

Geschrift 65

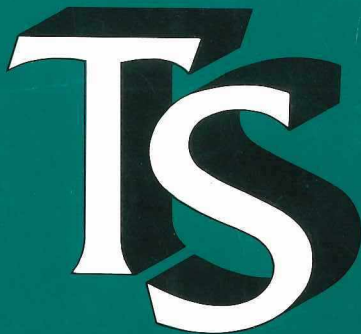
LIBERALISME

Een speurtocht naar de filosofische grondslagen

Drs. A.A.M. Kinneging

Werkgroep

Prof.Dr. U. Rosenthal (voorzitter), Mr.Drs. F. Bolkestein,
Drs. B. Crouwers, Prof.Dr. J.A.A. van Doorn, Dr. K. Groenveld,
Drs. A.A.M. Kinneging, Mr.Drs. H. Langman

Prof. Mr. B.M. Teldersstichting

Prof. Mr. B.M. Teldersstichting

Adres: Koninginnegracht 55a, 2514 AE 's-Gravenhage
Tel. (070) 63.19 48, Postrekening 3349769

Curatorium

Mr Drs. H. Langman (voorzitter); Mr. K.H. Beyen; Mr Drs F. Bolkestein;
Prof.Dr. J.A.A van Doorn; Dr. L. Ginjaar; Dr. J.M. Goudswaard, Drs L.
Hilarides; Prof.Dr P Korteweg; Mr. E J J.E. van Leeuwen-Schut, Mr. J.M
Polak; Prof.Mr. W.J. Slagter, Mr. H P. Talsma; Dr. G Zoutendijk

Directeur

Dr. K. Groenveld

De Stichting is in 1954 ontstaan uit de behoefte die in liberale kringen werd gevoeld aan een instelling, die wetenschappelijke studies verricht van diverse maatschappelijke vraagstukken, zonder gebonden te zijn aan een bepaalde ideologie, dogmatiek, of godsdienst.

Doel en middelen zijn volgens de statuten: "De Stichting heeft ten doel vraagstukken van maatschappelijk belang, in het bijzonder die van staatkundige, sociale, economische of juridische aard, te onderzoeken met de vrijzinnige beginselen als uitgangspunt, zulk onderzoek te bevorderen en omtrent zodanige vraagstukken van voorlichting te dienen. Zij tracht dit doel te bereiken door desbetreffende studien, de vastlegging der uitkomsten ervan in geschriften, de bekendmaking hiervan en verder door alle andere rechtens goorloofde middelen"

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

0551 7244

Geschrift 65

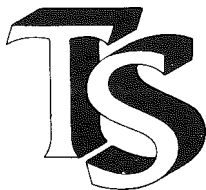
LIBERALISME

Een speurtocht naar de filosofische grondslagen

Drs A A.M Kinneging

Werkgroep

Prof Dr U Rosenthal (voorzitter), Mr Drs F 'Bolkestein,
Drs B. Crouwers, Prof Dr J.A.A. van Doorn, Dr. K. Groenveld,
Drs. A A.M Kinneging, Mr Drs. H Langman

Prof. Mr B.M Teldersstichting
's-Gravenhage, 1988

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	V
INLEIDING	1
I. DE FILOSOFISCHE UITGANGSPUNTEN	
§ 1. Inleiding	7
§ 2. De ultieme waarde van het individu	8
§ 3. De twee varianten van het liberalisme	17
§ 4. De maatschappelijke orde	21
§ 5. De zelfregulerende orde	26
§ 6. Samenvatting en conclusies	29
II. HET INDIVIDUELE DOMEIN	
§ 1. Inleiding	35
§ 2. Het individu en de middelen	40
§ 3. Het individu en de anderen	45
§ 4. Samenvatting en conclusies	52
III. HET INDIVIDU EN DE GROEP	
§ 1. Inleiding	57
§ 2. Het individu in de groep	60
§ 3. De groep in de samenleving	70
§ 4. Het individu, de groep en de staat	74
§ 5. Samenvatting en conclusies	80
IV. DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT	
§ 1. Inleiding	87
§ 2. Het individuele domein en de staat	89
§ 3. De begrenzing van de staat	95
§ 4. De representatieve democratie	98
§ 5. De rule of law	106
§ 6. De countervailing powers	112
§ 7. Samenvatting en conclusies	120
V. DE STAATSTAKEN	
§ 1. Inleiding	129
§ 2. De minimale staat	132
§ 3. De herverdelende staat	137
§ 4. De secundaire staatstaken	141
§ 5. Samenvatting en conclusies	145
BESLUIT	153
AANGEHAALDE LITERATUUR	165

VOORWOORD

Politiek-wetenschappelijke instellingen plegen zich van tijd tot tijd te bezinnen op de grondslagen van de maatschappijbeschouwing waarmee zij zich verbonden achten. Zo ook de Prof.Mr. B.M.Teldersstichting.

In 1979 bracht de Teldersstichting een studie uit omtrent een liberale visie op de inkomens- en vermogensverdeling. Vertrekpunt van deze studie was de politieke filosofie van John Rawls, zoals neergelegd in zijn *A Theory of Justice*. In het voorwoord tot deze studie schreven wij dat Rawls' beschouwingen een legitiem, maar zeker niet het enig mogelijke uitgangspunt voor het liberale denken zijn. Deze stelling nodigt ertoe uit verder te reflecteren op de beginselen en deze te beoordelen op hun merites, om zodoende te komen tot een visie op de liberale grondslagen voor het politieke en maatschappelijke handelen.

Vandaar dat het Curatorium van de Teldersstichting enige tijd geleden een werkgroep in het leven riep ten behoeve van een nadere bezinning op de filosofische grondslagen van het liberalisme. De rapportage van deze werkgroep, die onder voorzitterschap van Prof.Dr. U.Rosenthal stond, is thans beschikbaar. Het verheugt het Curatorium van de Teldersstichting deze studie nu onder zijn verantwoordelijkheid te kunnen publiceren.

De titel ervan, 'Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen', geeft al aan dat het in deze studie primair gaat om een abstracte verhandeling over het liberalisme en niet zo zeer om concrete politieke uitspraken. Dit neemt niet weg dat het standpunt waartoe de werkgroep komt een basis vormt voor het concrete politieke handelen.

In haar keuze tussen de varianten die men in het liberalisme kan onderscheiden (de utilitaristische en de ontplooiingsvariant), is de werkgroep vrij duidelijk. Men kiest voor het zogenoemde utilitaristische liberalisme, met dien verstande dat men deze visie amendeert waar het gaat om de garantie van minimale bestaanszekerheid, die naar het oordeel van de werkgroep tot de primaire verantwoordelijkheden van de staat moet worden gerekend. Aldus komt men tot een staatsconceptie die men aanduidt als *waarborgstaat*. Naar de opvatting van de werkgroep komt de vrijheid van het individu in de waarborgstaat het beste tot haar recht. Daarmee is ook de samenleving het meest

gediend. Het Curatorium van de Teldersstichting kan zich met deze keuze verenigen.

Met de publicatie van dit geschrift hopen wij de gedachtenwisseling over de grondslagen van het liberalisme te bevorderen. Het Curatorium is de werkgroep zeer erkentelijk voor haar inspanning. De werkgroep bestond uit de volgende personen: Prof.Dr. U.Rosenthal (voorzitter), Mr.Drs. F.Bolkestein, Drs. B.Crouwers, Prof.Dr. J.A.A. van Doorn, Dr. K.Groenveld, Mr.Drs. H.Langman en Drs. A.A.M. Kinneging (secretaris).

Voorts wil het Curatorium de dames E.Bottinga-Lindhout, M.P.Bijlsma-Moene en M.C.H. van der Luur dankzeggen voor de administratieve en technische ondersteuning. Tenslotte zijn wij mw.Ir. L.J.Kolff erkentelijk voor de nauwgezette correctie van de drukproeven.

Het Curatorium van de
Prof.Mr. B.M.Teldersstichting
Mr.Drs. H.Langman
januari, 1988

INLEIDING

Het liberalisme streeft naar een zo groot mogelijke vrijheid van het individu. Dit lijkt op het eerste gezicht een duidelijke en ondubbelzinnige uitspraak, maar als men er wat langer over nadenkt, blijkt dat slechts schijn te zijn.

Wanneer men zich namelijk afvraagt wat dient te worden verstaan onder de vrijheid van het individu, verdwijnen de duidelijkheid en ondubbelzinnigheid als sneeuw voor de zon. Is het de vrijheid naar eigen keuze een godsdienst te kunnen belijden? Is het de vrijheid van meningsuiting? Is het de vrijheid van armoede? Is het de vrijheid een ongewenste vrucht te aborteren? Of is het een van de vele andere zaken die er in de loop van de geschiedenis onder zijn verstaan?

De vrijheid van de één kan in conflict komen met de vrijheid van de ander. Wanneer is dat het geval? Moet men er iets aan doen? Wat kan men er aan doen? Wie moet er iets aan doen?

De vrijheid van het individu kan op gespannen voet komen te staan met andere waarden, zoals zekerheid en gelijkheid. Er zal dan een afweging moeten worden gemaakt tussen die waarden. Wie dient dat te doen? Op welke wijze dient deze afweging te worden gemaakt?

Hoe kan een zo groot mogelijke vrijheid van het individu worden verworven, of -bescheidener- hoe kan de vrijheid van het individu het beste worden nagestreefd? Welke rol spelen rechtsnormen, geschreven dan wel ongeschreven, daarbij? En wat is de invloed van sociale normen?

Waarom streeft het liberalisme überhaupt naar een zo groot mogelijke vrijheid van het individu? Wat is er zo bijzonder aan vrijheid? Zijn bijvoorbeeld gelijkheid en solidariteit niet belangrijker? En wat is er zo bijzonder aan het individu? Is het gezin of het volk niet belangrijker?

In dit geschrift wordt een poging ondernomen over al deze vragen wat helderheid te verschaffen, om op die wijze de filosofische grondslagen van het liberalisme naar voren te halen.

Om al deze vragen over het liberalisme te kunnen onderzoeken en beantwoorden, moet het onderzoeksobject worden afgebakend. Wie waren en zijn liberalen? Wie hadden en hebben denkbeelden die men liberaal zou kunnen noemen? Dit lijkt wellicht een eenvoudig te beantwoorden vraag, maar het vormt een reeel probleem. Om namelijk een antwoord te kunnen geven op deze vragen moet men strikt genomen eerst weten wat liberalisme is. Dat is echter juist de vraagstelling van dit geschrift.

Een gemakkelijke uitweg uit dit dilemma lijkt niet te bestaan. Of men begint met een definitie van het liberalisme om vervolgens na te gaan wie liberaal kan worden genoemd, of men gaat na welke personen en groepen zich liberaal noemen en men leidt daaruit de definitie van liberalisme af.

Zowel aan de eerste methode als aan de tweede methode kleven nadelen. De eerste methode leidt gemakkelijk tot een onhistorische en daardoor ongenueanceerde visie op het liberalisme, waarin niet tot uitdrukking komt dat het liberalisme een 'levende' maatschappijvisie is die in voortdurende ontwikkeling verkeert en die niet overal en altijd dezelfde inhoud heeft gehad. De tweede methode anderzijds leidt snel tot de opvatting dat er evenveel liberalismen zijn als mensen die zich liberaal noemen. Dat nu lijkt ons evenmin juist, al was het maar omdat er ook mensen zijn die zich niet liberaal noemen, maar het naar oordeel van een ieder wel zijn.

In dit verband is het van belang te vermelden dat het begrip 'liberalisme' pas na het midden van de negentiende eeuw echt in zwang raakte. En voor zover bekend werd het begrip voor het eerst gebruikt aan het begin van de negentiende eeuw in Spanje. Toch zal niemand ontkennen dat bijvoorbeeld Adam Smith een liberaal is.¹ Een uitweg uit dit dilemma lijkt niet te bestaan.

Wij beginnen in hoofdstuk een met een definitie van het liberalisme, maar wij zij ons bewust van de relativiteit en de voorlopigheid ervan.

Een tweede keuze die moet worden gemaakt alvorens een geschrift over het liberalisme te kunnen schrijven, betreft de keuze tussen een historische en een systematische opzet. Los van de definiering van het liberalisme kan men namelijk op twee manieren te werk gaan. In de eerste plaats kan men de vele verschillende varianten van het liberalisme die in de loop van de geschiedenis opgeld hebben gedaan, naast elkaar zetten en met elkaar verge-

¹ Niet alleen het begrip 'liberalisme', maar ook de begrippen 'conservatisme' en 'socialisme' zijn negentiende eeuwse 'uitvindingen'.

Het begrip 'liberalisme' werd voor het eerst gebruikt om de standpunten van een bepaalde groep aan te duiden, die rond 1830 zitting had in de Cortes, het Spaanse parlement. Zie: D.J. Manning, *Liberalism*, Londen 1976, p.32.

Het begrip 'conservatisme' is voortgekomen uit het begrip '*conservateur*', dat in Frankrijk tegen het einde van de Napoleontische tijd werd gebruikt om een politieke theorie aan te duiden die elementen uit het *Ancien Regime* wilde combineren met de nieuwe tijd. Vanuit Frankrijk waaide het begrip over naar Engeland, waar het in 1830 in *The Quarterly Review* voor het eerst werd gebruikt om de visie van de Tory partij samen te vatten. Zie: R. Kirk, *The Portable Conservative Reader*, Harmondsworth 1982, p.xiii.

De uitvinding van het begrip 'socialisme' wordt wel toegeschreven aan Pierre Leroux, een volgeling van Saint-Simon, die het voor het eerst gebruikte in het tijdschrift *Le Globe* in 1832. In Engeland waren het de volgelingen van Robert Owen, die zich in de jaren dertig van de vorige eeuw als eerste socialist noemden. Zie: L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, 3 vols., Oxford 1982 (1978), vol.I, p.183.

lijken. Dit is de historische methode. In de tweede plaats kan men abstrahe-
ren van de historische verschijningsvormen en trachten de kern, het wezen
van het liberalisme bloot te leggen cq. de historische constanten uit de histo-
rische variëteit te destilleren. Dit is de systematische methode, waar wij
voor gekozen hebben.

Aan deze methode kleeft het bezwaar dat men hierdoor gemakkelijk vervalt
in een onhistorische visie op het liberalisme, waarin niet tot uitdrukking komt
dat het liberalisme een maatschappijvisie is in voortdurende ontwikkeling.
De nadruk komt door deze werkwijze te liggen op de overeenkomsten, de een-
heid, de essentie en niet op de verschillen, de verscheidenheid, de verschij-
ningsvormen.

Aan de keuze voor deze werkwijze ligt de overweging ten grondslag dat
dit geschrift een product is van een politiek-wetenschappelijk instituut en uit
dien hoofde een zekere betrekking moet hebben op de politieke actualiteit.
Vanuit dit perspectief bezien is een beschouwing over de kern van het libera-
lisme van meer waarde dan een beschouwing over de historische verschij-
ningsvormen. De vraag naar de kern van het liberalisme is namelijk ook voor
de liberale politicus van onmiddellijke relevantie, omdat hij zijn standpunten
over concrete, politieke kwesties erop moet baseren. De vraag naar de histori-
sche verschijningsvormen van het liberalisme daarentegen is voornamelijk *in*
academia van belang.¹ Een en ander wil overigens niet zeggen dat in dit
geschrift geheel en al aan de historische verschijningsvormen voorbij is
gegaan.

De nadruk op het wezen, het onveranderlijke, de eenheid in het liberalis-
me, die in dit geschrift overheerst, mag er echter niet toe leiden dat de
veelheid en de variëteit in deze maatschappijvisie wordt miskend. Men kan
een punt bereiken dat met de hoogte van het abstractieniveau dat moet
worden ingenomen om de onderliggende eenheid naar boven te halen meer
inzicht wordt verloren dan gewonnen. Om die reden onderscheiden wij in het
gehele geschrift twee varianten van het liberalisme, die wij in de geschiedenis
ervan steeds weer tegenkomen. Deze varianten van het liberalisme verschillen
in een aantal opzichten zo fundamenteel van elkaar dat het ons ongewenst
lijkt hen, door het innemen van een nog hoger abstractieniveau, tot elkaar

¹ Voor wie zich wil verdiepen in de geschiedenis van het liberalisme zijn
onder meer de volgende overzichtswerken van belang: L.T. Hobhouse, *Liberal-
ism*, Londen 1911; G. de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, Glou-
cester Mass. 1981 (1927); H.J. Laski, *The Rise of European Liberalism*, Londen
1971 (1936); D.J. Manning, *Liberalism*, Londen 1976; A. Arblaster, *The Rise and
Decline of Liberalism*, Oxford 1985 (1984).

te herleiden. Het zijn enerzijds het utilitaristische liberalisme en anderzijds het liberalisme dat uitgaat van een ontplooiingsperspectief op de mens.

Ondanks de soms grote verschillen behoren beide varianten tot het liberalisme, ten eerste omdat ze uitdrukking geven aan hetzelfde ideaal en ten tweede omdat het liberalisme in de praktische politiek al naar gelang de situatie soms vanuit de ene variant redeneert en dan weer vanuit de andere.

We willen op deze plaats reeds vermelden dat de auteurs van dit geschrift ten principale de eerste stroming verkiezen, gecombineerd met enkele elementen uit de tweede stroming.

Tot de eerste stroming moeten onder andere worden gerekend: John Locke, David Hume, Charles-Louis de Montesquieu, Adam Smith, James Madison, Jeremy Bentham, James Mill, Alexis de Tocqueville, Thomas Macaulay, Lord Acton, Friedrich Hayek en Robert Nozick. Tot de tweede stroming moeten onder andere worden gerekend: Immanuel Kant, Friedrich Schiller, Wilhelm von Humboldt, John Stuart Mill, Thomas Hill Green, Leonard Hobhouse, John Dewey en John Rawls.

Dit neemt niet weg dat ook deze twee varianten ideaaltypische reconstructies zijn van de vele verschillende opvattingen die in het liberalisme bestaan over de mens en de maatschappij. Vrijwel geen enkele liberaal kan volledig tot een van beide varianten van het liberalisme worden gerekend, maar bevindt zich ergens op het spectrum ertussen in. De standpunten van geen van de hier genoemde denkers kan derhalve volledig worden teruggebracht tot een van beide varianten en ook onderling kunnen de tot dezelfde variant van het liberalisme gerekende auteurs op vele plaatsen beduidend van elkaar afwijken.

Het geschrift is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk een worden aan de hand van een definitie de filosofische uitgangspunten van het liberalisme geschetst. De liberale visie op de mens en de maatschappij wordt uiteengezet, en de hierboven reeds genoemde varianten van het liberalisme worden beschreven en met elkaar vergeleken. Daaruit komen twee centrale begrippen naar voren: het individuele domein en de zelfregulerende orde.

Het individuele domein is het onderwerp van hoofdstuk twee, waarin een poging wordt gedaan bekende vraagstukken met betrekking tot de rechten van het individu, de 'positieve' en de 'negatieve' vrijheid en het eigendom op een wijze die minder platgetreden is dan gewoonlijk gebeurt. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de twee varianten van het liberalisme een verschillende kijk hebben op de rechten van het individu, wat de nodige consequenties heeft, vooral met betrekking tot hun respectievelijke visies op de plaats en de functie van de staat in de maatschappij.

In het derde hoofdstuk wordt nader ingegaan op het tweede centrale begrip uit hoofdstuk een: de zelfregulerende orde. Wij hebben er de voorkeur aan gegeven ook hier geen platgetreden paden te bewandelen. Daarom wordt getracht de visie te schetsen van de twee stromingen in het liberalisme op de interactie tussen het individu en de groep enerzijds en de groep en de samenleving anderzijds, in plaats van te beschrijven hoe processen op het niveau van het individu leiden tot coördinatie van handelen op het niveau van de maatschappij als geheel.

De hoofdstukken een tot en met drie gaan in essentie over de vraag wat onder de vrijheid van het individu moet worden verstaan. De hoofdstukken vier en vijf gaan over de vraag hoe de vrijheid van het individu het beste beschermd kan worden.

Het liberalisme legt wat dit betreft de primaire verantwoordelijkheid bij de staat, om redenen die in hoofdstuk vier worden besproken. Van oudsher hebben liberalen echter een zeker wantrouwen tegenover de staat. Zij zien de staat als een noodzakelijk kwaad die gemakkelijk kan ontaarden in een *Leviathan*. Alvorens te bespreken welke staatstaken voortvloeien uit het principe dat de staat de primaire beschermer is van de vrijheid van het individu, moet derhalve worden vastgesteld hoe de ontaarding van de staat kan worden voorkomen. Ook dit behoort tot de onderwerpen van hoofdstuk vier, waarin wordt gesteld dat de democratische rechtsstaat in dit verband gezien moet worden als de beste staatsvorm. Het grootste deel van het hoofdstuk bestaat uit een uiteenzetting over de kenmerken van deze staatsvorm.

In hoofdstuk vijf tenslotte worden de staatstaken besproken. De belangrijkste van deze taken hebben te maken met de bescherming van het individuele domein, maar de staat kan daarnaast nog andere diensten verlenen aan het individu. Wanneer men alle staatstaken bij elkaar optelt, komt men op een bepaalde staatsconceptie. Hoofdstuk vijf wordt besloten met een bespreking van de staatsconceptie die de twee varianten van het liberalisme hebben.

Wij willen er hier reeds op wijzen dat de defensie en de buitenlandse politiek daarbij buiten beschouwing zal blijven. Dit neemt niet weg dat dit naar onze mening belangrijke staatstaken zijn. Er valt echter zoveel over te zeggen dat het ons raadzaam leek de problematiek van de defensie en de buitenlandse politiek niet op te nemen in dit toch al complexe geschrift.¹

Aan het eind van elk hoofdstuk vatten we de belangrijkste elementen

¹ Bovendien zal de Teldersstichting in de nabije toekomst een tweetal aparte geschriften eraan wijden.

eruit nog eens samen en trachten we enige conclusies te trekken met betrekking tot ons eigen standpunt.

In een afsluitend hoofdstuk geven we tenslotte een samenvatting van de voornaamste conclusies uit het gehele geschrift. Zoals gezegd zijn wij de mening toegedaan dat het utilitaristische liberalisme ten principale de voorkeur verdient boven het liberalisme met het ontplooiingsperspectief, met dien verstande dat sommige aspecten van de laatstgenoemde variant daarop een goede aanvulling vormen. Welke aspecten dat zijn, moge blijken bij lezing van dit geschrift.

I. DE FILOSOFISCHE UITGANGSPUNTEN

§ 1. Inleiding

In dit geschrift wordt een poging ondernomen de filosofische grondslagen van het liberalisme naar voren te halen. Veelal volstaat men daarbij met te zeggen dat het liberalisme wordt gekenmerkt door het streven naar een zo groot mogelijke individuele vrijheid. Dat zegt echter weinig, want de vrijheid van het individu is niet een doelstelling die alleen het liberalisme heeft. Ook sociaal-democraten bijvoorbeeld streven de vrijheid van het individu na.¹

Wat het liberalisme van andere maatschappijvisies onderscheidt, is niet louter en alleen aan de hand van dit abstracte beginsel vast te stellen. De verschillen tussen het liberalisme en andere maatschappijvisies treden pas aan de dag als men vraagt naar het wat, waarom en hoe van de vrijheid van het individu. En dat is wat met dit geschrift wordt beoogd. Het wat, waarom en hoe van de vrijheid van het individu zijn de kernvragen van deze studie en lopen als een rode draad door het betoog.

Onze methodologische opmerkingen in de inleiding tot dit geschrift in aanmerking nemende, stellen we voor het liberalisme te omschrijven als een maatschappijvisie die wordt gekenmerkt door de volgende drie beginselen:

- (1) het individu is van ultieme² waarde;
- (2) maatschappelijke orde dient in grote mate een zaak te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen;
- (3) de staat dient een democratische rechtsstaat te zijn, gekenmerkt door representativiteit, de *rule of law* en *countervailing powers*.

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In § 2 wordt nader ingegaan op het beginsel dat het individu van ultieme waarde is, wordt gepoogd aan te geven op welke ideeën dit beginsel berust en in welk verband het staat met de vrijheid van het individu. Onze conclusie zal zijn dat er twee varianten van

¹ Zie bijvoorbeeld het rapport van de plancommissie van de Partij van de Arbeid, getiteld *De Weg naar Vrijheid, een socialistisch perspectief*, Amsterdam 1951, vooral hst.1, pp.7-16 en, van recentere datum, B. Tromp e.a., *Beginselen ter Sprake*, Staatskundige notities nr.3 van de Wiardi Beckmanstichting, Amsterdam 1985, waaruit duidelijk blijkt dat althans de Nederlandse sociaal-democraten de vrijheid van het individu, gedefinieerd als zelfontplooiing, nastreven.

² Afgeleid van het latijnse *ultima*, dat zowel 'hoogste' als 'uiteindelijke' betekent.

het liberalisme moeten worden onderscheiden die een verschillende kijk hebben op het individu en de vrijheid van het individu. In § 3 worden deze varianten van het liberalisme met elkaar vergeleken. Het onderscheid tussen deze twee varianten van het liberalisme is van zulk fundamenteel belang dat het in het gehele geschrift terugkomt. In § 4 wordt het probleem van de maatschappelijke orde besproken, in het bijzonder de vraag wat de grondslagen zijn van deze orde. In § 5 wordt uiteengezet op grond waarvan liberalen de mening zijn toegedaan dat de maatschappelijke orde in grote mate vanzelf gestalte moet krijgen. De bespreking van het derde beginsel van het liberalisme, de democratische rechtsstaat, is gereserveerd voor hoofdstuk vier, teneinde de logische structuur van het geschrift niet te doorbreken. In § 6 tenslotte vatten wij de belangrijkste punten uit dit hoofdstuk nog eens samen en worden enkele concluderende opmerkingen gemaakt.

§ 2. De ultieme waarde van het individu

De individuele mens is volgens liberalen van ultieme waarde. Om deze reden streeft het liberalisme naar een zo groot mogelijke vrijheid van het *individu* en niet naar een zo groot mogelijke vrijheid van de staat, het gezin of het volk.

Op het feit dat het individu in het liberalisme een centrale plaats inneemt, werd en wordt vaak kritiek uitgeoefend. Het liberalisme zou, door de waarde van het individu zo te benadrukken, impliciet een visie op de mens hebben als een wezen dat van nature asociaal, egoïstisch en van zijn medemensen geestelijk geïsoleerd is. Het liberalisme zou de mens zien als een atoom en verwarlozen dat de mens een sociaal wezen is.¹

¹ Uit het feit dat de mens in heden en verleden werkelijk in veel opzichten op een monade lijkt, mag men volgens de critici niet concluderen dat het liberalisme een realistisch portret van de mens schetst. De mens is niet noodzakelijk geïsoleerd van zijn medemensen. Het zijn de omstandigheden die hem zo verkreupelen. Het liberalisme verwacht volgens de critici verschijning met wezen, of het feitelijke met het mogelijke. Het is bovenal Karl Marx geweest die het liberalisme aldus, vanuit een historicistisch perspectief, heeft gekritiseerd. Vgl. zijn *Zur Judenfrage*, Stuttgart 1953 (1843), pp.192-199: 'Die Freiheit ist also das Recht, alles zu tun und zu treiben, was keinem anderen schadet. Die Grenze, in welcher sich jeder dem anderen unschädlich bewegen kann, ist durch das Gesetz, wie die Grenze zweier Felder durch den Zaunpfahl bestimmt. Es handelt sich um die Freiheit des Menschen als isolierter, auf sich zurückgezogener Monade. (..) Jene individuelle Freiheit (..) läßt jeden Menschen im anderen Menschen nicht die Verwirklichung, sondern vielmehr die Schranke seiner Freiheit finden'. Pas als dit idee van vrijheid is overwonnen, aldus Marx, en het individu is 'Gattungswesen' geworden, is de emancipatie van het mensdom voltooid. Een dergelijke

Deze kritiek op het liberalisme is niet gerechtvaardigd. Zij berust op een foutieve interpretatie van wat liberalen bedoelen als ze zeggen dat het individu van ultieme waarde is. Ontegenzeggelijk hebben vele liberale ideeën oppervlakkig gezien wel wat weg van een egoïstisch atomisme, maar als men wat dieper graaft moet men concluderen dat dit een karikatuur is van het liberale mensbeeld, dat in werkelijkheid veel genuanceerder is.

Als het mensbeeld van het liberalisme inderdaad in grote mate dit manco zou vertonen, was het liberalisme niet alleen een onaantrekkelijke, maar ook een onrealistische maatschappijvisie. De mens wordt immers zeker niet uitsluitend door egoïstische impulsen gedreven en de invloed van de maatschappij op het individu is groot.

Toch bevat het beeld dat de critici van het liberale mensbeeld geven, zoals zovele karikaturen, een kern van waarheid. Het liberalisme is inderdaad van mening dat de mens hoofdzakelijk wordt gedreven door de wens zijn eigen welzijn veilig te stellen,¹ maar anderzijds zal geen liberaal ontkennen dat de mens ook tot altruïstische, belangeloze daden in staat is.

Het is echter niet zozeer in zijn mensbeeld dat het liberalisme verschilt van andere maatschappijvisies, als wel in de *waardering* van de egoïstische en de altruïstische elementen in de menselijke persoonlijkheid.

Andere maatschappijvisies beschouwen het nastreven van het eigenbelang vaak als een per definitie asociale handeling die ondergeschikt moet worden gemaakt aan het belang van het algemene, van de samenleving. De gedachte die daarachter ligt, is dat het nastreven van het eigenbelang haaks staat op de deugden die nodig zijn om een goede samenleving gestalte te geven, zoals edelmoedigheid, bescheidenheid, menslievendheid, medelijden, vriendschap,

emancipatie is volgens het liberalisme niet mogelijk. Dat veroordeelt de mens in deze opvatting echter zeker niet tot een bestaan als geïsoleerde monade. De argumenten voor deze stellingname worden verderop in het betoog uiteengezet.

¹ Het eigenbelang van het individu wordt echter ook in een andere, algemenere zin gebruikt, met name in de economische wetenschap. Het eigenbelang van het individu is daarin synoniem aan de doeleinden c.q. de waarderingen van het individu, wat deze ook zijn. Vgl. L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Londen 1952 (1932), pp.94-95: 'The fundamental concept of economic analysis is the idea of relative valuations; and (...) while we assume that different goods have different values at different margins, we do not regard it as part of our problem to explain why these particular valuations exist. We take them as data. So far as we are concerned, our economic subjects can be pure egoists, pure altruists, pure ascetics, pure sensualists or -what is much more likely- mixed bundles of all these impulses'.

trouw en belangeloosheid, en daarom aan banden moet worden gelegd. Het eigenbelang dient in deze optiek sterk beteugeld te worden.

Een fundamenteel kenmerk van het liberalisme is de overtuiging dat van een dergelijke tegenstrijdigheid tussen het eigenbelang enerzijds en een goede samenleving anderzijds veelal geen sprake is. Integendeel, het eigenbelang is een onmisbare bouwsteen van een goede samenleving, die volgens het liberalisme alleen kan worden verwerkelijkt als het eigenbelang zo min mogelijk beteugeld wordt.¹ Het eigenbelang en het belang van anderen lijken elkaars tegengestelden, maar in werkelijkheid is het belang van anderen veelal het beste gewaarborgd als het eigenbelang de ruimte wordt gelaten. Het belang van allen is in hoge mate gediend met handelingen die slechts ondernomen worden om het eigenbelang te dienen.

De klassieke verwoording van deze paradox is van Adam Smith, misschien wel dé grondlegger van het liberalisme.² In een fameuze passage van zijn klassieke werk, getiteld *The Wealth of Nations*,³ stelt Smith vast dat het individu, 'generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it. (...) ; by directing that industry in such a manner as its produce may be of the greatest value, he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention.(...) By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it'.⁴ Hoe kan deze paradox worden verklaard?

Stel bijvoorbeeld, aldus Smith,⁵ dat in een stam van jagers één man pijlen en bogen maakt van een betere kwaliteit dan de anderen. Het gevolg daarvan is dat de anderen hem zullen vragen ook voor hen een pijl en boog te maken. Hij zal echter niet geneigd zijn dat te doen aangezien de tijd die hij daarvoor nodig zou hebben ten koste gaat van de tijd die hij heeft om te jagen, teneinde zichzelf en zijn naasten te onderhouden. Zodra men hem echter, in

¹ Wat onder 'zo min mogelijk' moet worden verstaan, zal in het navolgende worden uiteengezet.

² Een goede, recente biografie van Adam Smith is: E.G. West, *Adam Smith, the Man and his Works*, Indianapolis 1976.

³ De volledige titel van Smith's *magnum opus* is: *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Het verscheen in 1776. Wij gebruikten de Cannan-editie, New York 1937.

⁴ *Ibid.*, p.423.

⁵ *Ibid.*, p.15.

ruil voor een pijl en boog, zo veel vlees aanbiedt dat hij door het maken van pijlen en bogen meer vlees verkrijgt dan met jagen, is het in zijn eigenbelang van het maken van pijlen en bogen zijn beroep te maken.

Op deze wijze ontstaat de arbeidsverdeling. Een ieder legt zich toe op datgene waarin hij uitblinkt en ruilt zijn producten met anderen, omdat hij langs die weg beter voorzien raakt dan wanneer hij alles zelf zou moeten maken.

We kunnen uit dit voorbeeld afleiden dat waar arbeidsverdeling en ruil bestaan -in elke samenleving dus- het eigenbelang en het belang van anderen in elkaar grijpen. Het is in ieders eigenbelang aan anderen een zo goed mogelijke dienst te verlenen, omdat deze wordt beloond. Het belang van anderen is gewaarborgd als men het eigenbelang voldoende ruimte laat.

Als aan het eigenbelang van het individu niet voldoende ruimte wordt gelaten, bijvoorbeeld omdat de uit zijn ruilhandel verkregen opbrengsten weg worden genomen, heeft het individu er geen belang meer bij anderen een zo goed mogelijke dienst te verlenen. Alleen zijn altruïsme kan hem daartoe dan nog zetten. De ervaring leert echter volgens liberalen dat het belang van anderen over het algemeen een onvoldoende drijfveer is voor het individu om hem aan te zetten tot een mate van dienstverlening aan anderen die vergelijkbaar is met de dienstverlening die wordt bereikt als de ruilhandel vrij wordt gelaten.¹

Een en ander betekent natuurlijk niet dat het eigenbelang in het geheel niet beteugeld moet worden. Het recht van de sterkste is allerminst een liberaal adagium.² Het nastreven van het eigenbelang is een goede zaak, maar er zijn grenzen. In de navolgende hoofdstukken gaan wij hier nader op in. Hoofdstuk twee en drie gaan over de vraag waar deze grenzen moeten worden getrokken en hoofdstuk vier en vijf gaan over de vraag hoe ze moeten worden getrokken.

¹ Vgl. A. Smith, *The Wealth of Nations*, p.14: '(..) man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and shew them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them.(...) It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest'.

² Vgl. Montesquieu, *De l'Esprit des Loïs*, 2 vols., Parijs 1979 (1748), vol.I, XI.3, p.292: '(..) la liberté politique ne consiste point à faire ce que l'on veut. (...) La liberté est le droit de faire tout ce que les lois permettent: et, si un citoyen pouvait faire ce qu'elles défendent, il n'aurait plus de liberté, parce que les autres auraient tout de même ce pouvoir'. We gaan in de navolgende hoofdstukken nader hierop in.

De conclusie die uit het bovenstaande volgt, is dat het liberale mensbeeld in zoverre atomistisch en egoïstisch kan worden genoemd dat het aanvaardt dat de mens zich over het algemeen niet laat leiden door de overweging dat hij het welzijn van anderen of zelfs van allen dient te bevorderen. Dit maakt hem echter nog niet tot een asociaal wezen. Integendeel, hij bevordert het belang van de samenleving het best door zijn eigenbelang na te streven. Het maakt hem evenmin tot een geïsoleerd wezen. Hij bevordert zijn eigenbelang immers het best in contact met anderen.

Het begrip 'geïsoleerd' kan echter op nog een andere wijze worden geïnterpreteerd die niet zo gemakkelijk is te weerleggen. Er wordt wel gesteld dat het individu in de liberale maatschappijvisie wordt gezien als een wezen dat alleen in contact treedt met anderen omwille van een ruil, een zakelijke transactie, en in de samenleving dan ook slechts wordt gewaardeerd als producent of consument van ruilwaar. Het individu is niet meer dan een middel om een zaak te verkrijgen. Waarlijk menselijk contact waarin het individu op zich doel (*Zweck*) van het contact is, ontbreekt. Om die reden is de mens zoals het liberalisme hem ziet volgens deze opvatting geïsoleerd. Hele wezenlijke aspecten van zijn persoonlijkheid krijgen geen aandacht van anderen.¹

Ook deze kritiek op het liberalisme is ongerechtvaardigd, al bevat zij wederom een kern van waarheid. Inderdaad leggen de meeste liberale filosofen sterk de nadruk op zakelijke contacten tussen mensen. Dit komt echter niet voort uit de overtuiging dat zakelijke contacten belangrijker zouden zijn dan niet-zakelijke contacten of, zo men wil, waarlijk menselijke contacten, maar uit de overtuiging dat een samenleving niet kan ontstaan uit zuiver niet-zakelijke banden en desintegreert als de zakelijke banden tussen de mensen

¹ Sommige critici stellen dat de mens inderdaad geïsoleerd is, maar dat dit wordt veroorzaakt door de liberale samenleving. Hieruit leiden ze dan een psychopathologie van de mens in de liberale samenleving af: in een liberale samenleving groeien mensen op die eenzijdig ontwikkeld zijn en waarin een belangrijk deel van hun persoonlijkheid niet voldoende aandacht krijgt, zodat ze ziek en ongelukkig worden.

Sommige liberale denkers zijn van mening dat de mens inderdaad veelal eenzijdig ontwikkeld is en dat een deel van zijn persoonlijkheid vaak weinig aandacht krijgt van anderen, maar zij beschouwen dit als een onvermijdelijkheid die kenmerkend is voor alle samenlevingen. Bovendien heeft eenzijdigheid volgens hen juist dikwijls positieve effecten. Vgl.: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1980 (1971), § 68, p.448: 'Human beings have various talents and abilities the totality of which is unrealizable by any one person or group of persons. Thus we not only benefit from the complementary nature of our developed inclinations but we take pleasure in one another's activities. It is as if others were bringing forth a part of ourselves that we have not been able to cultivate'.

in de samenleving niet sterk genoeg zijn. De samenleving is niet het gevolg van een belangstelling van de mens voor andere mensen op zich, maar het uitvloeisel van het wederzijdse voordeel dat mensen hebben bij voortdurende samenwerking, arbeidsverdeling en ruil.¹ De interesse voor elkaar als mens op zich ontstaat pas in en door de samenleving.²

Er is nog een derde interpretatie van de kritiek dat het liberalisme de mens ziet als een geïsoleerd wezen. Deze interpretatie behelst dat het liberalisme het individu weliswaar in een samenleving situeert, maar onvoldoende oog heeft voor de rol die groepen spelen in de samenleving, terwijl deze juist tot de belangrijkste maatschappelijke actoren behoren. Deze kritiek op het liberalisme vergt een uitgebreider antwoord dan de reeds besproken punten van kritiek. Daarom is geheel hoofdstuk drie gewijd aan een beschouwing over de liberale visie op de verhouding tussen het individu, de groep en de samenleving.

Om wat meer inzicht te krijgen in het liberale mensbeeld moet men zich afvragen wat het eigenlijk betekent dat het individu van ultieme waarde is.

Het zou kunnen betekenen dat men een individu nooit als middel mag gebruiken ten behoeve van een ander doel. Dat is echter niet wat liberalen er onder verstaan. In elke enigszins ontwikkelde samenleving wordt het grootste deel van wat een ieder beoogt, verkregen door *bemiddeling* van andere mensen. Als men zijn haar wil laten knippen, kan men naar de kapper gaan.

¹ Volgens velen is deze theorie over de oorsprong van de samenleving oppervlakkig en moet men wortels en wezen van de maatschappelijke betrekkingen dieper zoeken, bijvoorbeeld in de familieband. Het is een feit dat veel mensen inderdaad een familieband voelen. Volgens het liberalisme zijn dergelijke gevoelens echter niet de oorzaak, maar het gevolg van het samenleven. Zie: L. von Mises, *Nationalökonomie*, München 1980 (1940), pp.136-139.

² Van min of meer dezelfde strekking als de kritiek dat de mens in het liberalisme alleen in contact treedt met anderen omwille van een ruil, is de kritiek dat de mens in het liberalisme verschijnt als een wezen dat slechts communiceert over geld en goederen en niet over geestelijke waarden, zoals de kunsten en de wetenschappen, de literatuur en de filosofie, omdat deze geen directe ruilwaarde hebben. Ook dit is een karikaturaal beeld van het standpunt van het liberalisme, maar ook in deze karikatuur schuilt een kern van waarheid.

Het is een onmiskenbaar feit dat veel liberale theoretici weinig zeggen over de plaats en de functie van deze geestelijke waarden in het leven van het individu en in hun geschriften overwegend de nadruk hebben gelegd op de voordelen van een liberaal stelsel in de materiële sfeer. Maar dit geldt lang niet voor alle liberale theoretici.

De kritiek op de vermeende materialistische inslag van het liberalisme wordt, net als de kritiek op het vermeende atomisme van het liberalisme, ingegeven door het idee dat er een strijdigheid bestaat tussen materialisme en het samenleven. Het liberalisme daarentegen stelt dat de wens naar (meer) materiële welstand één van de grondslagen is van het samenleven.

De kapper is dan een middel om een doel -geknippte haren- te bereiken. In de liberale maatschappijvisie is daar niets op tegen. Integendeel, het feit dat mensen elkaar als middel kunnen gebruiken, komt ten goede aan allen. Als men anderen nooit als middel zou mogen gebruiken, zou iedereen worden teruggeworpen op een bestaan als Robinson Crusoe en zou de menselijke soort snel uitsterven.

Het beginsel dat het individu van ultieme waarde is, betekent voor liberalen dat het individu behalve een middel in bovenbedoelde zin ook altijd een waarde op zich is.¹ Anders was de mens immers niet van ultieme waarde, maar slechts van afgeleide waarde. En omdat het individu ook altijd een waarde op zich is, mag men hem bepaalde dingen niet aandoen. Met andere woorden: *elk individu heeft een bepaald eigen domein, dat anderen niet mogen schenden, waarover alleen hij beschikkingsrecht heeft.*

De cruciale vraag is nu wat tot het onschendbare domein van het individu behoort. We gaan daarop vooral in hoofdstuk twee, maar tevens in hoofdstuk drie uitgebreid in. In hoofdstuk vier en hoofdstuk vijf komt de hiermee samenhangende vraag aan de orde hoe het individuele domein het beste kan worden beschermd.

Volgens het liberalisme heeft elk individu een eigen domein waarover alleen hij beschikkingsrecht heeft. Dit impliceert dat het individu over zijn eigen domein bepalend is en niet bepaald. 'Bepalend'² is synoniem aan 'vrij'. De vraag naar het waarom van het individuele domein is zo gezien niets anders dan de vraag naar het waarom van de individuele vrijheid. Het individu heeft om vrij te zijn een bepaald eigen domein nodig. Dit domein waarover hij het beschikkingsrecht heeft, geeft het individu de vrijheid die hij nodig heeft om zijn doeleinden na te kunnen streven.

Uit het feit dat we überhaupt vragen naar het waarom van de individuele vrijheid blijkt reeds dat de individuele vrijheid voor het liberalisme geen

¹ Vgl.: I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Frankfurt a.M., 1974 (1785), pp.59-60: '(...) der Mensch, und überhaupt jede vernünftige Wesen, existiert als Zweck an sich selbst, nicht bloß als Mittel zum beliebigen Gebrauche für diesen oder jenen Willen, sondern muß in allen seinen, sowohl auf sich selbst, als auch auf andere vernünftige Wesen gerichteten Handlungen jederzeit zugleich als Zweck betrachtet werden'.

² Het begrip 'bepalend' heeft veel haken en ogen. De stelling dat de mens bepalend is, zou kunnen worden opgevat als een argument voor de 'vrije wil'. Zo moet het hier echter niet worden begrepen. 'Bepalend' wil hier slechts zeggen dat het individu geen bevelen van anderen hoeft op te volgen. Aan het debat over 'vrije wil' versus determinisme wordt in dit geschrift verder geen aandacht gewijd. Dat wil echter niet zeggen dat er binnen het liberalisme geen debat over is. Zie bijvoorbeeld: F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960), hst.V, pp.71-84.

ultiem doel is, maar slechts een afgeleide waarde heeft. Individuele vrijheid heeft waarde omdat zij bijdraagt tot de realisatie van een hoger doel. Dit doel is *het goede leven*. De vrijheid van het individu is volgens het liberalisme het middel bij uitstek om gestalte te geven aan het goede leven.

Omdat wat goed is voor de één nog niet goed hoeft te zijn voor de ander en omdat het individu zelf het beste weet wat goed is voor hem, dient hij de mogelijkheid te hebben zijn eigen doeleinden na te streven.¹ Alleen dan kan het leven van het individu goed zijn.

Ter toelichting: de stelling dat wat goed is voor de één nog niet goed hoeft te zijn voor de ander, impliceert dat individuen van elkaar verschillen en dat deze verschillen geen hiërarchische ordening van individuen rechtvaardigen. Met andere woorden: elk individu is van ultieme waarde.

De stelling dat het individu zelf het beste weet wat goed is voor hem dient niet te worden verward met de stelling dat elk individu altijd uitstekend weet wat goed is voor hem. Een dergelijk optimisme kan zeker niet worden toegeschreven aan het merendeel der liberalen.² Er wordt slechts mee bedoeld dat anderen minder goed dan het individu zelf weten of kunnen weten wat goed is voor hem. Zij kunnen immers niet in zijn binnenste kijken zoals hij dat zelf kan.

Het leven van het individu is volgens het liberalisme goed als hij de mogelijkheid heeft zijn eigen doeleinden na te streven. De volgende vraag is dan: hoe komt het individu aan zijn doeleinden? Wat is de oorsprong van zijn doeleinden? Welke factor bepaalt dat hij juist de doeleinden kiest die hij kiest? Deze vraag is in de geschiedenis van het liberalisme op velerlei wijze beantwoord, maar die variëteit kan ons inziens zonder de feiten te veel geweld aan te doen, worden teruggebracht tot twee verschillende standpunten.

¹ Het liberalisme staat derhalve niet, zoals wel eens wordt gezegd, neutraal tegenover de verschillende concepties van 'het goede leven'. Alle concepties van 'het goede leven' die individuen geen ruimte geven hun eigen doeleinden na te streven, worden door het liberalisme als verwerpelijk beschouwd. Zie: W. Galston, 'Defending Liberalism' in: *The American Political Science Review*, LXXVI nr.3, sept. 1982, pp.621-629.

² Vgl. S. Wolin, *Politics and Vision*, Londen 1960, p.293: 'Liberalism has been repeatedly characterized as 'optimistic' to the point of naiveté; arrogant in its conviction that human reason ought to stand as the sole authority for knowledge and action; bewitched by a vision of history as an escalator endlessly moving upwards towards greater progress; and blasphemous in endowing the human mind and will with a godlike power of refashioning man and society in entirety. For the most part these criticisms have little or no support in the writings of the liberals (which are) distinguished by a profound respect for the limits of reason and the pervasiveness of irrational factors in man and society'.

Enerzijds zijn er varianten van het liberalisme die het menselijk streven interpreteren met behulp van het nuttigheidsconcept¹ en anderzijds zijn er varianten van het liberalisme die het menselijk streven interpreteren vanuit een ontplooiingsperspectief op de mens.² In de volgende paragraaf worden de mensbeelden van deze twee varianten van het liberalisme besproken en met elkaar vergeleken.

¹ Let wel dat hier niet alleen de *philosophical radicals* uit de kring rond Bentham en James Mill mee worden bedoeld, maar alle liberale theoretici die op de een of andere wijze het gegeven dat de mens gedreven wordt door *pain and pleasure* als uitgangspunt nemen en niet als probleem. Aldus omschreven behoren bijvoorbeeld Lord Macaulay en F.A. Hayek ook tot deze variant van het liberalisme. Zie over de philosophical radicals: E. Halévy, *The Growth of Philosophic Radicalism*, Londen 1972 (1928).

De kloof tussen de philosophical radicals en denkers als Lord Macaulay blijkt het scherpst wanneer men de recentie leest die de laatstgenoemde schreef in de *Edinburgh Review*, XLIX, 1829, over de *Essays on Government* van James Mill. Deze recentie is herdrukt in: G. Williams (red.), *J.S. Mill on Politics and Society*, 1985 (1976), pp.361-400. Hayek wijst ook steeds weer met nadruk op de verschillen tussen zijn opvattingen en die van de philosophical radicals. Zie bijvoorbeeld zijn *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960), p.55.

² Zonder er in dit geschrift verder op in te gaan, willen we hier aangeven dat men ook binnen deze variant van het liberalisme weer verschillende benaderingen kan onderscheiden.

In de eerste plaats bestaat er een *rationalistische* variant van het liberalisme, die de rede afzet tegen de traditie, het gevoel en dergelijke en stelt dat het individu alleen vrij is, wanneer hij zich uitsluitend laat leiden door zijn rede. Vgl. de klassieke verwoording van deze ideeën bij I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Frankfurt a.M., 1974 (1785), p.81: 'Der Wille ist eine Art von Kausalität lebender Wesen, so fern sie vernünftig sind, und Freiheit würde diejenige Eigenschaft dieser Kausalität sein, da sie unabhängig von fremden sie bestimmenden Ursachen wirkend sein kann; so wie die Naturnotwendigkeit die Eigenschaft der Kausalität aller vernunftlosen Wesen, durch den Einfluß fremder Ursachen zur Tätigkeit bestimmt zu werden'.

Zoals gezegd, wordt niet alleen de traditie door het rationalistische liberalisme verworpen als determinerende invloed. Vgl. F.: van Dun, *Het Fundamenteel Rechtsbeginsel*, Antwerpen 1983, pp.130-131: 'Wie zich door zijn intuities of zijn emoties laat leiden, laat zich leiden door het kind dat hij eens geweest is, of door de oordelen van de autoriteiten die hij eens heeft aanvaard.'

De tweede in dit verband te onderscheiden benadering ziet een eenzijdige ontwikkeling van het individu als gevolg van de specialisatie als de belangrijkste de ontplooiing belemmerende oorzaak. Deze variant van het liberalisme grijpt direct terug op het klassieke ideaal van de *uomo universale* en kan wellicht het beste *romantisch* liberalisme worden genoemd. Wilhelm von Humboldt en J.S. Mill kunnen onder andere tot het romantische liberalisme gerekend worden. Zie: de fameuze uitspraak van Humboldt in zijn *Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, Leipzig 1985 (1851), hst.II, pp.70-71: 'Der wahre Zweck des Menschen -nicht der, welchen die wecheinde Neigung, sondern welchen die ewig unveränderliche Vernunft ihm vorschreibt- ist die höchste und proportionierlichste Bildung seiner Kräfte zu einen Ganzen'. Deze uitspraak is door Mill gebruikt als motto van zijn *On Liberty*, Londen 1980 (1859), p.63 en hst.III, p.115.

§ 3. De twee varianten van het liberalisme

In het liberalisme dat uitgaat van het *ontplooiingsperspectief* worden de doeleinden van de mens geïnterpreteerd als poging zich te verwerkelijken. In de woorden van J.S. Mill, die dit perspectief op de mens in zijn klassieke werk *On Liberty* treffend onder woorden heeft gebracht: 'Human nature is (...) a tree, which requires to grow and develop itself on all sides, according to the tendency of the inward forces which make it a living thing'.¹

Dit beeld van de mens, waarin zijn leven wordt geplaatst in het teken van de groei en de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid, heeft een aantal belangrijke implicaties. In de eerste plaats geeft het aan dat de mens niet, populair gezegd, alle kanten op kan. Zijn karakter, zijn aanleg, zijn ik leggen hem in zekere zin vast en verplichten hem tot een levensweg die bij zijn persoonlijkheid past. Hij kan daar wel van afwijken, maar dan verwerkelijkt hij zichzelf niet.

In de tweede plaats impliceert het beeld van de mens als boom dat bij verschillende mensen een verschillende levensweg past. Ieder mens heeft immers een ander karakter, is als het ware een andere boom.

In de derde plaats geeft de metafoor aan dat de mens een vrij kwetsbaar wezen is, vooral vanwege zijn geringe flexibiliteit. Zowel zijn einddoel als de daartoe noodzakelijke voorwaarden liggen relatief vast. Zijn keuzevrijheid is betrekkelijk, omdat zijn persoonlijkheid hem bindt.

De variant van het liberalisme die uitgaat van het ontplooiingsmodel ziet de zelfverwerkelijking als algemeen-menselijk levensdoel. De mens heeft in deze optiek een bepaalde weg af te leggen, die voor elk individu weer anders loopt, en hij mislukt als hij de verkeerde weg inslaat. Als het individu niet al te zeer uit de koers van zijn eigenlijke bestemming raakt, kan hij tot het einde van zijn dagen, soms met een vaag gevoel van onvrede, maar meestal redelijk tevreden berusten in zijn lot. Is het individu het spoor echter volledig bijster geraakt, dan blijft hij niet alleen onder zijn mogelijkheden, maar wordt hij bovendien ongelukkig en ziek.

Vergelijken we deze visie met de opvatting van het liberalisme dat uitgaat van het nuttigheidsconcept over de menselijke doeleinden, dan valt op hoe fundamenteel verschillend deze visies zijn.

Het liberalisme dat uitgaat van het nuttigheidsconcept -laten we het bij gebrek aan beter maar de *utilitaristische* variant van het liberalisme noemen- ontkent dat het individu een bepaald levenspad heeft af te leggen, waarin

¹ Zie: J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859), hst.III, p.117.

hij moet verwerkelijken waartoe zijn aanleg hem noopt. Zijn persoonlijkheid stuurt hem geenszins een bepaalde kant uit. De mens is in de optiek van het utilitaristische liberalisme een wezen vol tegenstrijdige wensen en belangstellingen die steeds kunnen veranderen. Het individu heeft dus een grote mate van keuzevrijheid bij het gestalte geven aan zijn leven. Zijn aanleg en zijn talenten leggen hem niet vast, zoals in het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief het geval is.

In feite hoort een begrip als 'persoonlijkheid' niet thuis in het utilitaristische liberalisme. Als men de theoretici van deze variant van het liberalisme erop naleest, komt men een dergelijk begrip dan ook vrijwel niet tegen. Het begrip 'persoonlijkheid' impliceert immers dat iemand iets is en iets anders niet is. Als de mens echter alle kanten op kan, is het weinig zinvol van 'persoonlijkheid' te spreken.¹

Voor het utilitaristische liberalisme is de mens niet een wezen dat zich wil verwerkelijken, maar een wezen dat zijn nut wil maximaliseren. De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar streeft steeds naar wat hem van moment tot moment leuk, handig, aangenaam of plezierig lijkt.²

¹ David Hume is ook op dit punt de consequentste van de liberale filosofen. Vgl.: zijn *A Treatise of Human Nature*, Londen 1977 (1739), bk.I, dl.IV, sec.VI, getiteld 'On personal identity', pp.238-249, waarin hij stelt dat de mens is 'nothing but a bundle or collection of different perceptions, which succeed each other with an inconceivable rapidity, and are in a perpetual flux and movement. Our eyes cannot turn in their sockets without varying our perceptions. Our thought is still more variable than our sight; and all our other senses and faculties contribute to this change;(..) What then gives us so great a propensity to ascribe an identity to these successive perceptions, and to suppose ourselves possessed of an invariable and uninterrupted existence through the whole course of our lives? (..) In order to justify to ourselves this absurdity, we often feign some new and unintelligible principle, that connects the objects together, and prevents their interruption or variation. Thus we feign the continued existence of the perceptions of our senses, to remove the interruption; and run into the notion of a *soul*, and *self*, and *substance*, to disguise the variation'.

² Het is daarbij zeker niet zo dat het individu altijd alle alternatieven onderzoekt, omdat informatievergaring kostbaar is -moeite, tijd en vaak ook geld kost- en het zich verder informeren derhalve op een gegeven moment niet meer lonend is. Evenmin is het individu voortdurend bewust aan het afwegen van alternatieven. Het overgrote deel van de dagelijkse handelingen van de mens zijn reflexmatige handelingen, waar hij niet of nauwelijks bij stil staat. Men kan het bestaan van deze reflexmatige handelingen zonder moeite inpassen in het utilitaristische denkschema, door het ontstaan van reflexen zelf utilitaristisch te interpreteren. De mens ontwikkelt zo gezien reflexen omdat dit nuttig is: hij houdt dan veel meer tijd en energie over voor zaken die wél aandacht vragen, bijvoorbeeld omdat zij niet voldoende vaak voorkomen om ook tot een reflex te kunnen worden. Een groot deel van het menselijk handelen is gestandaardiseerd -routine geworden- omdat het individu in de loop van zijn leven heeft geleerd dat dit op den duur het nuttigst is. Pas als

De mens streeft in deze visie na wat hem het aangenaamst of het minst onaangenaam toeschijnt. Wat dat is, kan wisselen met de dag en zelfs met de minuut. Er zit geen achterliggende consistente lijn in de strevingen van het individu. Hij kan niet in een diepere zin een verkeerde keuze maken die niet bij zijn persoonlijkheid past, omdat zijn persoonlijkheid hem niet een bepaalde richting instuurt maar een oneindig aantal mogelijkheden openlaat. Een verkeerde keuze maken betekent slechts dat het individu iets kiest wat hem terugblikkend minder goed bevalt dan een alternatief. Het betekent niet dat het individu een weg inslaat die niet bij hem past en hem afleidt van zijn bestemming.

Als iets niet lukt, stelt het individu zijn doeleinden bij en probeert het iets anders. Het is niet gebonden aan zijn specifieke karakter en talenten, maar kan bij wijze van spreken goed aarden van Togo tot Groenland.¹

Het utilitaristische liberalisme beschouwt de mens als een wezen dat *flexibel* is, dat over het algemeen goed in staat is zich aan te passen aan de omstandigheden en dat zonder veel problemen doeleinden kan laten schieten als deze niet haalbaar blijken te zijn om zich te richten op nieuwe doeleinden.

Van een ontwikkeling, een groei in zijn persoonlijkheid in de loop van zijn leven is niet of nauwelijks sprake. Deze is althans niet van belang voor de vraag hoe mensen met elkaar om dienen te gaan en op welke rechten ze daarbij aanspraak kunnen maken. Integendeel: de volgroeiheid van het individu is iets wat volgens deze variant van het liberalisme als gegeven moet worden beschouwd.² Onvolgroeiheid kan nooit een argument zijn om het domein van een individu te schenden of om hem geen eigen domein toe te kennen.

meerdere malen is gebleken dat deze regel op een bepaald onderdeel van de routine niet langer voldoet, gaat het individu op onderzoek uit naar een beter gedragspatroon.

¹ Zie het vermakelijke boek van: T.M. Kpomassie, *Een Afrikaan op Groenland*, Utrecht 1984.

² De meeste liberalen zonderen kinderen en geestelijk gehandicapten hiervan uit. De vraag werpt zich dan op in hoeverre kinderen en geestelijk gehandicapten een eigen domein hebben, welke rechten kinderen en geestelijk gehandicapten hebben tegenover 'normale' volwassenen. Het probleem dat ontstaat als men verschillende categorieën van mensen gaat onderscheiden, is dat men min of meer arbitraire scheidslijnen moet gaan trekken tussen de diverse categorieën, waardoor willekeur mogelijk wordt gemaakt. Er valt daarom ook iets voor te zeggen kinderen geestelijk gehandicapten rechtstheoretisch geen mindere status toe te kennen.

Stelt men hier het liberalisme met het ontplooiingsmodel tegenover, dan ontwaart men een andere visie op de mens. Volgens deze variant van het liberalisme is het individu veel minder flexibel. Zijn persoonlijkheid legt hem vast en bindt hem aan bepaalde onveranderlijke doeleinden. Sommige dingen passen bij hem en andere niet. Als een mens een geboren schoenmaker is, kan hij als bakker niet gelukkig worden. Hij kan zich niet zonder meer aanpassen aan de omstandigheden en zich richten op nieuwe doeleinden. Wie het schoenmakersbloed door de aderen stroomt, moet geen bakker worden, ook al is de arbeidsmarkt voor bakkers veel gunstiger. De noodzaak een bepaald levenspad te volgen, maakt het individu tot een relatief kwetsbaar wezen.

Het valt gemakkelijk in te zien dat dit aspect van het mensbeeld van het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsidee in scherp contrast staat tot het utilitaristische liberalisme waarin de mens juist als een flexibel wezen wordt beschouwd, hetgeen hem veel onkwetsbaarder maakt.

Een even groot contrast tussen de twee varianten van het liberalisme komt naar voren wanneer we de opvatting van het utilitaristische liberalisme dat het individu geen groeiende persoonlijkheid heeft, vergelijken met de opvatting die het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel hierover heeft.

In deze variant staat het idee van groei en ontwikkeling van de persoonlijkheid van het individu centraal. In deze visie streeft de mens niet na wat hem het aangenaamst lijkt, hetgeen van moment tot moment kan wisselen, maar probeert hij zichzelf te ontplooien, zichzelf te verwerkelijken. Dit impliceert dat de mens niet zichzelf als uitgangspunt neemt en op grond van dat gegeven handelt, zoals in het utilitaristische liberalisme wordt verondersteld, maar handelt met zichzelf als doel.

De mens is in deze opvatting aanvankelijk niet zichzelf. Hij is een samenstel van mogelijkheden en talenten die nog verwerkelijkt moeten worden. Hij moet uitgroeien tot de boom die zijn werkelijke persoonlijkheid is. Het leven van de mens staat in het teken van de mogelijkheden en talenten die in hem liggen en die hij tot ontwikkeling moet brengen. Volgens het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief is de mens dus nimmer volgroeid.

De geheel verschillende interpretatie in de twee varianten van het liberalisme van de doeleinden¹ van het individu heeft belangrijke consequenties

¹ Strikt genomen zou men het begrip 'doeleinden' moeten reserveren voor het utilitaristische liberalisme en in het liberalisme met het ontplooiingsperspectief daarvoor in de plaats het begrip 'behoefte' moeten gebruiken. Wij zullen dat echter niet doen en deze begrippen door elkaar gebruiken.

voor hun respectievelijke vrijheidsbegrippen en definities van het individuele domein, waar we in hoofdstuk twee nader op in zullen gaan.

In de twee volgende paragrafen staat het tweede element uit onze hierboven gegeven definitie van het liberalisme centraal: de maatschappelijke orde.

§ 4. De maatschappelijke orde

Elke maatschappijvisie heeft uiteindelijk tot doel een omschrijving te geven van de maatschappelijke orde die in haar ogen het beste past bij de mens, de begerenswaardigste maatschappelijke orde. Een maatschappelijke orde is volgens het liberalisme begerenswaardig in de mate dat zij het individu de mogelijkheid geeft zijn eigen doeleinden na te streven.

Alvorens nader in te gaan op de vraag hoe de begerenswaardige orde van de liberalen er uit ziet, willen we eerst enkele opmerkingen maken over de vraag wat volgens het liberalisme ten grondslag ligt aan maatschappelijke orde überhaupt. Met andere woorden: wat voorkomt chaos en scheidt orde? De vraag naar de oorsprong van maatschappelijke orde gaat logisch vooraf aan de vraag wat de begerenswaardigste maatschappelijke orde is en dient daarom eerst te worden beantwoord.¹

Uitgangspunt voor het liberalisme is dat de wereld per definitie wordt gekenmerkt door een zekere regelmaat en voorspelbaarheid. Ware dat anders dan zou leven niet mogelijk zijn. Als de natuurwetten iedere dag zouden worden herschreven, had de mens geen enkel inzicht in de gevolgen van zijn handelen. Hij zou zijn voedsel niet kunnen verbouwen, hij zou geen gevaren kunnen vermijden, hij zou niet kunnen bestaan.

Wat voor de wereld in het algemeen geldt, geldt ook en in het bijzonder voor de samenleving. Ware de samenleving niet gekenmerkt door een zekere regelmaat en voorspelbaarheid dan zou de mens niet kunnen samenleven met andere mensen. Een samenleving is namelijk slechts mogelijk als iedereen het handelen van anderen tot op zekere hoogte kan inschatten en voorspellen. Aangezien hij wat betreft de meeste van zijn doeleinden afhankelijk is van samenwerking met anderen, op de een of andere wijze, kan de mens slechts dan doeltreffend handelen als zijn verwachtingen omtrent het handelen van die anderen vaak blijken te corresponderen met hun werkelijke handelingen.

Als men zich niet in de meeste gevallen een zekere verwachting omtrent het handelen van de anderen kan vormen, als hun handelen niet interpreteer-

¹ Zie over de problematiek van de maatschappelijke orde vooral: F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 3 vols., Londen 1982 (1973,1976,1979), vol.I, hst.II, pp.35-54.

baar is, kan men zelf niet handelen omdat men nimmer weet hoe de anderen daarop zullen reageren en derhalve nimmer weet hoe men zijn doel kan bereiken. Orde ligt zo gezien ten grondslag aan de vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven. Orde is een noodzakelijke voorwaarde van vrijheid.

In het autoverkeer is de noodzaak een zekere verwachting te kunnen hebben met betrekking tot wat de andere verkeersdeelnemers gaan doen wel heel duidelijk. Het is echter een voorwaarde voor het gehele maatschappelijke verkeer.

Dit wil niet zeggen dat iedereen voortdurend aan het speculeren is over hoe anderen zullen reageren op hun handelen. Integendeel, het overgrote deel van de dag doet men dingen, reageren anderen daarop en reageert men op anderen zonder erbij stil te staan. Men weet namelijk uit ervaring hoe anderen zich naar alle waarschijnlijkheid zullen gedragen. Speculatie over andermans handelen wordt pas noodzakelijk als die zekerheid geheel of ten dele wegvalt, zoals bijvoorbeeld het geval is als men zonder voorkennis in samenleving met een andere cultuur komt of als er een oorlog uitbreekt. Maar zelfs in een oorlog is het mogelijk, als na enige tijd iedereen zich erop heeft ingesteld, zich verwachtingen te vormen over het handelen van anderen. Dat er per definitie orde bestaat in het maatschappelijk leven is volgens het liberalisme evident. De vraag is echter hoe deze orde tot stand komt.

Er bestaan volgens het liberalisme drie verschillende wijzen waarop maatschappelijke orde tot stand komt: in de eerste plaats het specifieke erfgoed van waarden en normen -kortweg: morele tradities- dat elke samenleving heeft, in de tweede plaats de bewuste regelgeving en in de derde plaats de zelfregulerende processen die overal optreden als gevolg van schaarste. Laten we hen achtereenvolgens eens nader bezien.

De maatschappelijke waarden en normen, de morele tradities in een samenleving, spelen een grote rol bij de totstandbrenging van maatschappelijke orde, omdat zij tot op zekere hoogte de morele opvattingen van het individu bepalen en hem influisteren wat hij in de omgang met anderen wel en niet als behoorlijk moet beschouwen. Daarenboven beïnvloeden de vigerende waarden en normen het wereldbeeld van de mens. Dit alles vereenvoudigt het begrijpen van andermans handelen aanmerkelijk. Aldus draagt het bij tot het scheppen van maatschappelijke orde.¹

¹ Lang niet alle liberale theoretici zijn content met de determinerende invloed van de traditie. Vooral de liberalen die geïnteresseerd zijn op de Franse Verlichting zijn vaak van mening dat de gedetermineerdheid door de traditie de mens onvrij maakt. In deze opvatting laat de vrije mens zich uitsluitend

De tweede wijze waarop maatschappelijke orde tot stand komt, is de bewuste, gewilde, ontworpen regelgeving. Ook de regelgeving speelt een belangrijke rol bij het tot stand brengen van maatschappelijke orde, al is haar invloed niet onbeperkt. Regelgeving is over het algemeen het effectiefst als zij aansluit bij de vigerende morele tradities, het zogenoemde rechtsgevoel in de samenleving.

De derde wijze waarop maatschappelijke orde tot stand komt, is de zelfregulerende ordening die overal optreedt als gevolg van schaarste. Dit orderingsprincipe is in zekere zin universeel. Het loopt dwars door alle morele tradities en rechtstelsels heen en doet altijd en overal zijn invloed gelden, al kunnen de andere ordesscheppende factoren de zelfregulerende processen wel belemmeren of bevorderen. Anderzijds stelt de werking van de zelfregulerende ordening ook grenzen aan de invloed van de morele tradities en de regelgeving.

Het is wederom Adam Smith die dit het treffendst onder woorden heeft gebracht, niet in de *Wealth of Nations*, maar in zijn eerdere *Theory of Moral Sentiments*¹ -een werk dat ten onrechte minder bekend is dan het eerstgenoemde- waarin hij stelt dat: 'the pieces upon the chessboard have no other principle of motion besides that which the hand impresses upon them, but (..) in the great chessboard of human society, every single piece has a principle of motion of its own, altogether different from that which the legislator might choose to impress upon it. If those two principles coincide and act in the same direction, the game of human society will go on easily and harmoniously, and it is very likely to be happy and succesful. If they are opposite or different, the game will go on miserably and human society must be at all times in the highest degree of disorder'.² *Mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor een morele traditie die onvoldoende ruimte laat aan het 'bewegingsprincipe' van het individu.

Dit 'bewegingsprincipe' dat elk individu volgens het liberalisme heeft, onafhankelijk van de morele traditie en de regelgeving, is een uitvloeisel van het feit dat elk mens bepaalde aspecten van de wereld op gelijksoortige wijze ondergaat, vooral het aspect van de schaarste van tijd en (andere) middelen. Het natuurlijke antwoord van de mens op het universele verschijnsel schaarste

leiden door zijn rede. Dit zijn de rationalistische liberalen, waarover hiervoor reeds spraken.

¹ De *Theory of Moral Sentiments* verscheen in 1759. Wij gebruikten de editie van D.D. Raphael en A.L. Macfie, Indianapolis, 1982 (1976).

² *Ibid.*, p.234.

is volgens het liberalisme het ontstaan van arbeidsverdeling en ruil, omdat daardoor met minder middelen meer gemaakt kan worden. Aldus ontstaat vanzelf een maatschappelijke orde. De schaarste noopt namelijk een ieder tot het maken van keuzen, tot het afwegen van kosten en baten tegen elkaar. Kosten en baten zijn subjectief door de ongelijke richting van de talenten en de verschillende doelen van individuen en door de ongelijke verdeling over de aarde van de natuurlijke bestaansvoorwaarden (grondstoffen). Gegeven deze subjectiviteit van kosten en baten waarden individuen de middelen allen op een andere wijze, hetgeen arbeidsverdeling en ruil mogelijk maakt.¹ Een zekere voorspelbaarheid van het handelen van anderen doet zijn entree en daarmee een vorm van maatschappelijke orde.

Men herkent hierin wellicht reeds het marktmechanisme. We willen deze term echter zo veel mogelijk vermijden en liever spreken van zelfregulerende ordening, omdat de markt veelal gelijk gesteld wordt met geld, het bedrijfsleven en de accumulatie van materiële goederen. Schaarste en de zelfregulerende ordening die daarvan het gevolg is, zijn echter universele verschijnselen. Zelfregulerende ordening -arbeidsverdeling en ruil- vindt ook plaats binnen het gezin bijvoorbeeld, al worden kosten en baten daar niet in geld uitgedrukt. Bovendien uit zelfregulerende ordening zich niet slechts in de accumulatie van materiële goederen, maar ook in het ontstaan van een gemeenschappelijke taal bijvoorbeeld.

Samenvattend kunnen we stellen dat het liberalisme drie wegen onderscheidt waarlangs maatschappelijke ordeningsprocessen plaatsvinden. De orde die de samenleving vertoont moet derhalve het gevolg zijn van de werking van deze drie factoren. De vraag is nu wat een *begerenswaardige* maatschappelijke orde is. Vast staat dat niet elke maatschappelijke orde voor de liberaal een begerenswaardige orde is. Zoals gezegd is een oorlog ook een orde, althans wordt dat zodra iedereen zich erop heeft ingesteld en zijn verwachtingen aan de omstandigheden heeft aangepast.

Een begerenswaardige orde is voor liberalen een orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil over het algemeen niet worden

¹ Als zowel de kosten als de baten voor ieder mens gelijk waren, zouden arbeidsverdeling en ruil nimmer vanzelf kunnen ontstaan, omdat onder die omstandigheden een ruil immers impliceert dat één der betrokkenen er op achteruit gaat. Een maatschappelijke orde zou derhalve, als kosten en baten 'objectief' waren, slechts kunnen voortkomen uit een dwingende morele traditie of dwingende regelgeving. Het subjectieve begrip van kosten en baten is zo gezien een kernbegrip uit het liberalisme. Een goed inleiding op dit terrein is: Th. Sowell, *Knowledge and Decisions*, New York 1980, pp.49-57.

belemmerd, omdat een dergelijke orde de vrijheid van het individu maximaliseert zijn eigen doeleinden na te streven.

Dat wil echter niet zeggen dat de morele traditie en de regelgeving van secundair belang zijn. De zelfregulerende ordening is alleen begerenswaardig als zij gepaard gaat met bepaalde morele tradities en bepaalde regelgeving. De begerenswaardige orde is een orde waarin de drie wijzen van maatschappelijke ordening 'coincide and act in the same direction'. De zelfregulerende ordening die het gevolg is van het universele schaarstevenschijsel schiept op zich niet voldoende basis voor de vrijheid van het individu. De mens moet daarnaast bepaalde conventies en regels in acht nemen die niet direct voortvloeien uit zijn doelen en zijn inzicht in causale relaties, maar die normatief zijn en hem voorschrijven wat hij wel en niet mag doen.¹

De noodzaak van erkenning van het recht op eigendom bijvoorbeeld, dat essentieel is voor de ontwikkeling van een zelfregulerende ordening, is niet onmiddellijk inzichtelijk voor de mens. De zelfregulerende ordening dient gepaard te gaan met een morele traditie of regelgeving die het recht op eigendom in de ogen van de mens tot een vaststaand feit maakt.² Anders is de zelfregulerende ordening niet begerenswaardig.³

Het probleem is dat morele tradities en de regelgeving ook de zelfregulerende ordening kunnen belemmeren en verzwakken, zodat de begerenswaardige orde onbereikbaar wordt. Het beroemdste voorbeeld hiervan is wellicht het verbod op woeker uit het Oude Testament⁴ dat lange tijd de ontwikkeling van de zelfregulerende ordening ernstig heeft belemmerd, omdat het het uitlenen tegen (hoge) rente tot een zonde bestempelde, zodat veel kapitaal dat had kunnen worden geïnvesteerd, braak bleef liggen.

Het is derhalve van groot belang te weten welke waarden, normen en regels bevordelijk en welke schadelijk zijn voor de begerenswaardige orde.

¹ Zie: F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London 1982, vol.I, hst.II, p.45.

² Vgl. C. Cipolla, *Before the Industrial Revolution, European Society and Economy 1000-1700*, London 1980 (1976), pp.198-199: 'The development and spread of (...) contracts would not have been possible without the precondition of a spirit of mutual trust and a sense of honesty in business. The merchant to whom others entrusted their savings could easily have disappeared with the capital or cheated in business conducted in far-off markets (...). The evolution of civil and criminal legislation on commercial activities should also be considered from this point of view (...)'.

³ Over de ratio van het recht op eigendom komen we in hoofdstuk twee te spreken.

⁴ Zie Exodus 22.25-27.

De navolgende hoofdstukken zou men kunnen beschouwen als een poging tot beantwoording van deze vraag.

Eerst moet echter nog worden uiteengezet op grond waarvan liberalen menen dat een orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil vrijelijk kunnen plaatsvinden, de vrijheid van het individu maximaliseert om zijn eigen doeleinden na te streven en derhalve over het algemeen niet belemmerd moet worden. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

§ 5. De zelfregulerende orde

Hierboven hebben wij gesteld dat de mens, die wat betreft de meeste van zijn behoeften afhankelijk is van samenwerking met anderen, slechts dan doeltreffend kan handelen als zijn verwachtingen omtrent het handelen van anderen vaak blijken te corresponderen met hun werkelijke handelingen. Volgens het liberalisme is de correspondentie tussen de verwachtingen omtrent het handelen van anderen en hun werkelijke handelingen in een zelfregulerende orde het grootst. Bijgevolg kan het individu in een zelfregulerende orde het doeltreffendst handelen en is zijn vrijheid zijn eigen doeleinden na te streven het grootst.

De claim dat een orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil over het algemeen niet worden belemmerd, de vrijheid van het individu maximaliseert zijn eigen doeleinden na te streven, is gebaseerd op twee argumenten.

In de eerste plaats is deze claim gebaseerd op het argument dat een zelfregulerende orde de *informatie* die noodzakelijk is om de handelingen van individuen op elkaar af te stemmen, het best en het snelst voortbrengt.¹

In de tweede plaats is deze claim gebaseerd op het argument dat de zelfregulerende orde de mens zo doelmatig mogelijke *prikkels* geeft om zijn handelen op het handelen van anderen af te stemmen.²

Aangezien de mate waarin het handelen van de individuen op elkaar is afgestemd de graadmeter is voor de mate van maatschappelijke orde, die een noodzakelijke voorwaarde is van de vrijheid het individu om zijn eigen doeleinden na te streven, tonen bovenstaande argumenten, als ze waar zijn, aan dat een zelfregulerende orde de individuele vrijheid maximaliseert. En aangezien het liberalisme streeft naar een zo groot mogelijke vrijheid van het

¹ Zie: F.A. Hayek, 'The use of knowledge in society', in: *Individualism and Economic Order*, Londen 1952 (1949), pp.77-91.

² Zie: F.A. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, New York 1964.

individu, zou dan de keuze voor zelfregulerende ordening voor de hand liggen. Laten we daarom eens, aan de hand van een voorbeeld, uiteenzetten wat de argumenten zijn voor de zelfregulerende orde.

Ons voorbeeld is de vraag uit de economische wetenschap of de markt beter welvaart kan scheppen dan economische planning. De markt is een vorm van zelfregulerende ordening terwijl economische planning een vorm is van ordening door regelgeving.¹

Welvaart is een van de doeleinden van de mens. Indien derhalve de markt met meer succes dan economische planning welvaart kan scheppen,² is daarmee aangetoond dat de markt het individu beter in gelegenheid stelt doeltreffend te handelen cq. meer vrijheid geeft zijn doeleinde 'welvaart' na te streven dan economische planning.

Het liberalisme claimt dat via de markt, beter en sneller dan door planning, de informatie in de economie wordt gebruikt om de handelingen van de individuen -vraag en aanbod- zodanig op elkaar af te stemmen dat de welvaart wordt gemaximaliseerd. De markt geeft namelijk betere prikkels deze informatie te gebruiken. Iedereen die een kennisvoorsprong meent te hebben op anderen wat betreft vraag of aanbod, wordt op de markt geprikkeld deze kennisvoorsprong uit te buiten door zijn aanbod aan te passen.³ Als hij succesvol is zullen anderen hem snel navolgen. Op deze wijze verspreidt zich in hoog tempo de informatie die nodig is om onder continu veranderende

¹ Wij laten de morele tradities in dit voorbeeld buiten beschouwing.

² Liberalen zijn zo pessimistisch over de mogelijkheid om middels economische planning welvaart te scheppen, dat ten behoeve van de absolute levensstandaard een minder gelijke verdeling van welvaart in een markteconomie moet worden geaccepteerd. Zij vinden de absolute levensstandaard veel belangrijker dan de relatieve levensstandaard. Voor zover liberalen de herverdeling van inkomen of vermogen voorstaan, vloeit dit voort uit bezorgdheid om de absolute en niet de relatieve levensstandaard van individuen. Afgunst wordt door het liberalisme van oudsher beschouwd als een ondeugd. De relatieve levensstandaard kan daarom voor een liberaal geen reden zijn voor herverdeling. Zie bijvoorbeeld: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1980 (1971), § 25, § 80 en § 81, die bij de definitie van het rechtvaardigheidsbeginsel veronderstelt dat de mens geen afgunst kent. Zie ook: H. Schoeck, *Der Neid, die Urgeschichte des Bösen*, München 1980, die onder andere Smith en Kant op pp.192-195 uitgebreid citeert.

³ Vrijwel geen liberaal is van mening dat de markt geheel zonder feilen is, al was het maar omdat de aanpassingsprocessen niet altijd even snel verlopen. Zie hierover: K. Groenveld en A.A.M. Kinneging, *Liberalisme en Politieke Economie*, Teldersgeschrift 54, 's-Gravenhage 1984, vooral hst.IV. Kenmerkend voor het liberalisme is niet zozeer een overmatig optimisme met betrekking tot de markt, als wel een groot pessimisme met betrekking tot de economische planning. Zie hierover: D. Lavoie, *National Economic Planning, what is left?* Cambridge, Mass. 1985.

omstandigheden voortdurend vraag en aanbod op elkaar af te stemmen waardoor niet alleen (langdurige) overschotten en tekorten worden voorkomen, maar ook de welvaart toeneemt, aangezien de kosten dalen.

In een wereld die niet danwel sporadisch verandert, is het denkbaar dat economische planning door *trial* en *error* eveneens de doelmatigste en doeltreffendste afstemming tussen vraag en aanbod tot stand brengt. Het probleem is echter dat de wereld wel voortdurend, snel en op onvoorzienbare wijze verandert. Onder die omstandigheden werkt deze methode niet, omdat het punt van evenwicht tussen vraag en aanbod dan steeds verschuift. Bovendien kan economische planning op zijn best prikkelen de vastgestelde streefcijfers wat betreft productie en kosten te halen, maar nooit om snel en met alle risico's van dien in te springen op veranderingen.

De markt heeft deze afstemmingsproblemen niet. De noodzakelijke aanpassingen aan de veranderde omstandigheden gebeuren op de markt vanzelf. De algehele aanpassing wordt door niemand beoogd, maar vindt niettemin plaats, omdat het in een ieders belang is zich aan te passen. De informatie die ten behoeve van economische planning nodig is, is op een markt overbodig. De markt is een methode om op informatie te besparen en snel en adequaat op veranderingen te reageren.

Dit voorbeeld uit de economische wetenschap geeft aan waarom het liberalisme zelfregulerende ordening verkliest boven de andere wijzen van maatschappelijke ordening. De vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven is het meest gebaat bij zelfregulerende ordening.

Zoals al gezegd, impliceert dit geenszins dat het liberalisme de andere wijzen van maatschappelijke ordening verwerpt. We stelden reeds dat de mens in de zelfregulerende ordening die het liberalisme voorstaat bepaalde conventionele regels in acht moet nemen die niet direct voortvloeien uit zijn doelen en zijn inzicht in causale relaties, maar die normatief zijn en hem voorschrijven wat hij wel en niet mag doen. De zelfregulerende ordening moet met bepaalde regelgeving en morele tradities gepaard gaan om voor de liberaal begerenswaardig te zijn.

Dit vergt onder andere een staat. De primaire staatstaak is aldus de regelgeving en de handhaving daarvan die noodzakelijk is om de zelfregulerende orde in goede banen te leiden.

Daarnaast kan de staat natuurlijk nog andere diensten verlenen, die de zelfregulerende orde niet adequaat kan verzorgen. Men zou dit de secundaire staatstaken kunnen noemen. In de hoofdstukken vier en vijf komen we hier op terug.

§ 6. Samenvatting en conclusies

In dit geschrift wordt een poging ondernomen de filosofische grondslagen van het liberalisme naar voren te halen. Om daarbij een handvat te hebben, zijn wij begonnen met een definitie van het liberalisme. We hebben het liberalisme omschreven als een maatschappijvisie die wordt gekenmerkt door de volgende drie beginselen:

- (1) het individu is van ultieme waarde;
- (2) maatschappelijke orde dient in grote mate een zaak te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen;
- (3) de staat dient een democratische rechtsstaat te zijn, gekenmerkt door representativiteit, de *rule of law* en *countervailing powers*.

In dit hoofdstuk hebben we de eerste twee beginselen van het liberalisme besproken. Het derde is gereserveerd voor hoofdstuk vier, teneinde de logische structuur van het geschrift niet te doorbreken.

De individuele mens is volgens liberalen van ultieme waarde. Om deze reden streeft het liberalisme naar een zo groot mogelijke vrijheid van het *individu* en niet naar een zo groot mogelijke vrijheid van de staat, het gezin of het volk.

Op het feit dat het individu in het liberalisme een centrale plaats inneemt, werd en wordt vaak kritiek uitgeoefend. Het liberalisme zou door de waarde van het individu zo te benadrukken impliciet een visie op de mens hebben als een wezen dat van nature asociaal, egoïstisch en van zijn medemensen geestelijk geïsoleerd is. Het liberalisme zou de mens zien als een atoom en verwaarlozen dat de mens een sociaal wezen is.

Deze kritiek op het liberalisme is niet gerechtvaardigd. Het is niet zozeer in zijn mensbeeld dat het liberalisme verschilt van andere maatschappijvisies, als wel in de *waardering* van de egoïstische en de altruïstische elementen in de menselijke persoonlijkheid.

Andere maatschappijvisies beschouwen het nastreven van het eigenbelang vaak als een per definitie asociale handeling die ondergeschikt moet worden gemaakt aan het belang van het algemene, van de samenleving. Een fundamenteel kenmerk van het liberalisme is de overtuiging dat van een dergelijke tegenstrijdigheid tussen het eigenbelang enerzijds en een goede samenleving anderzijds veelal geen sprake is.

Het eigenbelang en het belang van anderen lijken elkaars tegengestelden, maar in werkelijkheid is het belang van anderen veelal het best gewaarborgd

als het eigenbelang de ruimte wordt gelaten, omdat het in ieders eigenbelang is aan anderen een zo goed mogelijke dienst te verlenen, daar deze wordt beloond. Men zou dit de liberale paradox kunnen noemen.

Een en ander betekent natuurlijk niet dat het eigenbelang in het geheel niet beteugeld moet worden. Het recht van de sterkste is allerminst een liberaal adagium.

De conclusie die uit het bovenstaande volgt, is dat het liberale mensbeeld in zoverre atomistisch en egoïstisch kan worden genoemd dat het aanvaardt dat de mens zich over het algemeen niet laat leiden door de overweging dat hij het welzijn van anderen of zelfs van allen dient te bevorderen. Dit maakt hem echter nog niet tot een asociaal wezen. Integendeel, hij bevordert het belang van de samenleving het best door zijn eigenbelang na te streven. Het maakt hem evenmin tot een geïsoleerd wezen. Hij bevordert zijn eigenbelang immers het best in contact met anderen.

Er bestaan nog andere varianten van bovengenoemde kritiek op het liberale mensbeeld. Zo wordt wel gesteld dat het individu in de liberale maatschappijvisie wordt gezien als een wezen dat alleen in contact treedt met anderen omwille van een ruil, een zakelijke transactie, en in de samenleving dan ook slechts wordt gewaardeerd als producent of consument van ruilwaar, waardoor hele wezenlijke aspecten van zijn persoonlijkheid krijgen geen aandacht van anderen.

Inderdaad leggen de meeste liberale filosofen sterk de nadruk op zakelijke contacten tussen mensen. Dit komt echter niet voort uit de overtuiging dat zakelijke contacten belangrijker zouden zijn dan niet-zakelijke contacten maar uit de overtuiging de samenleving het uitvloeisel is van het wederzijdse voordeel dat mensen hebben bij voortdurende samenwerking, arbeidsverdeling en ruil. De interesse voor elkaar als mens op zich ontstaat pas in en door de samenleving.

Een derde variant van genoemde kritiek op het liberale mensbeeld is de stelling dat het deze onvoldoende oog heeft voor de rol die groepen spelen in de samenleving, terwijl deze juist tot de belangrijkste maatschappelijke actoren behoren. Deze kritiek op het liberalisme vergt een uitgebreider antwoord dan de reeds besproken punten van kritiek. Daarom is geheel hoofdstuk drie eraan gewijd.

Het beginsel dat het individu van ultieme waarde is, betekent voor liberalen dat het individu behalve een middel ook altijd een waarde op zich is. omdat het individu ook altijd een waarde op zich is, mag men hem bepaalde dingen niet aandoen. Met andere woorden: elk individu heeft een bepaald eigen domein, dat anderen niet mogen schenden, waarover alleen hij beschik-

kingsrecht heeft. Dit domein geeft het individu de vrijheid die hij nodig heeft om zijn eigen doeleinden na te kunnen streven.

De volgende vraag is dan: wat is de oorsprong van zijn doeleinden? Ideaaltypisch gezien kan men twee verschillende standpunten in het liberalisme onderscheiden, enerzijds de variant van het liberalisme die het menselijk streven interpreteert met behulp van het nuttigheidsconcept en anderzijds de variant van het liberalisme die het menselijk streven interpreteert vanuit een ontplooiingsperspectief op de mens.

In het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief worden de doeleinden van de mens geïnterpreteerd als poging zich te verwerkelijken. De mens is in deze opvatting aanvankelijk niet zichzelf. Hij is een samenstel van mogelijkheden en talenten die nog verwerkelijkt moeten worden. Het leven van de mens staat in het teken van de mogelijkheden en talenten die in hem liggen en die hij tot ontwikkeling moet brengen. Volgens het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief is de mens dus zijn leven lang onvolgroeid.

De mens heeft volgens deze variant van het liberalisme een bepaalde weg af te leggen, die voor elk individu weer anders loopt, en hij mislukt als hij de verkeerde weg inslaat. Het individu is vrij inflexibel. Zijn persoonlijkheid legt hem vast en bindt hem aan bepaalde onveranderlijke doeleinden. Sommige dingen passen bij hem en andere niet. De noodzaak een bepaald levenspad te volgen, maakt het individu tot een relatief kwetsbaar wezen.

Het liberalisme dat uitgaat van het nuttigheidsconcept, de utilitaristische variant van het liberalisme, ontkent dat het individu een bepaald levenspad heeft af te leggen, waarin hij moet verwerkelijken waartoe hij in aanleg is voorbestemd. Zijn persoonlijkheid stuurt hem geenszins een bepaalde kant uit.

Voor het utilitaristische liberalisme is de mens niet een wezen dat zich wil verwerkelijken, maar een wezen dat zijn nut wil maximaliseren. De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar streeft steeds naar wat hem van moment tot moment voordelig, aangenaam of nuttig lijkt.

Het utilitaristische liberalisme beschouwt de mens als een wezen dat flexibel is, dat over het algemeen goed in staat is zich aan te passen aan de omstandigheden en dat zonder veel problemen doeleinden kan laten schieten als deze niet haalbaar blijken te zijn om zich te richten op nieuwe doeleinden. Bovendien kan de mens in de visie van het utilitaristische liberalisme niet in termen van groei en ontwikkeling worden gezien. Van een ontwikkeling, een groei in zijn persoonlijkheid in de loop van zijn leven is niet of nauwelijks sprake.

Wanneer wij nu trachten onze eigen visie te geven ten aanzien van de vraag of de mens in een ontplooiingsperspectief dan wel in een utilitaristisch perspectief gezien moet worden, dan moet eerst en vooral worden opgemerkt dat een ongeclausuleerde keuze voor één van deze opvattingen ons onjuist voorkomt. Wij hebben de indruk dat zowel het ontplooiingsperspectief als het utilitaristische perspectief op de mens essentiële aspecten van zijn wezen blootleggen. Niettemin zijn wij van mening dat de visie van het utilitaristische liberalisme op de mens te prefereren valt.

De mens is flexibel, al is hij ook weer niet zo flexibel dat hij altijd in staat is zich aan te passen en onder alle omstandigheden zonder veel problemen doeleinden kan laten schieten als deze niet haalbaar blijken te zijn om zich te richten op nieuwe doeleinden.

De mens streeft overwegend naar wat hem van moment tot moment handig, aangenaam of nuttig lijkt, al bindt zijn persoonlijkheid hem tot op zekere hoogte wel aan een bepaald levenspad.

Over het algemeen is van een ontwikkeling, een groei in zijn persoonlijkheid in de loop van zijn leven niet of nauwelijks sprake, al kan niet worden ontkend dat het leven van de mens ten dele in het teken staat van de mogelijkheden en talenten die in hem liggen.

Ook al kan een ongeclausuleerde keuze tussen het ontplooiingsperspectief en het utilitaristische perspectief dus niet worden gemaakt, in het dagelijkse leven in het algemeen en in de politiek in het bijzonder ontkomt men er niet aan voortdurend te moeten kiezen tussen het ontplooiingsperspectief en het utilitaristische perspectief op de mens, ook al geschiedt dit vaak niet bewust. Iedere maatregel die wordt getroffen, veronderstelt namelijk zo'n keuze. Er bestaat een direct verband tussen de visie die men heeft op de vraag welk beleid noodzakelijk is en de visie die men heeft op de mens.

Onze opvatting is, zoals gezegd, dat de utilitaristische variant van het liberalisme te prefereren valt, al mag het andere perspectief op de mens niet geheel worden verworpen. Het is naar onze mening gewenst dat het utilitaristische perspectief op de mens voorop wordt gesteld. Deze opvatting impliceert dat wij ons over het algemeen kunnen verenigen met de consequenties welke de utilitaristische liberalen verbinden aan hun mensbeeld.

Wij willen te dien aanzien echter één belangrijke uitzondering maken. Het gebrek aan flexibiliteit en de geestelijke dan wel lichamelijke beperkingen van hun persoonlijkheid kunnen naar onze mening, bij vele mensen soms en bij sommige mensen altijd, zo groot zijn dat het mensbeeld van het utilitaristische liberalisme aanpassing behoeft. In het volgende hoofdstuk zullen wij uiteenzetten welke consequenties deze aanpassing heeft.

Tot zover het eerste beginsel uit onze definitie van het liberalisme: de ultieme waarde van het individu. De tweede helft van dit hoofdstuk had het tweede beginsel uit die definitie tot onderwerp: de zelfregulerende ordening. Alvorens daar nader op in te gaan, hebben we eerst enkele opmerkingen gemaakt over de vraag wat volgens het liberalisme ten grondslag ligt aan maatschappelijke orde überhaupt.

Er bestaan volgens het liberalisme drie verschillende wijzen waarop maatschappelijke orde tot stand komt: in de eerste plaats het specifieke erfgoed van waarden en normen -kortweg: morele tradities- dat elke samenleving heeft, in de tweede plaats de bewuste regelgeving en in de derde plaats de zelfregulerende processen die overal optreden als gevolg van schaarste.

Een begerenswaardige orde is voor liberalen een orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil over het algemeen niet worden belemmerd, omdat een dergelijke orde de vrijheid van het individu maximaliseert zijn eigen doeleinden na te streven.

Dat wil echter niet zeggen dat de morele traditie en de regelgeving van secundair belang zijn. De zelfregulerende ordening is alleen begerenswaardig als zij gepaard gaat met bepaalde morele tradities en bepaalde regelgeving. Het probleem is dat morele tradities en de regelgeving ook de zelfregulerende ordening kunnen belemmeren en verzwakken, zodat de begerenswaardige orde onbereikbaar wordt. Het is derhalve van groot belang te weten welke waarden, normen en regels bevordelijk en welke schadelijk zijn voor de begerenswaardige orde. De navolgende hoofdstukken zou men kunnen beschouwen als een poging tot beantwoording van deze vraag.

De claim dat een maatschappelijke orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil over het algemeen niet worden belemmerd de vrijheid van het individu maximaliseert zijn eigen doeleinden na te streven, is gebaseerd op twee argumenten.

In de eerste plaats is deze claim gebaseerd op het argument dat een zelfregulerende orde de informatie die noodzakelijk is om de handelingen van individuen op elkaar af te stemmen, beter en sneller voortbrengt dan de andere twee ordeningswijzen en in de tweede plaats is deze claim gebaseerd op het argument dat de zelfregulerende orde de mens zo doelmatig mogelijke prikkels geeft om zijn handelen op het handelen van anderen af te stemmen.

Zoals gezegd dient de zelfregulerende ordening wel met bepaalde regelgeving en morele tradities gepaard te gaan om voor de liberaal begerenswaardig te zijn. Dit vergt onder andere een staat die de zelfregulerende orde in goede banen leidt.

Rest ons onze visie te geven op hetgeen zoeven is samengevat. Het lijkt ons het meest gepast de problematiek betreffende de verhouding tussen de zelfregulerende ordening, de morele tradities in de samenleving en de bewuste regelgeving te beschouwen als een kwestie van het vinden van het juiste evenwicht.

Het staat voor ons buiten kijf dat een samenleving waarin de maatschappelijke ordening in grote mate een zaak is van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen, verreweg te prefereren valt boven een samenleving waarin dat niet het geval is, omdat het individu daar het meest bij gebaat is.

Dit neemt niet weg dat de zelfregulerende processen ingebed moeten worden in bepaalde morele tradities en bepaalde regelgeving. Op de vraag welke inhoud die morele tradities en regelgeving dienen te hebben, kan echter geen antwoord worden gegeven, omdat zij niet *a priori* kunnen worden vastgesteld, maar in een voortdurend proces van *trial* en *error* moet worden vastgesteld welke morele tradities en regelgeving het beste passen bij de plaats en de tijd. De morele tradities en de regelgeving die in het verleden noodzakelijk waren om de zelfregulerende ordening in goede banen te leiden, kunnen in het heden of in de toekomst overbodig zijn of zelfs de zelfregulerende ordening belemmeren.

Ook al kunnen we niets zeggen over de inhoud van de morele tradities en de regelgeving -kortweg: de regels- die noodzakelijk zijn, over de vorm ervan is dat wel mogelijk.

Regels die de zelfregulerende ordening ondersteunen en in goede banen leiden zijn algemeen geldige regels. Bovendien zijn het over het algemeen verboden. Regels die de zelfregulerende ordening belemmeren daarentegen zijn veelal specifiek gericht tegen individuen of groepen van individuen en het zijn vaak geboden. 'Niemand zal doden' en 'niemand zal stelen' zijn voorbeelden van regels die ten grondslag liggen aan een zelfregulerende orde. 'Jij, K., zult dit jaar 20 ton graan produceren' is een voorbeeld van een regel die een zelfregulerende orde in de weg staat.

Het verschil tussen de regels die de zelfregulerende orde bevorderen en regels die de zelfregulerende orde belemmeren, is slechts gradueel. Als men maar genoeg algemeen geldende verboden instelt, geeft men in feite een specifiek bevel. In de praktijk bestaat er echter een groot verschil tussen algemene verboden en specifieke bevelen.

Deze twee soorten regels sluiten elkaar niet wederzijds uit, maar als men de zelfregulerende orde wil behouden, moet terughoudend gebruik worden gemaakt van de tweede soort regels.

II. HET INDIVIDUELE DOMEIN

§ 1. Inleiding

Het individu is van ultieme waarde. Bovendien behoeft wat goed is voor de één nog niet goed te zijn voor een ander en weet het individu zelf het beste wat goed is voor hem. Uit deze beginselen volgt dat het individu er het meest bij gebaat is vrij te zijn om zijn eigen doeleinden na te streven. Dit is de vrijheid die het liberalisme nastreeft.

Het individu is vrij om zijn eigen doeleinden na te streven als anderen hem zijn gang laten gaan en als hij daarenboven over de benodigde middelen beschikt. Aan beide voorwaarden moet zijn voldaan. Als het individu niet door anderen wordt gehinderd of tegengehouden, maar hij beschikt niet over de benodigde middelen, is hij niet vrij om zijn eigen doeleinden na te streven. Als het individu de benodigde middelen heeft, maar door anderen wordt belemmerd, is hij evenmin vrij om zijn eigen doeleinden na te streven.

Men zou het ook zo kunnen formuleren: het individu heeft, om vrij te zijn, een bepaald eigen domein nodig. Dit domein, waarover hij het beschikingsrecht heeft, geeft het individu de vrijheid die hij nodig heeft om zijn doeleinden na te kunnen streven. De metafoor van het domein drukt duidelijk de tweeledigheid uit van de condities waaronder het individu vrij is. Een domein geeft het gebied aan dat anderen niet mogen 'betreden' zonder toestemming van het individu en het geeft tegelijkertijd de middelen aan die van het individu zijn.

De metafoor van het domein moge velen onbekend zijn. Het is evenwel niet meer dan het onder één noemer brengen van *de rechten van het individu*, die van oudsher centraal staan in het liberalisme. De rechten van het individu wederom zijn even zovele aspecten van de vrijheid van het individu.

We spreken van een domein om aan te geven dat de rechten van het individu in het liberalisme worden gezien als een samenhangend geheel en niet als een min of meer willekeurige opsomming die naar tijd en plaats kan variëren. Dat de erkenning van de rechten van het individu een historisch proces is geweest en dat zij ook heden ten dage nog in vele landen feitelijk niet of slechts ten dele gerespecteerd worden,¹ geven liberalen toe, maar dat

¹ Waarschijnlijk erkennen alle landen formeel wel de rechten van het individu. Dit wordt wel eens gezien als een stap op de goede weg, maar dat is betwistbaar. Vgl.: B. Constant, *De l'Esprit de Conquête et de l'Usurpation*, Parijs 1979 (1814), p.1003, die een vergelijking maakt tussen de traditionele autocratie -'le despotisme'- en de postrevolutionaire dictatuur van Napoleon-

wil niet zeggen dat die rechten zelf slechts relatieve, aan tijd en plaats gebonden waarden zijn die soms wel en soms niet gelden.

Het tweeledige karakter van het individuele domein is de bron van veel onenigheid in het liberale kamp. We kunnen twee hoofdstromingen onderscheiden, die -niet toevallig- overeenkomen met de twee varianten van het liberalisme die in hoofdstuk een werden onderscheiden: het utilitaristische liberalisme en het liberalisme met een ontplooiingsperspectief.

Het utilitaristische liberalisme beschouwt vooral het niet interveniëren van anderen in de zaken van het individu als voorwaarde voor zijn vrijheid. Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsidee legt daarnaast ook nadruk op de beschikbaarheid van middelen als voorwaarde voor de vrijheid van het individu.

Deze verschillende visie op het individuele domein vloeit rechtstreeks voort uit het verschillende mensbeeld van de twee varianten van het liberalisme.

Voor het utilitaristische liberalisme is de mens in wezen *sterk*. Wil hij zijn doeleinden na kunnen streven, dan moeten anderen hem met rust laten en hem niet belemmeren. Ze hoeven niets te doen. Hij redt zich wel. Ze dienen zich slechts te onthouden van inmenging in wat zijn zaken zijn. De middelen die het individu nodig heeft om zijn doeleinden na te kunnen streven, kan hij dan gemakkelijk vergaren.

Het individuele domein bestaat bij de gratie van het 'niet doen' van anderen. Dit wordt wel *negatieve* vrijheid genoemd. Een voorbeeld van negatieve vrijheid is de vrijheid van de pers. Deze vrijheid vergt dat de mens zijn gang kan gaan als hij bijvoorbeeld een krant wil publiceren. Anderen mogen dit niet tegenhouden. Zij hoeven daartoe echter niets te doen. Aan een drukpers, papier en inkt komt het individu zelf wel.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel beschouwt de mens als een *zwak* wezen, niet in de zin dat hij niet zou kunnen overleven wanneer hij aan zijn lot wordt overgelaten, maar in de zin dat hij zich dan niet kan ontplooien. Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel heeft grotere ambities met betrekking tot de mens dan het utilitaristische liberalisme en die zijn per definitie moeilijker te verwezenlijken. (Als men geacht werd de honderd meter in twaalf seconden te lopen en men doet er elf secon-

l'usurpation'-, welke voor dergelijke regimes in het algemeen lijkt op te gaan: 'Le despotisme bannit toutes les formes de la liberté; l'usurpation, pour motiver le renversement de ce qu'elle remplace, a besoin de ces formes; mais en s'en emparant, elle le profane. L'existence de l'esprit public lui étant dange-reuse, et l'apparence de l'esprit public lui étant nécessaire, elle frappe d'une main le peuple pour étouffer l'opinion réelle, et elle le frappe encore de l'autre pour le contraindre au simulacre de l'opinion supposée'.

den over, is men sterk. Had men zich echter ten doel gesteld de honderd meter in tien seconden te lopen en het worden er elf, dan is men zwak.)

Het idee dat de mens zwak is, leidt welhaast vanzelf tot het idee dat hij gebaat is bij hulp en ondersteuning door anderen tot hij sterk genoeg is om op eigen benen te staan. Deze gedachtengang vinden we terug in het liberalisme met het ontplooiingsperspectief. De negatieve vrijheid, het met rust gelaten worden door anderen, betekent in deze visie maar al te vaak 'in de kou laten staan' en 'links laten liggen', omdat deze gedachte bagatelliseert wat wezenlijk is voor de vrijheid: het kunnen beschikken over de benodigde middelen. Het individu heeft niets aan negatieve vrijheid als hij naakt, hongerig en dakloos is. Negatieve vrijheid dient daarom aangevuld te worden met *positieve* vrijheid.

Positieve vrijheid resulteert uit de garantie te kunnen beschikken over de benodigde middelen. Positieve vrijheid veronderstelt niet dat anderen zich onthouden, maar juist dat anderen middelen beschikbaar stellen aan het individu, wanneer dit nodig is. Anderen worden geacht iets te doen. Zo gezien is positieve vrijheid het tegendeel van negatieve vrijheid.¹

Een voorbeeld van positieve vrijheid is het recht op gratis of gesubsidieerd onderwijs, hetgeen een bijdrage van anderen vereist, te beginnen met een financiële bijdrage.

Met de anderen waarvan hier sprake is, wordt meestal de staat bedoeld, omdat de staat volgens het liberalisme de belangrijkste beschermer van het individuele domein is. Gezien de nadruk die het utilitaristische liberalisme legt op de negatieve vrijheid van het individu, die onthouding en niet-inmenging vereist, lijkt het voor de hand te liggen dat de staat in deze variant van het liberalisme wordt beschouwd als een potentiële bedreiging van de vrijheid van het individu. Dat is echter slechts ten dele waar. De staat is in deze visie namelijk tevens degene die de niet-inmenging van anderen moet waarborgen.

In het liberalisme dat uitgaat van de ontplooiingsgedachte, waarin naast de negatieve vrijheid de positieve vrijheid wordt benadrukt die vaak ondersteunend optreden vergt, verschijnt de staat veel eenduidiger als bevorderaar van de vrijheid van het individu, hoewel ook deze variant van het liberalisme weet dat de staat kan ontaarden. In hoofdstuk vier en vijf komen we terug op de verhouding tussen de vrijheid van het individu en de staat.

¹ Een van de beste uiteenzettingen over de verschillen tussen positieve en negatieve vrijheid is: I. Berlin, 'Two Concepts of Liberty', in: *Four Essays on Liberty*, Oxford 1979 (1969), pp.118-172.

Intussen moge duidelijk zijn dat positieve vrijheid niet zonder meer gezien kan worden als een aanvulling op negatieve vrijheid, maar er mee in strijd kan zijn. De positieve vrijheid van het individu gaat vaak ten koste van zijn negatieve vrijheid. De positieve vrijheid van de één gaat vaak ten koste van de negatieve vrijheid van de ander. Als bijvoorbeeld aan iemand gratis huisvesting ter beschikking wordt gesteld, zullen de middelen daartoe moeten worden opgebracht door anderen. Wanneer deze bijdrage op de een of andere wijze wordt afgedwongen, is er sprake van een inbreuk op de negatieve vrijheid van de betrokkenen. Geen liberaal zal dit ontkennen, maar zij verschillen van mening over de vraag of en in hoeverre een dergelijke inbreuk op de negatieve vrijheid van het individu acceptabel is.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel gaat daarin verder dan het utilitaristische liberalisme, omdat de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker evenwichtspunt, in deze visie, meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid. De vrijheid van het individu heeft twee aspecten, non-interventie en de beschikking over de benodigde middelen, die in een zodanige verhouding moeten worden gerealiseerd dat de ontplooiing van het individu zo groot mogelijk is.

Volgens het utilitaristische liberalisme kan men niet spreken van een *trade-off* tussen negatieve en positieve vrijheid. Wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken, vloeit in deze visie vanzelf voort uit negatieve vrijheid en bestaat bij de gratie van negatieve vrijheid. Het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid leidt in deze visie niet tot een grotere vrijheid, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid van het individu.

We raken hier een heel belangrijk punt. De stelling van de utilitaristische variant van het liberalisme dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken vanzelf voortvloeit uit negatieve vrijheid, zou men kunnen vertalen met de stelling dat de beschikbare middelen toenemen als, en alleen als, de negatieve vrijheid wordt geëerbiedigd. Dit is de gedachte achter de liberale voorkeur voor de zelfregulerende ordening, die met name in het utilitaristische liberalisme geprononceerd is.

Op grond van het bovenstaande kunnen we de aan het begin van dit hoofdstuk gegeven definitie van het liberale vrijheidsbegrip nader toespitsen op de beide varianten van het liberalisme. Volgens het utilitaristische liberalisme is het individu vrij om zijn eigen doeleinden na te streven, als anderen hem zijn gang laten gaan en als hij daarenboven over de benodigde middelen beschikt. Over de benodigde middelen komt hij vanzelf te beschikken als

anderen hem zijn gang laten gaan. Deze tweede conditie van vrijheid is derhalve secundair.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief heeft een duidelijk andere visie op de verhouding tussen positieve en negatieve vrijheid. Deze variant van het liberalisme is de mening toegedaan dat vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven het resultaat is van een situatie waarin het individu een zowel positieve als negatieve vrijheid geniet. Daarbij zijn positieve en negatieve vrijheid tot op zekere hoogte zowel elkaars oorzaak als elkaars gevolg. Zo kan in deze visie dus ook negatieve vrijheid het gevolg zijn van positieve vrijheid. De vrijheid van meningsuiting bijvoorbeeld is alleen dan geen lege huls, als men over de middelen beschikt om zijn mening te uiten. Als het individu daar niet over beschikt, moeten ze in deze opvatting beschikbaar worden gesteld.

Concluderend kunnen we zeggen dat het utilitaristische liberalisme het individuele domein in zekere zin anders definieert dan het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel en de grenzen van het individuele domein elders trekt.

Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de zogenoemde *klassieke* grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel anderzijds ziet het individuele domein ook als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen, indien het daar zelf niet over beschikt, opdat het zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de zogenoemde *sociale* grondrechten die positieve vrijheid scheppen.¹

Ook al erkennen beide varianten dat het individu pas vrij is als hij én ongehinderd zijn gang kan gaan én over de benodigde middelen beschikt, zij zijn het over de weg die moet worden bewandeld om dit te bereiken, grondig oneens. Hiermee moge het theoretische kader voldoende zijn omlijnd.

De vraag is nu welke middelen een individu nodig heeft en wanneer hij door anderen wordt gehinderd om zijn doeleinden na te kunnen streven. Dit is het onderwerp van respectievelijk § 2 en § 3. Daarbij zal een begrip aan

¹ Een grondige systematische bespreking van de klassieke en sociale grondrechten van het individu geeft: R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt a.M. 1986 (1985). Een goed historisch overzicht van de ontwikkeling van het denken over grondrechten geven de bijdragen in: R. Schnur (red.), *Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte*, Darmstadt 1964.

de orde worden gesteld dat tot hier toe in dit geschrift nog niet is genoemd, maar dat van grote betekenis is voor het liberalisme: *het eigendom*.

In § 4 tenslotte vatten we de belangrijkste elementen uit dit hoofdstuk nog eens kort samen en worden tevens enkele conclusies getrokken.

§ 2. Het individu en de middelen

Wat bedoelen liberalen als zij zeggen dat het individu over middelen moet beschikken om vrij te zijn zijn doeleinden na te streven? Over welke middelen moet het individu kunnen beschikken?

We kunnen in abstracto drie categorieën van middelen onderscheiden die het individu noodzakelijkerwijs nodig heeft. In de eerste plaats zijn geest, in de tweede plaats zijn lichaam en in de derde plaats de overige middelen, die niet tot zijn lichaam of zijn geest behoren.¹

De derde categorie van middelen verschilt in een belangrijk opzicht van de eerste twee categorieën, en wel daarin dat deze middelen van de ene persoon naar de andere kunnen overgaan zonder waardeverlies of verandering, terwijl er tegelijkertijd niet voldoende van zijn om een ieders wensen en behoeften te vervullen², terwijl noch het lichaam noch de geest van het individu vervreemdbaar zijn, of schaars in bovenstaande zin.

Dat het individu zijn lichaam en zijn geest nodig heeft om doeleinden na te kunnen streven, is in twee opzichten onvermijdelijk. Ten eerste zou hij zonder lichaam en geest zelfs geen doeleinden hebben en ten tweede moet hij, als hij doeleinden nastreeft, altijd zijn verstand gebruiken, dat ligt ingebed in zijn lichaam.

Zo onvervangbaar en essentieel als zijn lichaam en zijn geest zijn voor het individu zelf, zo nutteloos zijn zijn lichaam en zijn geest voor anderen, althans in die zin dat zij deze middelen niet van hem kunnen overnemen om op soortgelijke wijze te gebruiken.³

¹ Het onderscheid tussen lichaam en geest hier is slechts van conceptuele en niet van metafysische betekenis.

² Zie: David Hume, *A Treatise of Human Nature*, New York 1977 (1739), bk.III, dl.II, sec.II, p.193.

³ *Ibid.*, p.193. Dit neemt niet weg dat het individu soms geïndoctrineerd kan worden, waardoor men in figuurlijke zin wellicht toch van een overname van de geest van het individu door anderen kan spreken. We komen hierop in de volgende paragraaf terug.

Dit geldt echter niet voor de middelen die niet tot het lichaam of de geest van het individu behoren. Deze middelen kunnen door anderen ook worden gebruikt en zijn daarom ook voor hun aantrekkelijk. En gezien het feit dat deze middelen voor het grootste deel tevens schaars zijn en gemakkelijk te vervreemden, zijn zij blootgesteld aan het geweld van anderen.¹ De verhouding tussen het individu en de anderen is, wat betreft de middelen die niet tot elks lichaam en geest behoren, van origine ten dele van antagonistische aard.

Het bezit van deze middelen is daardoor, als er geen maatregelen worden getroffen, onzeker en onstabiel. De middelen waar het individu het ene moment nog over kan beschikken, kunnen het volgende moment al zijn overgegaan in handen van iemand anders.

Dit is funest voor de vrijheid van het individu om zijn doeleinden na te kunnen streven. We hebben meestal niet de mogelijkheid coherent te handelen, tenzij we de zekerheid hebben dat we over de benodigde middelen kunnen beschikken². De vrijheid van het individu om zijn doeleinden na te streven, vereist dat aan het bezit en de beschikkingsmacht over middelen die niet tot het lichaam of de geest van de mens behoren een zekere stabiliteit en zekerheid wordt gegeven door deze middelen, zo veel als mogelijk is, op gelijke voet te plaatsen met de zekerheid en constantheid van de beschikbaarheid van geest en lichaam.³ Op dit punt wordt in het liberalisme het begrip 'eigendom' geïntroduceerd. Eigendom is niets anders dan een stabiel en zeker bezit, waarbij de beschikkingsmacht een rechtskarakter krijgt en tot een beschikkingsrecht wordt.

De overgang van bezit naar eigendom, van beschikkingsmacht naar beschikkingsrecht is een langdurig historisch proces, dat overal anders verloopt, als het al tot stand komt.⁴ Zolang het eigendomsrecht niet erkend wordt, kan

¹ Zie: David Hume, *A Treatise of Human Nature*, New York 1977 (1739), bk.III, dl.II, sec.2, p.193.

² Zie: F.A.Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960), hst.IX, p.140.

³ Hume, op.cit., p.195

⁴ De 'sociaal contract' theorie, die liberalen graag gebruiken om de overgang van bezit naar eigendom aan te duiden, is voor de meesten van hen niet, zoals weleens wordt beweerd, een empirische hypothese. Dat zou miskennen dat een dergelijke overgang een min of meer langdurig historisch proces is, en niet een afspraak tussen een groep mensen. De 'sociaal contract' theorie is veeleer bedoeld als een gedachtenexperiment, om de wenselijkheid van een overgang van bezit naar eigendom aan te tonen. Vgl. David Hume, op.cit., p.196.: 'the rule concerning the stability of possessions (...) arises gradually, and acquires force by a slow progression, and by our repeated experience of

de vrijheid van het individu echter niet of nauwelijks gestalte krijgen, omdat hij geen plannen kan maken, bij gebrek aan zekerheid omtrent de beschikbaarheid van de middelen die hij nodig heeft voor de uitvoering van zijn plannen.

Natuurlijk, het individu kan een vrucht van de boom plukken en deze snel verorberen. De tijdspanne die verstrijkt tussen het plukken en het eten van de vrucht is meestal zo kort dat de kans op ontvreemding minimaal is, zodat het voor het individu zin heeft een vrucht te plukken. Als hij 'kapitaalgoederen' zou willen maken, om later meer vruchten te kunnen plukken, wordt dat anders. 'Kapitaalgoederen' kunnen relatief gemakkelijk worden ontvreemd, zodat het voor het individu weinig zin heeft hen te maken, zolang zijn eigendomsrecht niet wordt gerespecteerd.

Hier staat echter tegenover dat uit de stelling dat de beschikking over middelen, die niet tot lichaam of geest van het individu behoren, een voorwaarde is van vrijheid, ook iets anders kan worden afgeleid dan de noodzaak van een recht op eigendom. Er kan tevens uit worden afgeleid dat het individu een bepaalde hoeveelheid eigendom nodig heeft om vrij te zijn. Het recht op eigendom is namelijk voor degene, die behalve zijn lichaam en zijn geest geen eigendom heeft, een min of meer loze kreet en zijn vrijheid is door het gebrek aan middelen aan uiterst nauwe grenzen gebonden. Wanneer men hieruit de op zich juiste conclusie trekt dat het eigendom onder sommige omstandigheden moet worden herverdeeld, raakt men evenwel in tegenspraak met het recht op eigendom.

Dit dilemma houdt liberale filosofen al lang bezig en een oplossing lijkt niet te bestaan. Alles hangt af van de verwachtingen die men heeft met betrekking tot de vraag of een individu dat naast zijn lichaam en zijn geest geen andere middelen heeft, mag worden geacht in staat te zijn op relatief korte termijn, zonder bovenmenselijke inspanningen te hoeven leveren, in voldoende mate voldoende middelen te vergaren om vrijelijk zijn doeleinden na te kunnen streven. Wie daarover optimistisch is, zal de nadruk leggen op het recht op eigendom (negatieve vrijheid), wie daarover pessimistisch is, zal meer de nadruk leggen op herverdeling van eigendom (positieve vrijheid).

Soms probeert men dit dilemma te ontwijken door het eigendom te bestempelen als iets wat aan de gehele gemeenschap toebehoort. Het recht op eigendom en de feitelijke beschikkingsmacht over het eigendom vallen, als het eigendom aan allen toebehoort, per definitie samen, zodat het probleem opgelost lijkt.

the inconveniences of transgressing it'.

Liberalen zijn over collectief eigendom echter zeer sceptisch. De zelfregulerende ordening, die de motor is achter de toename van de middelen, functioneert alleen naar behoren als de meeste middelen privé-eigendom zijn en individuen er vrijelijk over kunnen beschikken. Iedereen, inclusief degenen die geheel onderaan de maatschappelijke ladder staan, is beter af bij een stelsel van privé-eigendom.¹ Zelfs al is het waar dat het individu zijn eigendom in een ontwikkelde samenleving altijd mede te danken heeft aan anderen, al was het maar omdat hij profiteert van de voornamelijk door anderen betaalde infrastructuur, volgt daaruit dus niet dat zij medezeggenschap moeten hebben over zijn eigendom. Integendeel: de infrastructuur is juist bedoeld om het privé-eigendom tot een grotere ontwikkeling te brengen, hetgeen in een ieders voordeel is.²

Herverdeling van eigendom is zo gezien het enige alternatief voor liberalen, die naast het recht op eigendom de noodzaak erkennen van de feitelijke beschikbaarheid voor het individu van een hoeveelheid middelen.

Hierbij moet overigens worden aangetekend dat liberalen nimmer voorstanders zijn van herverdeling met het oogmerk de verschillen tussen de diverse individuen te verkleinen. Herverdeling dient ertoe een ieder een bepaald minimaal niveau aan middelen te garanderen. De situatie boven het minimum is volstrekt irrelevant.

Niet alle middelen van het individu die niet tot zijn lichaam of zijn geest behoren, zijn zijn eigendom. Integendeel, de meeste van zijn middelen zijn het niet. In hoofdstuk een hebben wij het voorbeeld gebruikt van een kapper naar wie men toe kan gaan om zijn haar te laten knippen. De kapper dient het individu dan in zekere zin als middel, maar hij is bepaald niet eigendom

¹ Als alle of de meeste middelen collectief eigendom zijn, moet de zelfregulerende ordening worden vervangen door gestuurde ordening cq. maatschappelijke planning, die in verregaande mate interieur is qua kostenrekening, waardoor de middelenproductie afneemt. Dit dunkt ons één van de sterkste argumenten tegen sturing en planning. Het is in de recente discussie over dit onderwerp echter onderbelicht gebleven. Zie: F.A. Hayek (red.), *Collective Economic Planning*, Londen 1950 (1935), met bijdragen van N.G. Pierson, L. von Mises, G. Halm, E. Barone en F.A. Hayek; F.A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, Londen 1952 (1949), hst.VII-IX, pp.119-208; L. von Mises, *Socialism*, Indianapolis 1981 (1922), vooral dl.II.1, pp.95-194; L. von Mises, *Bureaucracy*, New Haven 1946 (1944); M.N. Rothbard, *Man, Economy and State*, Los Angeles 1970 (1962) hst.XII, pp.762-890. De belangrijkste opposanten van Hayek c.s. op dit punt zijn: J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1976 (1942); O. Lange en F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis 1952 (1938).

² Wij komen hierop terug in hoofdstuk vijf.

van het individu dat naar de kapper gaat.¹ Dit soort middelen die noch tot lichaam en geest van het individu behoren noch tot zijn eigendom, zijn minstens even belangrijk als de middelen die daar wel toe behoren.

De beschikbaarheid van deze tweede soort middelen is de 'lijm' in de samenleving. Het individu kan over deze middelen echter alleen beschikken bij de gratie van de impliciete of expliciete goedkeuring van degenen van wie deze middelen zijn. Zij behoren tot hun en niet tot zijn domein. Zo mag men de kapper slechts onder de voorwaarde dat hij daarmee instemt als middel gebruiken.² Niemand mag gedwongen worden andermans haren te knippen, of zich anderzins voor anderen nuttig te maken.

De conclusie die we uit deze paragraaf kunnen trekken is dat het eigen domein van het individu drieërlei is. Het bestaat uit zijn oordeelsvermogen, zijn lichaam en zijn eigendom. De vraag is waar het domein van de één ophoudt en het domein van de ander begint. Waar eindigt het individu en beginnen de anderen? Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

¹ Over de vraag of een individu in principe het recht heeft zichzelf aan een ander te verkopen wordt in de filosofie al lang een verwoede discussie gevoerd. Het liberalisme raakt op dit punt in haar eigen beginselen verstrikt en komt er dan ook niet uit.

Enerzijds volgt uit het beginsel dat het individu een onbeperkt beschikkingsrecht heeft over zichzelf, zolang hij daarmee niet hetzelfde beschikkingsrecht van anderen over zichzelf aantast, dat hij zichzelf mag verkopen aan een ander, een zogenoemd slavernij-contract aan mag gaan. Dat maakt hem echter tot het eigendom van deze laatste, die bijgevolg alles met hem doen mag. Dat is in strijd met het beginsel van de ultieme waarde van het individu, dat juist eist dat men het individu bepaalde dingen niet aandoet. Zie bijvoorbeeld: J. Locke, *Second Treatise of Government*, Londen 1978 (1690), hst.IV, die tegen slavernij-contracten is.

Een vergelijkbaar, voor het liberalisme onoplosbaar probleem is de vraag of het individu zelfmoord mag plegen. Kant bijvoorbeeld vindt van niet. Vgl. zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Frankfurt a.M., 1974 (1785), p.61: 'Wenn er, um einem beschwerlichen Zustande zu entfliehen, sich selbst zerstört, so bedient er sich einer Person bloß als eines Mittels(..)' en dat gaat in tegen het beginsel dat de mens van ultieme waarde is. Hume daarentegen vindt zelfmoord in sommige gevallen zelfs prijzenswaardig. Vgl. zijn: *Essays Moral, Political and Literary*, Indianapolis 1987 (1777), p.588: '(..) both prudence and courage should engage us to rid ourselves at once of existence, when it becomes a burthen'.

² Een ander voorbeeld is de waarde van iemands huis. Die waarde is zijn middel, maar niet zijn eigendom omdat de waarde volstrekt afhankelijk is van de waardering die anderen aan het huis toekennen. Te zeggen dat de eigenaar van het huis zeggenschap heeft over de waarde van zijn huis zou betekenen dat hij zeggenschap heeft over de waardering die anderen aan zijn huis toekennen. Dit oordeel ontspruit echter aan hun oordeelsvermogen, zodat de eigenaar van het huis er volgens het liberalisme geen zeggenschap over kan hebben.

§ 3. Het individu en de anderen

Wat bedoelen liberalen wanneer zij zeggen dat men het individu zijn gang moet laten gaan? Bedoelen zij daarmee dat men het individu alles moet toestaan, zodat hij bijvoorbeeld vrijelijk zou kunnen roven en moorden? Nee, dat bedoelen liberalen zeker niet. De vrijheid van de één mag niet ten koste gaan van de vrijheid van de ander. Alle individuen zijn immers van ultieme waarde. Met andere woorden: het individu moet zijn gang kunnen gaan en moet kunnen zeggen en doen wat hij wil, zolang dit niet ten koste gaat van anderen. De vraag rijst nu wanneer iets ten koste gaat van anderen, wanneer anderen geweld wordt aangedaan, wanneer het domein van anderen wordt geschonden.

Het valt moeilijk vol te houden dat elke handeling van een individu, die niet de goedkeuring kan wegdragen van anderen, hun per definitie geweld aandoet. Dat iemand een handeling als schandelijk, verwerpelijk of onsmakelijk beschouwt, wil nog niet zeggen dat zijn domein wordt geschonden.

Ware dat het geval dan zou niemand ooit meer iets kunnen zeggen of doen in nabijheid van anderen zonder de kans te lopen als gewelddadig te worden bestempeld, aangezien er meestal wel iemand in de buurt is die aanstoot neemt. Bovendien zou daardoor het begrip 'geweld' zover worden opgerekt dat het geen onderscheidend vermogen meer heeft en daardoor in feite alle betekenis verliest.

Het elimineren van aldus omschreven geweld zou het beëindigen van de samenleving vereisen en betekenen dat een ieder zijn leven voortzet als kluizenaar, hetgeen de meeste mensen niet zullen willen doen.

Daar kan nog aan worden toegevoegd dat liberalen er over het algemeen van overtuigd zijn dat wat John Stuart Mill weinig fraai *leefexperimenten* heeft genoemd, van groot belang zijn voor de maatschappelijke vooruitgang, omdat niemand de waarheid in pacht heeft en vernieuwing alleen langs de weg van *trial* en *error* kan worden bereikt. Het is niet slechts mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk dat de overgrote meerderheid van de bevolking, die veelal behoudend is ingesteld, dergelijke leefexperimenten met lede ogen zal aanzien en er schande van zal spreken. Dit is echter de prijs die volgens liberalen voor de vooruitgang moet worden betaald.¹

¹ Vgl.: J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859), hst.III, p.115: '(..) there should be different experiments of living' en pp.122-123; 'there are but few persons, in comparison with the whole of mankind, whose experiments, if adopted by others, would be likely to be any improvement on established practice. But these few are the salt of the earth; without them, human life

Nemen wij aan dat sommige handelingen niet als geweld kunnen worden bestempeld, dan ontstaat de vraag waar de grens ligt tussen geweld en geen geweld, tussen schending en geen schending van het individuele domein.

Is het spelen van muziek een vorm van geweld, indien de burens daardoor van hun werk of uit hun slaap worden gehouden? Is het ontslaan van een werknemer die niet voldoet een vorm van geweld? Is het bouwen van een watertoren in de eigen achtertuin om de buurman te pesten een vorm van geweld? Is het voor de grap 'brand!' roepen in een vol theater een vorm van geweld?

In het algemeen geldt volgens het liberalisme dat er sprake is van geweld als over het eigen domein (geest, lichaam en eigendom) van het individu door anderen wordt beschikt zonder de vrijelijk gegeven toestemming van het individu.

Deze algemene regel beantwoordt weliswaar een vraag, maar roept tegelijkertijd vele nieuwe vragen op. Laten we eerst eens nader ingaan op geweld tegen het oordeelsvermogen (de geest) van het individu. We komen dan vanzelf te spreken over geweld tegen zijn lichaam en zijn eigendom.

Het oordeelsvermogen behoort tot het domein van het individu. Aangezien het individu het beschikkingsrecht heeft over zijn eigen domein, mag hij alles wat ertoe behoort naar eigen goeëdunken gebruiken, ook al is dat in andermans ogen misbruiken, zolang hij al doende niet andermans domein schendt. Het individu dient volstrekt heer en meester te zijn over zijn oordeelsvermogen. Anderen dan hijzelf behoren over zijn oordeelsvermogen geen enkele zeggenschap te hebben.

Dit is gemakkelijk gezegd, maar wat betekent het precies? Het kan in ieder geval niet betekenen dat het individu volledig onbeïnvloed door andere mensen beschikt over zijn geest. Dat is immers slechts mogelijk als men als een Robinson Crusoe geheel alleen op een eilandje leeft. Waar mensen samenleven, beïnvloeden ze elkaar.

In feite gaat het om de vraag wanneer we nog kunnen spreken van een zelfstandige keuze door het individu en wanneer niet meer. Omdat absolute zelfstandigheid niet bestaat en het verschil tussen zelfstandigheid en onzelfstandigheid slechts van graduele aard is, is de notie van het beschikkingsrecht van het individu over zijn oordeelsvermogen voor velerlei uitleg vatbaar. Is de goede raad die een vader geheel vrijblijvend aan zijn zoon geeft, een aantasting van de vrijheid van de zoon een zelfstandige keuze te maken?

would become a stagnant pool'. Het probleem is, aldus Mill, dat 'originality is the one thing which unoriginal minds cannot feel the use of'.

Waarschijnlijk niet. Maar hoe moet het optreden van deze vader worden beoordeeld als hij zijn zoon te kennen geeft dat hij zal worden gestraft voor het niet opvolgen van zijn advies?

De sociale druk op en de sociale controle over het individu die in iedere samenleving in meer of mindere mate wordt uitgeoefend, beïnvloeden ongetwijfeld de keuzen die het individu maakt. Toch kan men niet elke vorm van sociale controle een aantasting van de zelfstandige oordeelsvorming noemen en derhalve als geweld zien.¹

Tegenover de fictie van absolute zelfstandigheid staat natuurlijk de even-grote fictie van absolute onzelfstandigheid. Media die voortdurend hameren op de waarheid van de door de staat verkondigde ideologie kunnen niet voorkomen dat velen die 'waarheid' niet willen erkennen. Volledige indoctrinatie is vrijwel onmogelijk. Dit mag evenwel de afhankelijkheid van het individu van andere mensen niet verhelen.

Is dan de zelfstandigheid van de oordeelsvorming van het individu zo relatief dat in het geheel niet kan worden gezegd wanneer het individuele domein geschonden wordt, of -erger nog- dat het individuele domein per definitie geschonden wordt? Neen, dat betekent het niet. Weliswaar kan niet van geval tot geval bezien worden waar de grenzen van de toelaatbare geestelijke beïnvloeding dreigen te worden of reeds zijn overschreden, maar wel kan volgens het liberalisme worden aangegeven in welke samenlevingen de kans op overschrijding van die grenzen minimaal is.

Zulke samenlevingen kenmerken zich op tweeerlei wijze, in de eerste plaats door het feit dat mensen en groepen van mensen met verschillende en soms tegenstrijdige opvattingen en belangen vrijelijk kunnen trachten het individu in woord en geschrift en met andere produkten te beïnvloeden. Dit minimaliseert de kans op een ontoelaatbare beïnvloeding (indoctrinatie) van het individu omdat hij met een veelheid van uiteenlopende meningen, opinies en produkten in aanraking komt die hem allemaal worden gepresenteerd als 'de waarheid' en 'het beste', waardoor zij elkaar relativeren en het individu in staat stellen zijn kritische vermogens te ontwikkelen en afstand te nemen van hetgeen anderen hem zeggen. Hierdoor is de zelfstandigheid van zijn oordeelsvorming meestal gewaarborgd.

In de praktijk blijkt dit vrijwel uitsluitend voor te komen in samenlevingen waarin het recht op vrije concurrentie, het recht op vrije meningsuiting en het recht op organisatie (de vrijheid van vereniging en vergadering) wordt erkend. Deze rechten wederom blijken in de praktijk slechts voor te komen

¹ In hoofdstuk drie komen wij hierop terug.

in samenlevingen waarin de onschendbaarheid van het lichaam en het eigendom wordt aanvaard. Zo is bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting slechts daar veiliggesteld waar uitgeverijen en drukkerijen financieel onafhankelijke privé-ondernemingen zijn.

Het tweede kenmerk van samenlevingen waarin de kans op ontoelaatbare geestelijke beïnvloeding van het individu minimaal is, komt uit het bovenstaande reeds naar voren. Dat is de aanvaarding van het beginsel dat het lichaam en het eigendom van het individu onschendbaar zijn. Als de integriteit van het lichaam en van het eigendom van het individu buiten kijf staan, is aan een van de belangrijkste voorwaarden voldaan waaronder zelfstandige oordeelsvorming mogelijk is. Het lichaam en het eigendom zijn namelijk, in de visie van het liberalisme, als het ware het 'harnas' van de geest, die het oordeelsvermogen minder kwetsbaar maken omdat zij het individu een zekere onafhankelijkheid geven.

The man of independent means is een figuur die in dit verband veel genoemd wordt in de liberale literatuur.¹ De economische onafhankelijkheid van zulk een man stelt hem in staat te denken en te zeggen wat hij wil waarover dan ook, zonder bevreesd te hoeven zijn voor eventuele negatieve gevolgen. Dit idee nu kan gemakkelijk worden veralgemeend. Zijn lichaam en het overige stoffelijke eigendom maken van elk individu in zekere zin een *man of independent means* in het klein en geven hem de bescherming die hij nodig heeft om niet alles te hoeven accepteren wat zijn omgeving hem zegt.

Hieruit kunnen we een conclusie trekken die van groot belang is. Het liberalisme veronderstelt blijkbaar dat het beschikkingsrecht van het individu over zijn oordeelsvermogen, de geestelijke vrijheid van het individu, het beste gewaarborgd is in een samenleving waarin het beschikkingsrecht van het individu over zijn lichaam en zijn eigendom wordt erkend en gerespecteerd. Sterker nog: in het liberalisme wordt het recht op een vrije beschikking over het lichaam en het eigendom gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor geestelijke vrijheid.

Geweld tegen het oordeelsvermogen van het individu (indoctrinatie), met welke middelen dan ook begaan, kan en moet volgens het liberalisme, zo blijkt uit het bovenstaande, vrijwel uitsluitend worden bestreden langs indirecte weg, en wel door het bestrijden van geweld tegen het lichaam en het eigendom van het individu. Geweld tegen het oordeelsvermogen, voor zover die

¹ Zie bijvoorbeeld: F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960), hst.VIII, pp.118-130, die hierin duidelijk aansluit bij J.S. Mills gedachten over de leefexperimenten.

het beschikkingsrecht van het individu over zijn lichaam en zijn eigendom intact laat, is namelijk vrijwel niet aan te tonen. Met de directe bestrijding van deze vorm van geweld zou men zich dan ook op een uitgesproken hellend vlak begeven. De vraag wanneer de grens wordt overschreden die ligt tussen acceptabele, noodzakelijke beïnvloeding (sociale controle) en indoctrinatie, is in de praktijk immers niet te beantwoorden. Wat de één ziet als acceptabele sociale controle kan door een ander worden geïnterpreteerd als verwerpelijke indoctrinatie.

Rest ons de bespreking van geweld tegen lichaam en eigendom van het individu. Het is eenvoudiger geweld tegen het lichaam van een individu te omschrijven en af te bakenen dan geweld tegen het oordeelsvermogen. Er is sprake van geweld tegen het lichaam van een individu als men tegen diens wil schade toebrengt aan zijn lichaam. Deze definitie wordt door alle liberalen onderschreven.¹

Hier doet zich niet, zoals bij geweld tegen het oordeelsvermogen, het probleem voor dat iets wat tot een bepaalde grens wenselijk en noodzakelijk moet worden geacht plotsklaps geweld is wanneer het die grens overschrijdt. Als iemand schade berokkent aan het lichaam van het individu noemen liberalen dat geweld. Een geringe schade of een schade van korte duur is in dit geval kwalitatief niet anders dan een grote of langdurige schade.

Zodra men zich echter de vraag stelt wanneer er schade wordt berokkend, wat een gewelddadige handeling is, en wie als dader moet worden beschouwd, blijken er wat addertjes onder het gras te zitten die geweld tegen het lichaam van het individu tot een in de praktijk toch nog moeilijk te hanteren begrip maken.

Als voorbeeld noemen we de problematiek met betrekking tot de causaliteit.² Het toebrengen van een schotwond is wat de causaliteit betreft meestal

¹ De bewijslast berust daarbij vanzelfsprekend op degene die zegt schade geleden te hebben, of diens representant.

² En wat te denken van dreiging? Deze kan het gevolg zijn van de risico's en onzekerheden, die met vele menselijke handelingen zijn verbonden, en zij kan het gevolg zijn van bedreiging door een ander mens. In beide gevallen is (nog) niets gebeurd en heeft het lichaam van het individu (nog) geen schade geleden, zodat er volgens onze definitie niet van geweld sprake is.

Het liberalisme stelt dat van de bestraffing van geweld een zodanige afschriking uit dient te gaan, dat mensen, alvorens risico's en onzekerheden te scheppen voor anderen, of anderen te bedreigen, zich wel twee keer zullen bedenken. Men kan namelijk risico's en onzekerheden noch bedreiging categorisch verbieden.

Met betrekking tot risico's en onzekerheden geldt dat de mogelijke effecten van iemands handelen op andermans domein vooraf volledig onbepaalbaar zijn. Soms kan men weliswaar met behulp van de waarschijnlijkheidsrekening het

een eenduidige zaak, maar wat te denken van de man die een maagzweer krijgt of een hartaanval omdat zijn vrouw hem treitert of omdat zijn baas hem kleineert? Zelfs al kan in dit soort gevallen van psychosomatische klachten een causaal verband worden vastgesteld, hetgeen meestal niet mogelijk is, dan nog kunnen treiteren en kleineren niet als geweld worden aangemerkt. Dat zou het einde zijn van de vrijheid van meningsuiting. Bovendien is de mentale constitutie van het slachtoffer zelf veelal een belangrijke oorzaak van de klachten. Toch leidt het handelen van anderen in dit soort gevallen onmiskenbaar tot schade aan het lichaam van het individu.

Dit alles moge illustreren dat men er nog lang niet is met de stelling dat het individu het beschikkingsrecht dient te hebben over zijn eigen lichaam en dat hij alles wat ertoe behoort naar eigen goeddunken mag gebruiken, zolang hij daarmee niet andermans domein schendt. Op de uitwerking die dit beginsel krijgt in de praktijk komt uiteindelijk alles aan. Een van de voorwaarden voor een goede uitwerking is volgens het liberalisme een adequate institutionele structuur. Op de architectuur van deze structuur zullen we in hoofdstuk vier nader in gaan.

Daarmee zijn we toegekomen aan het derde en laatste element van het individuele domein: het eigendom. Hierboven werd gesteld dat het liberalisme het individu een onbeperkt beschikkingsrecht toekent over zijn geest en zijn lichaam, met dien verstande dat zijn recht ophoudt waar het gelijke recht van anderen begint. Geldt een dergelijk onbeperkt beschikkingsrecht volgens het liberalisme ook wat betreft het eigendom van het individu? Anders gezegd: heeft elke generatie in principe het recht om-het-even-hoe te beschikken over de aarde of heeft zij de morele plicht dat wat zij mede dankzij de goede zorg van haar voorvaders geërfd heeft, als conscientieuze rentmeesters te beheren en ongeschonden aan het nageslacht door te geven? Het antwoord op deze vraag bepaalt in hoeverre anderen (lees: de staat) het recht hebben

objectieve risico van een grote reeks gelijksoortige handelingen bepalen zodat verzekering denkbaar is, maar vaak is dat onmogelijk. Bovendien is de beleving (subjectieve waardering) van risico voor iedereen anders, zodat niet eenduidig kan worden bepaald welke mate van risico nog wel en welke mate van risico niet meer acceptabel is.

Met betrekking tot bedreiging geldt dat men onmogelijk elke vorm ervan kan verbieden. In de eerste plaats omdat bedreiging tot op zekere hoogte subjectief is -sommigen voelen zich al bedreigd als iemand met zijn ogen knippt- en in de tweede plaats omdat sommige dreigementen niet altijd kunnen worden beschouwd als een aanzet tot geweld, zoals bijvoorbeeld het dreigen met ontslag. Het begrip 'dreiging' biedt te weinig houvast, om de rechtspleging op te baseren. Bovendien kan het argument van preventief optreden tegen geweld gemakkelijk als dekmantel worden gebruikt om de rechten van het individu te schenden.

het beschikkingsrecht van het individu over zijn eigendom aan beperkingen onderhevig te maken.

Liberalen zijn over het algemeen van mening dat het individu een onbeperkt beschikkingsrecht heeft over zijn eigendom. Het individu mag zijn eigendom naar eigen goeddunken gebruiken, ook al beschouwen anderen zijn wijze van gebruiken als misbruik.

Aan dit standpunt liggen een aantal overwegingen ten grondslag. In de eerste plaats wordt de vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven aangetast, als hij zijn middelen slechts zou mogen gebruiken voor bepaalde, door anderen goedgekeurde doeleinden.

In de tweede plaats is het op ongewone, experimentele wijze gebruiken van middelen van groot belang voor de maatschappelijke vooruitgang. Wat velen aanvankelijk als misbruik beschouwen, omdat zij zich niet kunnen voorstellen dat middelen nog beter kunnen worden gebruikt dan ze gewoonlijk worden gebruikt, kan later een waardevolle vernieuwing blijken te zijn. Wanneer experimenteren ongeoorloofd zou zijn, snijdt men de mogelijkheid van dergelijke vernieuwingen af.

Toch is het idee van het rentmeesterschap niet vreemd aan het liberalisme. Liberalen zien echter minder dan sommige anderen een tegenstelling tussen goed rentmeesterschap en een onbeperkt eigendomsrecht. Integendeel, juist het onbeperkte eigendomsrecht leidt vaak tot een goed rentmeesterschap en de beperking of het niet bestaan van het eigendomsrecht leidt vaak tot slecht rentmeesterschap. De uitputting van grondstoffen en de vervuiling bijvoorbeeld zijn zeker ten dele het gevolg van een gebrek aan eigendomsrecht en niet het gevolg van het bestaan van eigendomsrecht.

Een beroemd voorbeeld daarvan is het ontstaan, tegen het einde van de negentiende eeuw, van de zogenoemde *dust bowl* ten westen van de Mississippi in de Verenigde Staten.¹ De prairie aldaar was 'publiek' eigendom, waar iedereen zijn runderen en schapen kon laten grazen. Omdat niemand eigenaar was van de grond had iedereen er belang bij zijn vee steeds zo veel en zo lang mogelijk te laten grazen, omdat het gras anders opgegraasd zou worden door andermans vee. Het resultaat was dat er teveel en te vroeg in het seizoen werd gegraasd en dat niemand nieuw gras inzaaide. Zo ontstond langzamerhand de *dust bowl* die had kunnen worden voorkomen als het land tijdig tot privé-eigendom was gemaakt. Onder die omstandigheden heeft iedere

¹ Vgl.: M.N. Rothbard, *For a New Liberty*, New York 1978 (1973), hst.XIII, die vele schitterende voorbeelden geeft en waaraan ook het voorbeeld van de *dust bowl* is ontnomen. Zie ook: het themanummer over milieuvervuiling van *The Cato Journal*, II nr.1, 1982.

veehouder er immers belang bij het land niet te veel te laten afgrazen, omdat zijn eigendom dan in waarde daalt of wordt vernietigd.

Het enige criterium dat het liberalisme hanteert met betrekking tot de geoorlooftheid van het gebruik van eigendom is of het domein van andere mensen wordt geschaad.

§ 4. Samenvatting en conclusies

In het vorige hoofdstuk hebben we uiteengezet dat het individu er volgens het liberalisme het meest bij gebaat is vrij te zijn om zijn eigen doeleinden na te streven. Dit roept de vraag op aan welke condities voldaan moet zijn voordat wij het individu vrij kunnen noemen. Het individu is vrij om zijn eigen doeleinden na te streven als anderen hem zijn gang laten gaan en als hij daarenboven over de benodigde middelen beschikt. Met andere woorden: het individu heeft een bepaald eigen domein nodig om vrij te zijn.

De metafoor van het domein drukt duidelijk de tweeledigheid uit van de condities waaronder het individu vrij is. Een domein geeft het gebied aan dat anderen niet mogen 'betreden' zonder toestemming van het individu en het geeft tegelijkertijd de middelen aan die van het individu zijn.

Het tweeledige karakter van het individuele domein is de bron van veel onenigheid in het liberale kamp. We kunnen twee hoofdstromingen onderscheiden, die -niet toevallig- overeenkomen met de twee varianten van het liberalisme die in hoofdstuk een werden onderscheiden: het utilitaristische liberalisme en het liberalisme met een ontplooiingsperspectief. Hun verschillende visie op het individuele domein vloeit rechtstreeks voort uit het verschillende mensbeeld van de twee varianten van het liberalisme, dat in hoofdstuk een uitgebreid is besproken.

Het utilitaristische liberalisme beschouwt vooral het niet intervenieren van anderen in de zaken van het individu als voorwaarde voor zijn vrijheid. Het individuele domein bestaat bij de gratie van het 'niet doen' van anderen. Dit wordt wel negatieve vrijheid genoemd.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsidee legt daarnaast ook nadruk op de beschikbaarheid van middelen als voorwaarde voor de vrijheid van het individu. Negatieve vrijheid dient daarom aangevuld te worden met positieve vrijheid. Positieve vrijheid resulteert uit de garantie te kunnen beschikken over de benodigde middelen. Positieve vrijheid veronderstelt niet dat anderen zich onthouden, maar juist dat anderen middelen beschikbaar stellen aan het individu, wanneer dit nodig is.

Positieve vrijheid kan niet zonder meer gezien worden als een aanvulling op negatieve vrijheid, maar kan ermee in strijd zijn. Liberalen verschillen van mening over de vraag of en in hoeverre een dergelijke inbreuk op de negatieve vrijheid van het individu acceptabel is.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel gaat daarin verder dan het utilitaristische liberalisme, omdat de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker evenwichtspunt, in deze visie, meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid.

Volgens het utilitaristische liberalisme kan men niet spreken van een *trade-off* tussen negatieve en positieve vrijheid. Het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid leidt in deze visie niet tot een grotere vrijheid, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid van het individu.

Concluderend kunnen we zeggen dat het utilitaristische liberalisme het individuele domein in zekere zin anders definiëert dan het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel. Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de klassieke grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid. Het liberalisme met het ontplooiingsmodel anderzijds ziet het individuele domein ook als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen indien hij daar zelf niet over beschikt, opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de sociale grondrechten die positieve vrijheid scheppen.

De vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven heeft dus twee aspecten. Ten eerste de beschikbaarheid van middelen en ten tweede de non-interventie door anderen. Laten we deze aspecten van de individuele vrijheid achtereenvolgens nog eens kort bezien.

Wat bedoelen liberalen als zij zeggen dat het individu over middelen moet beschikken om vrij te zijn zijn doeleinden na te streven? We kunnen in abstracto drie categorieën van middelen onderscheiden die het individu noodzakelijkerwijs nodig heeft. In de eerste plaats zijn geest, in de tweede plaats zijn lichaam en in de derde plaats de overige middelen, die niet tot zijn lichaam of zijn geest behoren.

De derde categorie van middelen verschilt in een belangrijk opzicht van de eerste twee categorieën, en wel daarin dat deze middelen door anderen ook kunnen worden gebruikt en daarom ook voor hun aantrekkelijk zijn. En gezien het feit dat deze middelen voor het grootste deel tevens schaars zijn en gemakkelijk te vervreemden, zijn zij blootgesteld aan het geweld van anderen.

Het bezit van deze middelen is daardoor, als er geen maatregelen worden getroffen, onzeker en onstabiel. Dit is funest voor de vrijheid van het individu om zijn doeleinden na te kunnen streven. Deze vereist dat aan het bezit en de beschikkingsmacht over middelen die niet tot het lichaam of de geest van de mens behoren een zekere stabiliteit en zekerheid wordt gegeven, die het lichaam en de geest van het individu van nature hebben. Dit is de functie van het eigendomsrecht, dat niets anders is dan een stabiel en zeker bezit, waarbij de beschikkingsmacht een rechtskarakter krijgt en tot een beschikkingsrecht wordt.

Uit de stelling dat de beschikking over middelen die niet tot lichaam en geest van het individu behoren een voorwaarde is van vrijheid, kan echter ook iets anders kan worden afgeleid dan de noodzaak van een recht op eigendom. Er kan tevens uit worden afgeleid dat het individu een bepaalde hoeveelheid eigendom nodig heeft om vrij te zijn. Wanneer men hieruit de op zich juiste conclusie trekt dat het eigendom onder sommige omstandigheden moet worden herverdeeld, raakt men evenwel in tegenspraak met het recht op eigendom.

Dit dilemma, dat een onderdeel is van de vraag in hoeverre positieve vrijheid ten koste mag gaan van negatieve vrijheid, houdt liberale filosofen al lang bezig en een oplossing lijkt niet te bestaan.

De vraag rijst nu wanneer herverdeling van middelen ten koste gaat van anderen, wanneer anderen geweld wordt aangedaan. Daarmee zijn we toegekomen aan het tweede aspect van de individuele vrijheid. In het algemeen geldt volgens het liberalisme dat er sprake is van geweld als over het eigen domein (geest, lichaam en eigendom) van het individu door anderen wordt beschikt zonder de vrijelijk gegeven toestemming van het individu. Het individu dient volstrekt heer en meester te zijn over zijn geest, lichaam en eigendom. Anderen dan hijzelf behoren daarover geen enkele zeggenschap te hebben. Het enige criterium dat het liberalisme hanteert met betrekking tot de geoorlooftheid van het gebruik van het domein is of het domein van andere mensen wordt geschaad.

De verschillende opvatting die de twee varianten van het liberalisme hebben over de grenzen van het individuele domein leidt er echter toe dat zij op grond van hetzelfde criterium soms tot andere conclusies komen. Over de geest en het lichaam van het individu zijn het utilitaristische liberalisme en het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel het eens: deze behoren volledig en altijd tot het individuele domein. Ten aanzien van het eigendom van het individu bestaat er echter een dilemma dat door de twee varianten van het liberalisme op verschillende wijze wordt 'opgelost'.

Dit dilemma ontspruit aan het feit dat het liberalisme enerzijds van mening is dat de vrijheid van het individu niet of nauwelijks gestalte krijgt zolang het eigendomsrecht niet wordt erkend, omdat het dan geen plannen kan maken bij gebrek aan zekerheid omtrent de beschikbaarheid van de middelen die het nodig heeft voor de uitvoering van zijn plannen, terwijl het liberalisme anderzijds inziet dat het individu niet kan handelen zonder daadwerkelijk een hoeveelheid eigendom te hebben, waaruit de conclusie kan worden getrokken dat het eigendom onder bepaalde omstandigheden moet worden herverdeeld. Dit laatste is echter vaak in tegenspraak met het eerste.

De vraag is nu van welke definitie men uit moet gaan. In hoeverre gaat de daadwerkelijke beschikbaarheid van eigendom boven het recht op eigendom. Algemeener: in hoeverre gaan sociale grondrechten boven klassieke grondrechten en gaat positieve vrijheid boven negatieve vrijheid?

Waarschijnlijk kan op deze vraag geen voor alle tijden en plaatsen geldend antwoord worden geformuleerd. Zij behoort naar onze mening tot de categorie vragen waar elke generatie liberalen, of zij wil of niet, opnieuw mee zal moeten worstelen, omdat elke beslissing, vooral in de politiek, een antwoord op bovengestelde vraag veronderstelt. Een en ander impliceert dat een antwoord voor het hier en nu een noodzakelijkheid is, ook al kan men er geen eeuwigheidswaarde aan hechten.

Het uitgangspunt bij de bepaling van ons eigen standpunt is het feit dat de verschillende visies van de twee varianten van het liberalisme op de verhouding tussen de daadwerkelijke beschikbaarheid van eigendom en het recht op eigendom, sociale grondrechten en klassieke grondrechten, positieve vrijheid en negatieve vrijheid, zoals reeds aangegeven, direct voortvloeit uit hun verschillende mensbeeld, dat we in hoofdstuk een uitgebreid besproken hebben.

De conclusie die wij daar met betrekking tot hun verschillende mensbeeld hebben getrokken, was dat een ongeclausuleerde keuze tussen het ontplooiingsperspectief als het utilitaristische perspectief niet kan worden gemaakt, maar de laatstgenoemde visie op de mens de waarheid het dichtst benadert, al is het andere perspectief op de mens een noodzakelijke aanvulling.

Deze lijn doortrekkend naar dit hoofdstuk kunnen we het volgende zeggen. Waar het liberalisme met het ontplooiingsperspectief spreekt van een *trade-off* tussen positieve en negatieve vrijheid, daar stelt het utilitaristische liberalisme dat het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid niet tot een grotere vrijheid leidt, maar tot de vernietiging van beide aspecten van de vrijheid en dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken vanzelf voortvloeit uit negatieve vrijheid.

Beide varianten zijn slechts ten dele juist. Tot aan een zeker punt bestaat er ons inziens inderdaad een *trade-off* tussen positieve en negatieve vrijheid. Dit punt wordt echter snel bereikt en daarna is er geen *trade-off* meer. De bewerkstelling van positieve vrijheid vernietigt na het genoemde punt niet alleen negatieve vrijheid, maar ook zichzelf. Het is dus belangrijk te weten waar dit punt ligt. Wij zijn van mening dat een plaatsbepaling *apriori* niet mogelijk is en dat het streven ernaar een kwestie is van voortdurende *trial* en *error*.

Zonder deze stelling hier met empirisch materiaal te kunnen onderbouwen, willen wij toch vermelden dat wij van mening zijn dat het evenwicht op dit moment is verbroken ten gunste van de positieve vrijheid, waardoor paradoxalerwijze niet alleen de negatieve vrijheid vermindert, maar ook de positieve vrijheid zelf in het gedrang komt.

De sociale rechten van het individu krijgen op dit moment zo veel nadruk dat niet alleen de klassieke rechten vervagen, maar ook de sociale rechten zelf teniet gedaan worden.

De herverdeling van eigendom wordt op dit moment zo beklemtoond dat niet alleen het eigendomsrecht afkalft, maar ook de herverdeling van eigendom in toenemende mate mislukt.

Dit alles betekent geenszins dat de sociale rechten en de herverdeling van eigendom geheel dienen te verdwijnen. Zoals reeds in hoofdstuk een en hierboven wederom gesteld, behoeft de visie van het utilitaristische liberalisme op een belangrijk punt een duidelijke amendering. Het gebrek aan flexibiliteit en de geestelijke dan wel lichamelijke beperkingen van hun persoonlijkheid kunnen naar onze mening, bij vele mensen soms en bij sommige mensen altijd, zo groot zijn dat zij niet zelfstandig in voldoende mate de middelen kunnen vergaren die de mens nodig heeft om vrij te zijn. Wij denken hierbij aan zieken, geestelijk en lichamelijk gehandicapten, immigranten, werklozen, bejaarden, kinderen enzovoort. Met het oog op de positieve vrijheid van deze individuen is een zekere mate van herverdeling van middelen gewenst. Een minimale bestaanszekerheid voor hen die zich deze niet zelfstandig kunnen verschaffen, moet worden gegarandeerd. In hoofdstuk vijf komen wij hierop terug.

III. HET INDIVIDU EN DE GROEP

§ 1. Inleiding

In de filosofie van het liberalisme neemt het individu een centrale plaats in. Het individu is in de opvatting van liberalen van ultieme waarde. Niets gaat boven hem. Het liberalisme streeft daarom naar het welzijn van het individu.

Als men deze nadruk op het individu in aanmerking neemt, zal het geen verwondering wekken dat de eerste twee hoofdstukken van dit geschrift vrijwel volledig gewijd zijn aan een nadere bepaling en omlijning van het begrip 'individu'. Hieruit kan echter niet worden afgeleid dat het liberalisme uitsluitend aandacht heeft voor het individu en voorbijziet aan de maatschappelijke context waarin het individu functioneert. Dat zou getuigen van een atomistische visie op de maatschappij. In hoofdstuk een hebben we reeds betoogd dat het liberalisme over het algemeen beslist niet atomistisch is.

Men kan zelfs stellen dat de nadruk die in het liberalisme wordt gelegd op het individu juist ontspruit aan het bewustzijn dat de maatschappij een grote invloed uitoefent op het individu. Het zou immers weinig zin hebben steeds weer de ultieme waarde van het individu te benadrukken, als het onwaarschijnlijk of zelfs onmogelijk zou zijn dat daaraan afbreuk kon worden gedaan door de maatschappelijke omgeving van het individu.

De nadruk die in de liberale filosofie wordt gelegd op het individu is niet het gevolg van een eenzijdige aandacht voor het individu, ten koste van de maatschappelijke context, maar komt voort uit het feit dat het liberalisme partij kiest voor het individu. Deze nadruk is dus niet zozeer positief-wetenschappelijk, als wel normatief-ethisch bedoeld. In het liberale denken worden de feitelijke maatschappelijke omstandigheden waarin het individu verkeert, geconfronteerd met en getoetst aan de maatschappelijke omstandigheden die wenselijk zijn met het oog op het welzijn van het individu. In het onderhavige, derde hoofdstuk gaan we hierop nader in.

Gezien het bovenstaande lijkt het op het eerste gezicht voor de hand te liggen dit hoofdstuk de titel 'het individu en de maatschappij' te geven. We menen echter dat 'het individu en de groep' een betere titel is. De reden hiervoor is eenvoudig. Het contact, van welke aard en intensiteit dan ook, dat een individu heeft met de maatschappij, is een contact met andere individuen of groepen van individuen. Een analyse van de verhouding van het individu met andere individuen is in de hoofdstukken een en twee, impliciet en expliciet, reeds gegeven. In dit hoofdstuk kunnen wij ons daarom beperken

tot een analyse van de verhouding tussen het individu en de groepen waarmee hij gewild of ongewild in zijn leven voortdurend in aanraking komt.

Groepen zijn prominente verschijnselen in de samenleving. Op alle terreinen van het leven zijn groepen actief en proberen zij de gebeurtenissen te beïnvloeden, bijvoorbeeld in de economische politiek, op het gebied van de religie en in de kunst. Groepen hebben natuurlijk altijd bestaan, maar het aantal en de omvang van groepen lijkt toch steeds toe te nemen, waarvoor onder andere de technische ontwikkeling verantwoordelijk is. De communicatiemogelijkheden zijn zo groot geworden dat groepen kunnen worden gevormd en instand gehouden op een schaal die vroeger ondenkbaar was. Men kan hier weliswaar niet uit afleiden dat de invloed en de macht die de groep over het individu kan uitoefenen in de loop van de tijd groter is geworden, aangezien ook de mobiliteit van het individu en daardoor zijn mogelijkheid zich aan de groep te onttrekken, sterk is toegenomen, maar het geeft wel aan dat een analyse van het verschijnsel 'groep' niet mag ontbreken in een geschrift over de liberale visie op de maatschappij.

Om de verhouding tussen het individu en de groep goed te kunnen analyseren, dienen de begrippen 'individu' en 'groep' helder omlind te zijn. Het begrip 'individu' is in de vorige hoofdstukken reeds uitgebreid besproken zodat we hier kunnen volstaan met de definitie van het begrip 'groep'.

Een groep zou men wellicht kunnen omschrijven als een verzameling van individuen die meer met elkaar te maken hebben dan ieder van hen gemiddeld met anderen te maken heeft.

In onze analyse van het individu is herhaaldelijk de verhouding tussen het individu en zijn maatschappelijke omgeving aan de orde gekomen. 'De maatschappelijke omgeving' is een ruimer begrip dan 'de groep'. De maatschappelijke omgeving van het individu bestaat uit andere individuen en groepen. De resultaten van onze analyse van de verhouding tussen het individu en zijn maatschappelijke omgeving vormen dus het kader waarin onze analyse van de verhouding tussen het individu en de groep valt.

Kort samengevat hebben de twee varianten van het liberalisme daarop de volgende visie. In het utilitaristische liberalisme wordt de invloed van de maatschappelijke omgeving op het individu overwegend positief ingeschat. En als de invloed van de maatschappelijke omgeving op het individu toch te ver gaat, kan het individu deze zelf wel opvangen, verwerken en in de juiste banen leiden. In het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief wordt de invloed van de maatschappelijke omgeving op het individu daarentegen zeker niet overwegend positief ingeschat. Waakzaamheid is in deze

optiek altijd geboden. De invloed van de maatschappelijke omgeving op het individu kan in deze visie gemakkelijk te ver gaan.

Dit verschil van mening tussen de twee varianten van het liberalisme, met betrekking tot de verhouding tussen het individu en zijn maatschappelijke omgeving, vindt zijn weerslag in de opvattingen van de twee varianten over de verhouding tussen het individu en de groep.

Analoog aan zijn opvatting over de verhouding tussen het individu en de maatschappij als geheel stelt het utilitaristische liberalisme dat de groep het individu weinig kwaad kan doen en de belangen van het individu juist vaak bevordert. Het liberalisme met het ontplooiingsperspectief daarentegen is van mening, eveneens analoog aan zijn opvatting over de verhouding tussen het individu en de maatschappij als geheel, dat de macht en de invloed van de groep een zodanige gestalte kunnen aannemen dat het individu wordt geschaad.

Hiermee wil niet gezegd zijn dat het liberalisme met het ontplooiingsperspectief tegen groepen en groepsvorming überhaupt is. Alle liberale denkers zijn het er over eens dat een samenleving zonder groepen niet alleen onleefbaar is, maar zelfs ondenkbaar. Het verschil van opvatting tussen de twee varianten van het liberalisme is, wat betreft de verhouding tussen het individu en de groep, niet principieel maar gradueel van aard. Het ontspruit voornamelijk aan hun verschillende mensbeeld, waarover reeds uitgebreid is gesproken, maar tevens aan een verschillende visie op de stabiliteit en de vanzelfsprekendheid van sociale cohesie, waarop in het onderstaande nader wordt ingegaan.

In het algemeen geldt dat het utilitaristische liberalisme onvoldoende sociale cohesie als probleem beschouwt terwijl in het liberalisme met het ontplooiingsperspectief juist een overmaat aan sociale cohesie als problematisch wordt gezien.

In § 2 en § 3 worden de twee varianten van het liberalisme tegenover elkaar geplaatst en met elkaar vergeleken met betrekking tot de verhouding tussen het individu en de groep. In § 2 wordt de verhouding tussen de groep en het individu *in* de groep onder de loep genomen; in § 3 de verhouding tussen de groep en het individu *buiten* de groep of, anders gezegd, de verhouding van de groep tot de rest van de samenleving.

In § 4 wordt, op basis van hetgeen in § 2 en § 3 is gezegd, de positie van de staat besproken ten opzichte van het individu enerzijds en de groep anderzijds. In § 5 tenslotte vatten we het hoofdstuk kort samen en worden weer enkele voorzichtige conclusies getrokken.

§ 2. Het individu in de groep

Alvorens te kunnen onderzoeken of het utilitaristische liberalisme en het liberalisme met het ontplooiingsmodel van mening verschillen over de vraag hoe ver de invloed die de groep uitoefent over het individu *mag* gaan, moet eerst de vraag worden beantwoord hoe ver de invloed van de groep op het individu in de visie van de twee varianten van het liberalisme *kan* gaan.

Als men Marx en vele andere critici zou moeten geloven, ziet het liberalisme het individu als een geïsoleerde monade (eenling) zonder enige diepere relatie met zijn omgeving dan de relatie die via zijn beurs verloopt. Ware dit juist dan zou de vraagstelling hoe ver de invloed van de groep over het individu mag gaan, zinloos zijn. Als er geen invloed is, heeft de vraag hoe ver deze mag gaan geen betekenis.

De invloed van de groep over het individu in de groep wordt door het liberalisme echter niet ontkend. Reeds herhaaldelijk hebben we ons teweergesteld tegen het idee dat het liberalisme een atomistisch mensbeeld zou vertonen. In werkelijkheid is het gegeven dat het individu slechts tezamen met anderen kan leven het uitgangspunt van de liberale maatschappijbeschouwing, die een visie is op de vraag hoe aan dit 'tezamen met anderen leven' zo goed mogelijk gestalte kan worden gegeven. De vraag hoe ver de invloed van de groep over het individu kan gaan, is daarom alles behalve betekenisloos voor het liberalisme.

Het is stellig waar dat in het liberalisme heel verschillend wordt gedacht over de vraag hoe ver de invloed van de groep over het individu mag gaan—daarop wordt verderop in dit hoofdstuk uitgebreid ingegaan—, maar over de vraag hoe ver deze invloed kan gaan, zijn vrijwel alle liberalen het eens: ver, heel ver.

John Stuart Mill, die overigens tot de tegenstanders behoort van een (grote) invloed van de groep op het individu, zegt daarover op de voor hem karakteristieke, onnavolgbare wijze het volgende: 'In our times, from the highest class of society down to the lowest, every one lives as under the eye of a hostile and dreaded censorship. Not only in what concerns others, but in what concerns only themselves, the individual or the family do not ask themselves -what do I prefer? or, what would suit my character and disposition? or, what would allow the best and highest in me to have fair play, and enable it to grow and thrive? They ask themselves, what is suitable to my position? what is usually done by persons of my station and pecuniary circumstances? or, (worse still) what is usually done by persons of a station and circumstances superior to mine? I do not mean that they choose what is

customary in preference to what suits their own inclination. It does not occur to them to have any inclination, except for what is customary. Thus the mind itself is bowed to the yoke: even in what people do for pleasure, conformity is the first thing thought of; they live in crowds; they exercise choice only among things commonly done: peculiarity of taste, eccentricity of conduct, are shunned equally with crimes: until by dint of not following their own nature they have no nature to follow: their human capacities are withered and starved: they become incapable of any strong wishes or native pleasures, and are generally without either opinions or feelings of home growth, or properly their own'.¹

Los van de uit dit citaat sprekende beoordeling van de invloed van de groep, die zoals gezegd in het liberalisme alles behalve onomstreden is, kan eruit worden afgeleid dat de geïsoleerde monade die Marx en anderen voor ogen staat als zij aan het mensbeeld van het liberalisme denken, volkomen haaks staat op het werkelijke mensbeeld van het liberalisme. De druk die vanuit de groep kan worden uitgeoefend op het individu is zelfs zo groot dat het individu niet alleen zijn gedrag aanpast aan wat gangbaar is en wat van hem wordt verwacht, maar dat ook zijn waarden en normen geheel worden gevormd onder invloed van de groep.

Een mogelijke verklaring van dit verschijnsel, die bij vele liberale auteurs is terug te vinden,² verloopt in grote lijnen als volgt. Verondersteld wordt dat elk individu zich in meerdere of mindere mate inleeft in anderen, vooral vrienden en intimi, maar ook in vreemden. Het laat vrijwel niemand onberoerd als hij ziet dat een ander veel verdriet of pijn heeft. En lachen is aanstekelijk. Zijn *inlevingsvermogen* stelt de mens in staat zich bij de beoordeling van andermans gedrag steeds af te vragen wat hij onder de zelfde omstandigheden gedaan zou hebben. Het inlevingsvermogen stelt het individu dus in staat zich met anderen te identificeren.

Dit inlevingsvermogen is niet iets, wat een mens volledig naar eigen wens in- of uitschakelt. Inleving gaat ten dele buiten de wil om van degene die zich inleeft.³ Inleving vindt plaats omdat en voor zover mensen in andere

¹ Zie: J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859), p.119.

² Onder andere bij A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, 1982 (1759).

³ Een voorbeeld hiervan is het verschijnsel dat plaatsvervangende schaamte wordt genoemd. Schaamte is, zoals bekend, een gevoel dat ons overkomt. Wij hebben er vrijwel geen beheersing over. Plaatsvervangende schaamte wil zeggen dat men zich schaamt voor andermans gedrag of woorden. Ook daarover hebben wij vrijwel geen beheersing. Over de inleving in en identificatie

mensen gelijksoortige wezens zien.¹ Zij kunnen zich in die anderen verplaatsen, omdat zij zich heel wel kunnen voorstellen zelf in hun omstandigheden te bevinden. De vraag wat in dit geval te doen, is daarom in het eigenbelang voor het individu dat zich inleeft.

Behalve dat elk individu zich in meerdere of mindere mate inleeft in anderen, wordt in deze theorie verondersteld dat elk individu in meerdere of mindere mate een harmonieuze of op zijn minst niet vijandige verhouding met de mensen in zijn omgeving nastreeft. Op het eerste gezicht lijkt dit wellicht in strijd met het beginsel van het eigenbelang dat, zoals in hoofdstuk een uiteengezet, karakteristiek is voor het liberalisme. Toch is er geen sprake van een strijdigheid, want het individu streeft deze *harmonie* met anderen vooral na in zijn eigenbelang.

De menselijke behoefte aan harmonie komt op verschillende niveau's tot uiting. Allereerst op het niveau van het alledaagse leven. Conflicten met anderen laten de meeste mensen niet onberoerd. Zeker niet als ze langdurig zijn en steeds weer tot uitbarsting komen. De vermindering van conflicten is dan ook een factor die meetelt als men moet kiezen hoe te handelen. Daarmee wil natuurlijk niet gezegd zijn dat de mens conflicten koste wat het kost wil vermijden. Andere overwegingen kunnen en zullen vaak zwaarder wegen. In dat geval wordt het risico of de onvermijdelijkheid van een conflict echter op de koop toegelaten. Leuk of aangenaam vindt men het meestal niet.

Het tweede niveau waarop de menselijke behoefte aan harmonie tot uiting komt, ligt veel dieper verscholen in de menselijke geest. Het wereldbeeld van mensen die met elkaar omgaan en in dezelfde omgeving functioneren, groeit

met anderen, die plaatsvervangende schaamte mogelijk maakt, hebben we derhalve ook vrijwel geen beheersing.

¹ Waarschijnlijk heeft niemand hierover beter geschreven dan A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, 2 vols., Parijs 1986 (1835,40), vol.II, dl.III, hst.I, pp.539-542, getiteld, 'Comment les mœurs s'adouçissent a mesure que les conditions s'égalisent': 'Chez un peuple aristocratique, chaque caste a ses opinions, ses sentiments, ses droits, ses mœurs, son existence à part. Ainsi, les hommes qui la composent ne ressemblent point à tous les autres; ils n'ont point la même manière de penser ni de sentir, et c'est à peine s'ils croient faire partie de la même humanité. Ils ne sauraient donc bien comprendre ce que les autres éprouvent, ni juger ceux-ci par eux-mêmes'.(...) 'Quand les rangs sont presque égaux chez un peuple, tous les hommes ayant à peu près la même manière de penser et de sentir, chacun d'eux peut juger en un moment de sensations de tous les autres: il jette un coup d'oeil rapide sur lui-même; cela lui suffit. Il n'y a donc pas de misère qu'il ne conçoive sans peine, et dont un instinct secret ne lui découvre l'étendue. En vain s'agira-t-il d'étrangers ou d'ennemis: l'imagination le met aussitôt à leur place. Elle mêle quelque chose de personnel à sa pitié, et le fait souffrir lui-même tandis qu'on déchire le corps de son semblable'.

over het algemeen naar elkaar toe en gaat meer en meer overeenkomsten vertonen. Hun opvattingen over wat feiten en verbanden zijn, convergeren.

Uit deze veronderstellingen over het inlevingsvermogen van het individu in anderen en de behoefte van het individu aan een zekere mate van harmonie met anderen, valt gemakkelijk af te leiden dat een handeling over het algemeen juist zal worden geacht naarmate hij door meer mensen als positief wordt gewaardeerd.

De vraag is echter wanneer zij een handeling positief waarderen. Dat is het geval als een handeling in hun eigen voordeel is of in het voordeel van degene of degenen in wie zij zich verplaatsen. Jaloezie, bij voordeel van anderen, en leedvermaak, bij nadeel van anderen, kunnen het oordeel over de juistheid van handelingen sterk vertroebelen. Maar om zich bij de beoordeling van andermans handelen altijd te laten leiden door gevoelens van jaloezie en leedvermaak, zou men het inlevingsvermogen in anderen geheel moeten uitschakelen en dat is de mens niet gegeven. Jaloezie en leedvermaak kunnen wel een rol spelen, maar worden meestal getemperd door het feit dat mensen zich verplaatsen in anderen.

Hoe meer mensen een negatief oordeel vellen over een handeling van een individu, des te groter is de disharmonie in de groep. Het natuurlijke streven van een ieder naar harmonie leidt er dan toe dat de groep op allerlei manieren druk gaat uitoefenen op het individu om zich aan te passen. Overigens kan ook het individu druk uitoefenen op de groep, maar deze zal over het algemeen door de macht van het getal minder effect sorteren. Men ziet dat deze theorie zich terdege rekenschap geeft van de invloed die de groep uitoefent op het individu. De groep bepaalt voor een groot deel de waarden en normen die in het maatschappelijk leven in acht moeten worden genomen.

Hieruit worden in de liberale filosofie twee tegengestelde conclusies getrokken. Enerzijds leiden sommigen er de neiging tot een slechts uiterlijk conformisme uit af. Het individu hoeft zich immers niets van maatschappelijke waarden en normen aan te trekken als hij weet dat hij niet over zijn doen en laten kan worden aangesproken, bijvoorbeeld omdat hij op het moment van de handeling door niemand gezien wordt. De aanpassing aan hetgeen in de groep gangbaar is, wordt dan gezien als iets wat de wil van het individu niet beïnvloedt. Het individu past waar en zolang dat nodig is zijn gedrag aan, maar dit laat zijn eigenlijke preferenties onaangetast.

Dit zou betekenen dat de samenleving waarschijnlijk door velen als een knellende band wordt ervaren omdat zij steeds moeten doen waar zij eigenlijk niet achter staan en zij volstrekt anders handelen als de 'zichtbaarheid' ervan voor de groep wegvalt, omdat zij dan namelijk volgens hun werkelijke prefe-

renties kunnen handelen. Deze visie vinden we vooral terug in het liberalisme met het ontplooiingsperspectief.

Anderzijds stellen anderen dat het individu de maatschappelijke waarden en normen niet ziet als iets waaraan *nolens volens*, alleen als het niet anders kan, moet worden voldaan, maar als iets wat een echte normatieve waarde voor hem heeft. Het individu ervaart de maatschappelijke waarden en normen over het algemeen niet als knellend, omdat hij hen in meerdere of mindere mate deelt.

De gedachte die daar achter ligt, is dat door het voortdurend beoordelen en beoordeeld worden door anderen het *geweten* zich ontwikkelt.¹ Het geweten beoordeelt in deze visie de eigen wensen en doeleinden aan de hand van de normen en waarden die zijn opgedaan in het maatschappelijke proces. Het individu stelt zijn wensen en doeleinden zo veel mogelijk af op wat naar zijn geweten geoorloofd is, omdat hij streeft naar harmonie, in dit geval met zichzelf. Deze beoordeling gebeurt zelfs accurater dan de beoordeling door anderen, omdat het individu zijn wensen en doeleinden zelf het beste kent en zich er nauwelijks voor kan verbergen.

Het geweten brengt het individu er toe zich, ook als de zichtbaarheid van zijn handelen voor de groep ontbreekt, te gedragen overeenkomstig de waarden en normen die de groep kenmerken. Slechts op straffe van gewetensbezwaren en wroeging kan het individu ervan afwijken. Deze visie vinden we vooral terug in het utilitaristische liberalisme.

Bovenstaande theorie toont hoe ver de invloed van de groep op het individu in de ogen van de liberalen *kan* gaan en geeft reeds aan hoe verschillend dit in het liberalisme wordt gewaardeerd.

Daarmee zijn we toegekomen aan de vraag hoe ver de invloed van de groep op het individu *mag* gaan. De twee varianten van het liberalisme hebben zonder twijfel een verschillende kijk op het vraagstuk hoe ver de druk mag gaan die de groep uitoefent op het individu. Dit verschil van opvatting kan ten dele worden verklaard uit het verschillende mensbeeld van de twee varianten van het liberalisme, waarop hier niet meer hoeft te worden ingegaan. Ten dele kan dit verschil in opvatting echter ook worden verklaard uit de verschillende historische omstandigheden waaronder het utilitaristische libera-

¹ In modernere terminologie: de sociale normen worden geïnternaliseerd.

lisme en het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief zijn ontstaan.¹ Deze laatste verklaring werpt een nieuw licht op het onderhavige vraagstuk, zodat wij er iets nader op in moeten gaan.

Het gedachtengoed van het utilitaristische liberalisme is grotendeels ontstaan en uitgedacht in en als reflectie op periodes van grote maatschappelijk onrust. Burgeroorlog en revolutie vormden het referentiekader van de filosofen die het utilitaristische liberalisme hebben uitgewerkt. Kenmerkend voor dergelijke omstandigheden zijn volgens hen niet zozeer economische tegenstellingen, als wel het in verregeande mate ontbreken van gemeenschappelijke waarden en normen met betrekking tot de rechten en de plichten van het individu. Als gevolg hiervan zijn de bindende krachten in de samenleving, de saamhorigheid, zo gering dat vreedzaam naast en met elkaar leven onmogelijk wordt.

In het utilitaristische liberalisme wordt bijgevolg steeds benadrukt dat mensen iets van zichzelf in anderen moeten herkennen en een zekere geestelijke verwantschap met elkaar moeten voelen. Met andere woorden: de verschillen tussen mensen, de ontwikkeling van de individualiteit, de excentriciteit, kan te ver gaan zodat communicatie onmogelijk wordt en het wederzijdse begrip verdwijnt, waarmee de grond onder de twee belangrijkste psychologische pijlers van de tolerantie is weggeslagen. Van daaruit is de stap naar gewelddadigheden nog maar klein. De crux van deze theorie is dat de door de groep uitgeoefende druk op het individu om zich aan de groepsregels te conformeren, de voornaamste factor is bij de schepping en de instandhouding van een zekere mate van ideele consensus en enigheid, die noodzakelijk zijn om samenleven mogelijk te doen zijn.

Bezien wij nu het liberalisme met het ontplooiingsperspectief dan doemt een geheel ander beeld van de groep op. Weliswaar beschouwt ook deze tweede variant van het liberalisme de groep als een bindende kracht en de sociale cohesie die er van uitgaat als een noodzakelijke voorwaarde waaraan voldaan dient te zijn om vreedzaam te kunnen samenleven, maar de nadruk ligt in deze variant op het feit dat de druk die door de groep op het individu wordt uitgeoefend gemakkelijk te groot kan worden.

Uit deze visie op de verhouding tussen individu en groep valt eenvoudig af te leiden wat het karakter was van de periode waarin deze variant van het liberalisme ontstond. Het liberalisme met het ontplooiingsmodel is voornamelijk ontstaan in en als reactie op vreedzame en vredelievende tijden en omstandigheden. De noodzakelijkheid van eenheid en consensus is op de

¹ Vgl.: G. Sabine, 'The Two Democratic Traditions', in: *The Philosophical Review*, Vol.LXI, 1952, pp.451-474, wiens tweedeling echter niet volledig overeenkomt met de onze.

achtergrond geraakt door zijn vanzelfsprekendheid. De noodzaak van verscheidenheid, debat en variëteit, van 'creatieve kruisbestuiving' wordt veel sterker gevoeld.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief legt grote nadruk op de verschillen tussen individuen, omdat het een product is van tijden waarin de heersende normen en waarden de individuele verscheidenheid zo weinig speelruimte lieten dat er een verstarrende en kreupelmakende invloed op het individu van uitging. Een zekere eenheid is ook in deze optiek noodzakelijk, maar een te sterke druk van de groep leidt ertoe dat individuen ontstaan die als 'voetjes van Chinese dames'¹ zijn: identiek maar kreupel.

We kunnen hieruit concluderen dat de op het oog zo grote verschillen tussen de visies van de twee varianten van het liberalisme, met betrekking tot de verhouding tussen de groep en het individu in de groep, voor een deel maar schijn zijn. Ze lijken zo verschillend omdat ze twee diametraal tegen-gestelde situaties becritiseren. In het ene geval het ontbreken van elke druk vanuit de groep en in het andere geval een te grote druk vanuit de groep. Toch kan men ook weer niet stellen dat het utilitaristische liberalisme en het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief dezelfde visie hebben op de verhouding tussen de groep en het individu binnen de groep. De laatstgenoemde variant bekijkt de groep duidelijk met meer wantrouwen.

Het verschil in optiek met het utilitaristische liberalisme kan wellicht het beste worden toegelicht met behulp van het begrip 'privacy'. Privacy zouden wij willen definiëren als de afwezigheid van sociale controle. Privacy is de 'onzichtbaarheid' van het doen en laten van het individu voor anderen.

Hoe meer mensen, en vooral: hoe meer niet-intimi, van het handelen van het individu op de hoogte zijn of zich daarvan gemakkelijk op de hoogte kunnen stellen, des te minder privacy heeft het individu. Aldus omschreven is privacy een begrip dat veel beter in het liberalisme met het ontplooiingsperspectief past dan in het utilitaristische liberalisme.²

¹ Zie: J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859), p.127.

² De tegenstelling privé - publiek heeft voor het utilitaristische liberalisme een andere betekenis dan voor het liberalisme met het ontplooiingsperspectief. In de eerste variant wordt daarmee vooral de tegenstelling tussen de vrijheid van het individu en de staat aangeduid, in de tweede variant vooral de tegenstelling tussen de vrijheid van het individu en de *samenleving*. Drie belangrijke studies over de tegenstelling privé - publiek, waarin de verschillende aspecten ervan worden besproken, zijn: H. Arendt, *The Human Condition*, Chicago 1958, vooral dl.II; J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Darmstadt 1980 (1962); B. Moore jr., *Privacy*, Armonk 1984.

In het utilitaristische liberalisme wordt de druk van de groep op het individu, teneinde hem zich te doen conformeren aan de waarden en normen in de groep, gezien als nuttig en wenselijk. De sociale orde is in deze visie immers gebaseerd op de druk vanuit de groep op het individu, zodat voor privacy bijgevolg maar weinig ruimte is. Het ontbreken van sociale controle, de 'onzichtbaarheid' van het doen en laten van het individu voor anderen, wordt in het utilitaristische liberalisme met argwaan bekeken. Privacy is nodig als men dingen wil doen die het daglicht niet kunnen verdragen. Privacy is iets voor comploteurs, samenzweerders en oproerkraaiers die de maatschappelijke rust en orde willen verstoren.

In het utilitaristische liberalisme heeft het individu geen recht op privacy, los van het recht op zijn lichaam, geest en eigendom. Dat bijvoorbeeld journalisten voor het huis van een presidentskandidaat postvatten om te ontdekken of deze er een buitenechtelijke relatie op nahoudt, is in deze optiek zeker geen rechtsschending. De presidentskandidaat heeft immers niet zoiets als een recht op privacy. De actie van de journalisten is juist toe te juichen. Zo'n actie bewerkstelligt namelijk dat deze of toekomstige presidentskandidaten zich zullen conformeren aan de waarden en normen van de kiezers, hetgeen de sociale orde ten goede komt.

Bij vrijwel geen enkele filosoof van het utilitaristische liberalisme komt men het begrip 'privacy' of een begrip van gelijke strekking tegen. Aan privacy wordt geen rol van betekenis toegekend. Dat privacy vaak een *gevolg* is van het zich terugtrekken van het individu op zijn eigen domein moge zo zijn, maar dat maakt privacy nog niet tot een recht, dat wil zeggen, tot een onderdeel van het eigen domein.

In het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief daarentegen wordt privacy wel degelijk beschouwd als een onderdeel van het eigen domein, zelfs als één van de meest wezenlijke onderdelen ervan. Het belang dat in deze variant van het liberalisme aan privacy wordt gehecht, wordt als volgt beredeneerd.

Net als in de utilitaristische visie gaat men uit van het ervaringsgegeven dat het doen en laten van het individu over het algemeen meer in overeenstemming is met de waarden en normen van de groep naarmate het doen en laten van het individu 'zichtbaarder' is voor de groep. Aangezien het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel meent dat elk individu zijn eigen unieke levenspad moet afleggen om zichzelf te verwerkelijken, kleven er vanuit deze optiek voor het individu gevaren aan te grote 'zichtbaarheid' van zijn handelen. Het individu conformeert zich dan te vaak en te veel aan de groep en brengt aldus zijn zelfverwerkelijking in gevaar. Deze vergt namelijk

dat het individu niet te veel concessies doet aan anderen, die hem van zijn levenspad zouden afbrengen. Wat goed is voor die anderen, is in deze visie immers vaak slecht voor hem.

Misschien wel de briljantste theoreticus van het liberalisme met het ontplooiingsmodel, John Stuart Mill, drukt dit in zijn klassieke werk *On Liberty* als volgt uit: 'Where, not the person's own character, but the traditions or customs of other people are the rule of conduct, there is wanting one of the principle ingredients of human happiness (...). The traditions and customs of other people are, to a certain extent, evidence of what their experience has thought *them*; presumptive evidence, and as such, have a claim to his deference: but, in the first place, their experience may be too narrow; or they may not have interpreted it rightly. Secondly, their interpretation of experience may be correct, but unsuitable to him'.¹

Privacy geeft het individu in deze optiek de bescherming tegen de conformerende druk van de groep die hij nodig heeft om te kunnen achterhalen welk leven het beste bij hem past. Het hoeft daarom weinig verwondering te wekken dat aan privacy in het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel zoveel waarde wordt gehecht.

Wij kunnen nu de analyse een stap verder voeren en de volgende vragen trachten te beantwoorden. Hoe kan volgens het utilitaristische liberalisme worden voorkomen dat de invloed van de groep op het individu te klein wordt en wat dient te geschieden om die invloed te vergroten? Hoe kan volgens het liberalisme met het ontplooiingsmodel worden voorkomen dat de invloed van de groep te groot wordt en wat dient te geschieden om die invloed te verkleinen?

Beide varianten van het liberalisme beschouwen de zelfregulerende processen die zich steeds en overal in de maatschappij voordoen als de voornaamste preventie tegen cq. remedie voor een te kleine of te grote invloed van de groep op het individu. Groepen ontstaan vanzelf als individuen er voordeel in zien zich aan te sluiten bij een bepaalde groep of een bepaalde groep tot stand te brengen. Groepen vergaan ook vanzelf als ze de individuen in de groep niet meer van voordeel zijn. Individuen treden uit eigen wil toe tot een groep als zij menen daar voordeel van te hebben en zij treden uit eigen wil uit de groep als zij er nadeel van menen te ondervinden. Het antwoord op de vraag hoe een te kleine of te grote invloed van de groep over het individu kan worden voorkomen en moet worden gebroken, wordt door het liberalisme primair gezocht in de zelfregulerende processen in de samenle-

¹ Zie: J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859), pp.115-116.

ving. De invloed van de groep op het individu is door het bestaan van deze zelfregulerende processen automatisch aan beperkingen onderhevig.

Toch is dit niet het volledige antwoord. Hiermee te volstaan, zou betekenen dat de vraag werd gebagatelliseerd. De problematiek van een te grote of te kleine druk van de groep op het individu zou worden gereduceerd tot een onevenwichtigheid die slechts van korte duur is en daarom nauwelijks onze aandacht waard. Het feit dat in het liberalisme zo veel aandacht wordt besteed aan deze problematiek wijst er echter al op dat liberalen zich ervan bewust zijn dat de invloed van de groep op het individu of het ontbreken daarvan een probleem kan zijn dat niet van korte duur is en niet in korte tijd vanzelf verdwijnt.

Redenerend in de lijn van het utilitaristische liberalisme komt men dan tot de conclusie dat een periode van sociale normloosheid, anarchie, burgeroorlog wellicht, niet tot een einde kan worden gebracht, omdat elk aanknopingspunt ontbreekt om een zekere sociale cohesie te bewerkstelligen. Het zou van cynisme getuigen in dit soort gevallen nog te stellen dat groepen niet ontstaan, omdat er blijkbaar geen behoefte aan is.

Redenerend in de lijn van het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief komt men dan tot de conclusie dat een individu dat zich in een bepaalde groep niet kan ontplooiën niettemin niet uit de groep treedt, omdat het zelfs niet bij hem opkomt om enige nelging te hebben behalve naar wat gangbaar is. Bovendien kan het zijn dat het individu zijn situatie accepteert, omdat hij geen reeel alternatief heeft, bijvoorbeeld als het verlaten van de groep zijn dood zou betekenen. Het zou van cynisme getuigen in dit soort gevallen nog te stellen dat het individu in de groep blijft omdat het hem tot voordeel strekt. Het idee van zelfregulerende ordening zou daardoor zo ver worden opgerekt dat het slechts het conservatieve adagium 'wat is, is goed' verwoordt.

Welke conclusies kunnen wij hieruit trekken? Blijkbaar zijn liberalen van mening dat de verhouding tussen het individu en de groep niet altijd volledig zelfregulerend is en daarom zonder meer kan worden overgelaten aan de maatschappij. Maar wat is het alternatief? Ligt op dit punt een taak voor de staat? In eerste aanleg zullen velen deze vraag positief beantwoorden. Er zitten echter een aantal addertjes onder het gras die staatsingrijpen om de verhouding tussen de groep en het individu te verbeteren tot een problematische zaak maken.

In § 4, waarin wij de visie van het liberalisme op de verhouding tussen het individu, de groep en de staat bespreken, zullen wij hier op terugkomen.

Eerst moeten we echter nog ingaan op de verhouding tussen de groep en de rest van de samenleving cq. de groep en de individuen buiten de groep.

§ 3. De groep in de samenleving

In de vorige paragraaf hebben wij laten zien dat er in het liberalisme een duidelijk verschil van mening bestaat omtrent de verhouding tussen de groep en het individu in de groep. Het utilitaristische liberalisme beschouwt de invloed die de groep uitoefent op het individu in de groep over het algemeen als een positieve, bindende kracht, zonder welke de samenleving zou desintegreren.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel anderzijds heeft vooral aandacht voor de verdrukkende en nivellerende gevolgen die de invloed van de groep op het individu kan hebben. Deze variant van het liberalisme heeft dus een veel negatievere kijk op de verhouding tussen de groep en het individu in de groep.

Vergelijken wij nu de twee varianten van het liberalisme met betrekking tot hun visie op de verhouding tussen de groep en de rest van de samenleving, de mensen buiten de groep, dan kunnen wij constateren dat op dit punt een verschil van mening bestaat tussen hen dat volstrekt analoog is aan het zoëven genoemde meningsverschil.

Voor het utilitaristische liberalisme is groepsvorming om twee redenen gunstig voor de samenleving. De eerste reden is dat, zoals wij in de vorige paragraaf hebben uiteengezet, groepen de voornaamste rol vervullen bij de socialisatie van het individu, hetgeen de grondslag legt voor de samenleving überhaupt. Dit alleen al maakt de groep onmisbaar voor de samenleving. Groepsvorming is iets wat moet worden geaccepteerd door de samenleving, omwille van haarzelf.

In de tweede plaats heeft de samenleving in een veel directere betekenis baat bij groepsvorming, vooral wanneer goederen of diensten worden aangeboden aan mensen buiten de groep, zoals bijvoorbeeld door een levensmiddelenbedrijf of door een theatergezelschap. Dat deze goederen of diensten worden geleverd door groepen en niet door individuen is een gevolg van het feit dat een groep over het algemeen, zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht, meer goederen en diensten kan leveren dan de som van wat elk van de individuen in deze groep geheel zelfstandig zou kunnen produceren. In het voorbeeld van het theatergezelschap is dit wel heel duidelijk. De meeste toneelstukken kunnen door individuen alleen niet gespeeld worden. Zonder

zich als theatergezelschappen manifesterende groepen zou de samenleving het toneel moeten ontberren.

Omdat het voortbestaan van deze groepen meestal volstrekt afhankelijk is van het oordeel dat de samenleving uitspreekt via de portemonnaie, is het in deze optiek welhaast per definitie waar dat zij goederen of diensten leveren waar de samenleving naar eigen idee baat bij heeft.¹

De samenleving heeft zo gezien direct baat bij het bestaan van deze groepen, omdat zij anders genoeg zou moeten nemen met minder en ook minder goede goederen en diensten. De groep moet zich rekenschap geven van het oordeel van de samenleving, omdat de macht van een groep over de samenleving volgens het utilitaristische liberalisme normaal gesproken steeds beperkt is. Geen enkele groep levert namelijk goederen of diensten die niet op relatief korte termijn vervangen kunnen worden door andere goederen en diensten, of door een andere groep geleverd kunnen worden. Zo zal bijvoorbeeld een theatergezelschap steeds beducht moeten zijn voor concurrentie op tenminste drie fronten: ten eerste door andere theatergezelschappen, ten tweede door theatergezelschappen die opgericht worden zodra er een kans van slagen is en ten derde door de bioscoop, de televisie, het boek etc. Goederen en diensten, kortom, die worden beschouwd als goede alternatieven voor theaterbezoek. Dat een groep op een zeker moment de enige in zijn soort is, impliceert derhalve niet dat zij veel macht heeft. De samenleving is volgens de utilitaristische liberalen altijd de groep de baas.

Vergelijken wij deze visie op de verhouding tussen de groep en de samenleving met de visie die het liberalisme met het ontplooiingsperspectief heeft op de verhouding tussen de groep en de samenleving dan kunnen wij constateren dat van een veel negatievere beoordeling van de invloed van de groep sprake is. De tweede variant van het liberalisme ontkent geenszins dat de samenleving vaak baat heeft bij groepsvorming, zeker wanneer dit leidt tot het aanbod van goederen of diensten aan mensen buiten de groep. Maar het liberalisme met het ontplooiingsmodel stelt daar tegenover dat de samenleving even vaak nadeel ondervindt van groepsvorming.

In de eerste plaats kan groepsvorming er toe leiden dat individuen zich uitsluitend identificeren met de groep of de groepen waar zij deel van uitmaken en geen enkele band voelen met mensen buiten de groep. Hierdoor kan

¹ Als een groep goederen of diensten levert waar sommige mensen baat bij hebben, maar die ten koste gaan van andere mensen, dan zijn laatstgenoemden onrechtmatig behandeld -hun domein is geschonden- en moet de levering natuurlijk aan banden worden gelegd. We hebben het hierover reeds in hoofdstuk twee gehad.

de communicatie tussen de diverse groepen en het wederzijdse begrip zo klein worden en de strijdigheid van waarden en normen in de samenleving zo groot, dat de maatschappelijke samenhang verdwijnt en de samenleving uit elkaar valt, hetgeen de meeste individuen op den duur ernstig zou benadelen. Om dat te voorkomen, dient de samenleving een open karakter te hebben met een grote sociale mobiliteit en individuen die geassocieerd zijn met vele verschillende groepen; een samenleving derhalve zonder starre stands- of kastenstructuur.

Een tweede kanttekening die het liberalisme met het ontplooiingsmodel plaatst bij de positieve kijk van het utilitaristische liberalisme op de verhouding tussen de groep en de samenleving, haakt in op de veronderstelling van de laatstgenoemde variant van het liberalisme dat individuen met gemeenschappelijke belangen of ideeën altijd een groep zullen vormen ter behartiging van die belangen of ideeën en dat al deze groepen ten opzichte van elkaar voldoende tegenwicht vormen om te voorkomen dat één groep of een aantal groepen een te grote permanente macht krijgt in de samenleving.

Daar nu plaatst het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief vraagtekens bij. Groepsvorming komt soms beter van de grond dan anders. Of de bundeling van belangen en ideeën slaagt, is ondermeer afhankelijk van het aantal mensen dat er bij betrokken is. In het algemeen geldt: hoe groter het aantal mensen, des te minder waarschijnlijk is het dat de groepsvorming slaagt. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat met de toename van het aantal mensen zowel de zogenoemde *transactiekosten* als de zogenoemde *uitsluitingskosten* sterk toenemen.

Transactiekosten zijn een indicatie van de tijd en de moeite die het kost voordat individuen tot een gezamenlijk standpunt komen. Het zal duidelijk zijn dat deze kosten sterk stijgen als het aantal individuen toeneemt waarmee overeenstemming moet worden bereikt. Twee mensen worden het relatief gemakkelijk met elkaar eens. Een groep van vijf mensen kost dat al beduidend meer moeite, en voor honderd mensen in het schier onmogelijk tot een eensluidend standpunt te komen.

Uitsluitingskosten zijn een indicatie van de tijd en de moeite die het kost om individuen, die niet bij willen dragen aan de kosten die gepaard gaan met groepsvorming, uit te sluiten van de baten die het resultaat zijn van groepsvorming. Waar de bijdrage van elk individu aan het tot stand brengen van het groepsbelang of de gezamenlijke doelstelling door middel van sociale controle in een kleine groep nog gemakkelijk is af te dwingen, is dit in grote groepen onmogelijk en treedt het zogenoemde *free rider* gedrag op.

Als gevolg van de toename van de transactiekosten en de uitsluitingskosten met de toename van het aantal mensen komen kleine groepen veel sneller en effectiever van de grond dan grote groepen, kunnen ze veel sneller en effectiever als een eenheid naar buiten optreden en kunnen ze dus een disproportioneel grote invloed verkrijgen. Om deze reden hebben de notarissen en de advocaten als groep meestal veel meer invloed en macht dan de consumenten of de belastingbetalers als groep. Het is zelfs mogelijk dat kleine groepen, voor zover zij goederen en diensten aanbieden aan buitenstaanders, door het intensieve onderlinge contact de mogelijkheid hebben een kartelachtige of monopolioide overheersing in de samenleving tot stand brengen.

Een derde overweging die het liberalisme met het ontplooiingsperspectief heeft met betrekking tot de vraag of de samenleving als geheel baat heeft bij groepsvorming, is de volgende. Groepen kunnen in principe de individuen in de groep op tweeerlei wijze van dienst zijn. Of de groep maakt de totale maatschappelijke baten groter zodat de individuen in de groep een deel ontvangen dat in relatieve termen weliswaar niet groter wordt, maar in absolute termen wel, of de groep vergaart een groter deel van de maatschappelijke baten voor de individuen in de groep.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief meent dat groepen zich naar alle waarschijnlijkheid op de laatstgenoemde doelstelling zullen richten. Groepen zijn veeleer herverdelend dan productief en scheppen zodoende vooral maatschappelijke kosten en geen maatschappelijke baten.

Stel bijvoorbeeld dat een groep één procent van de totale samenleving vertegenwoordigt. Deze groep draait op voor alle kosten die zij maakt teneinde de maatschappelijke baten te vergroten, terwijl haar leden gemiddeld maar één procent van de totale opbrengst ontvangen. De leden van de groep profiteren gemiddeld alleen van deze vergroting van de maatschappelijke baten als de totale vergroting minstens honderd keer de totale kosten overtreft.

Stel nu dat deze groep voor haar leden een groter *deel* van de maatschappelijke baten in de wacht wil slepen. Het is voor de groep de moeite waard de herverdeling door te zetten totdat de reductie van de totale maatschappelijke baten tenminste honderd keer groter is geworden dan het aandeel dat de groep er op vooruit is gegaan, aangezien de groep slechts voor één procent in de kosten deelt.

Een typische groep is daarom niet productief, maar herverdelend en schiept geen maatschappelijke baten, maar slechts maatschappelijke kosten. In de praktijk betekent dit dat er geen rem is op de kosten die een groep de

maatschappij bereid is op te zadelen als dit ten goede komt aan de individuen in de groep.¹

Dit voorbeeld vertekent de realiteit enigzins, omdat wordt verondersteld dat zowel de kosten als de baten van het doen en laten van de groep gelijk over alle individuen in de samenleving worden verdeeld, hetgeen natuurlijk nooit het geval is. Toch geeft dit voorbeeld een indicatie van de schade die een groep de samenleving kan aandoen en kleurt het als zodanig het vrij sombere idee nader in dat het liberalisme met het ontplooiingsmodel heeft over de verhouding tussen de groep en de samenleving.

Net als in de vorige paragraaf kunnen wij ons hier de vraag stellen of en hoe de invloed van de groep kan worden veranderd, waarbij de voornaamste zorg van het utilitaristische liberalisme is dat de plaats van de groepen in de samenleving te bescheiden kan zijn, en de voornaamste zorg van het liberalisme met het ontplooiingsmodel dat groepen een te dominante rol kunnen vervullen in de samenleving.

Beide varianten van het liberalisme beschouwen de zelfregulerende processen die zich steeds en overal in de maatschappij voordoen als de voornaamste preventie tegen cq. remedie voor een te kleine respectievelijk te grote invloed van groepen op de samenleving. Groepen ontstaan en vergaan vanzelf, al naar gelang zij wel of niet een functie vervullen in de samenleving.

De meeste liberalen leiden hieruit echter niet af dat bijsturing van deze spontane processen in het geheel niet nodig zou zijn. De wal keert weliswaar op den duur altijd het schip, maar soms gaat daar zo veel tijd overheen en ontstaan in de tussentijd zulke ongewenste omstandigheden dat ingrijpen nodig wordt geacht om het keren van het schip te bevorderen. De zelfregulerende ordening heeft zijn grenzen, daarover bestaat consensus binnen het liberalisme. Des te meer onenigheid bestaat er echter over de vraag waar die grenzen precies liggen.

In de volgende paragraaf zullen wij onderzoeken hoe liberalen de problematiek van groepsvorming denken op te lossen.

§ 4. Het individu, de groep en de staat

Het voorgaande kort samenvattend, kan men stellen dat in het liberalisme verdeeldheid bestaat over de vraag wat de verhouding is tussen de groep en

¹ Dit voorbeeld is ontleend aan: M. Olson, *The Rise and Decline of Nations*, New Haven 1982, pp.42-44. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat men deze auteur kan rekenen tot de liberalen die uitgaan van het ontplooiingsperspectief.

het individu, zowel wat betreft het individu in de groep, als wat betreft het individu buiten de groep. Globaal gesproken is het utilitaristische liberalisme de mening toegedaan dat zich tussen de groep en het individu meestal vanzelf een verhouding zal ontwikkelen die gunstig is voor de laatste. Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief daarentegen is daar veel pessimistischer over. Volgens deze tweede variant van het liberalisme bestaat er steeds een gereede kans dat de verhouding tussen de groep en het individu zich ontwikkelt tot een voor het individu ongunstige relatie.

Zowel de visie van het utilitaristische liberalisme, als die van het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief roept de vraag op wat de positie van de staat is in deze, ook al is het om tegenovergestelde redenen. Gezien het bovenstaande zou men wellicht verwachten dat het utilitaristische liberalisme een taak voor de staat ziet weggelegd in het stimuleren en ondersteunen van groepsvorming en het liberalisme met het ontplooiingsmodel een taak ziet voor de staat in het voorkomen en tegengaan van groepsvorming.

In werkelijkheid kan de visie van de twee varianten van het liberalisme niet zo gemakkelijk worden afgeleid uit hun respectievelijke opvattingen met betrekking tot groepsvorming. De oorzaak daarvan is dat beide varianten uitgesproken sceptisch zijn over staatsingrijpen in het algemeen.

Enigzins vooruitlopend op de volgende hoofdstukken¹ willen wij op deze plaats reeds de voornaamste gronden voor dit scepticisme opsommen, om duidelijk te kunnen maken waarom de visie van de twee varianten van het liberalisme op de verhouding tussen het individu, de groep en de staat niet rechtstreeks kan worden afgeleid uit hun visie op de verhouding tussen het individu en de groep.

Het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen, dat alle liberalen kenmerkt, is op tenminste twee argumenten gebaseerd. Het eerste argument zou men het *onmogelijkheidsargument* kunnen noemen. Het tweede argument zou men het *middel-erger-dan-de-kwaal argument* kunnen noemen.

Het onmogelijkheidsargument plaatst vraagtekens bij de doelmatigheid en de doeltreffendheid van staatsingrijpen. Het wel dat het hier primair gaat om een vraagstuk van principiële en niet van historische aard. Anders gezegd: niet alleen aan de doelmatigheid en de doeltreffendheid van het staatsingrijpen in het verleden wordt getwijfeld, maar aan de mogelijkheid van doelmatig en doeltreffend staatsingrijpen überhaupt.

Het middel-erger-dan-de-kwaal argument wijst er op dat staatsingrijpen ons zelfs of misschien wel juist als het doeltreffend en doelmatig is, van

¹ Zie vooral hoofdstuk vijf.

Scylla in Charibdis kan voeren. Dat bijvoorbeeld staatsingrijpen de te groot geachte macht van een groep in de samenleving over het individu inderdaad voorkomt of breekt, hoeft zeker niet te betekenen dat het individu daardoor de nodige onafhankelijkheid verkrijgt. Integendeel, de afhankelijkheid van de groep kan heel wel slechts zijn ingeruild tegen een even grote of grotere afhankelijkheid van de staat.

In de navolgende hoofdstukken zullen wij nog terugkomen op het scepticisme van het liberalisme ten aanzien van staatsingrijpen en de daaraan ten grondslag liggende ideeën. Hier volstaat echter het bovenstaande om uiteen te kunnen zetten welke opvatting de twee varianten van het liberalisme hebben over de verhouding tussen de staat, het individu en de groep.

Zoals gezegd zou men verwachten dat het utilitaristische liberalisme de opvatting is toegedaan dat de staat groepsvorming dient te bevorderen en dat het liberalisme met het ontplooiingsperspectief meent dat de staat groepsvorming dient te belemmeren, althans waar dit excessieve vormen begint aan te nemen.

Het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen dat beide varianten van het liberalisme kenmerkt, geeft echter een veel bescheidener rol van de staat in. Zowel het utilitaristische liberalisme als het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief zijn de mening toegedaan dat de staat de processen van groepsvorming in de samenleving slechts beperkt kan beïnvloeden en niet moet proberen tot omvattende sturing te komen. Dat is tot mislukken gedoemd of het leidt van kwaad tot erger. Toch bestaat er ook op dit punt een verschil tussen de twee varianten van het liberalisme.

Voor het utilitaristische liberalisme weegt het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen namelijk zwaarder dan voor het liberalisme met het ontplooiingsmodel. De voornaamste oorzaak van dit verschil is dat het bevorderen van groepsvorming nog veel moeilijker is dan het belemmeren ervan, net als het bouwen van een huis moeilijker is dan het slopen ervan. Het utilitaristische liberalisme ziet dan ook vrijwel niets in bevordering van groepsvorming door de staat. Het liberalisme met het ontplooiingsmodel daarentegen is wat minder pessimistisch over de mogelijkheid van beïnvloeding van groepsvorming door de staat.

Men zou zelfs kunnen stellen dat hier sprake is van een tegenstelling in het liberalisme. Aan de ene kant het liberalisme met het ontplooiingsperspectief dat de staat beschouwt als bescherming van het individu tegen de groep. Aan de andere kant het utilitaristische liberalisme dat de groep beschouwt als bescherming van het individu tegen de staat. Dit laatste lijkt wellicht verrassend, maar vloeit logisch voort uit het voorgaande: een grote scepsis ten

aanzien van staatsingrijpen en een positieve visie op de invloed van de groep op het individu. De visie van het utilitaristische liberalisme zou men de *buffertheorie* kunnen noemen. De groep vormt als het ware een buffer tussen het individu en de staat.¹

Hier staan twee beginselen tegenover elkaar die beide tot het liberale erfgoed behoren maar haast niet met elkaar te verenigen zijn. Enerzijds het idee dat machtsconcentratie in de samenleving de vrijheid van het individu in gevaar brengt en anderzijds het idee dat de vrijheid van vereniging en vergadering een onlosmakelijk onderdeel is van de vrijheid van het individu.

De discussie tussen liberale economen over de vraag of er al dan niet een anti-monopoliebeleid gevoerd moet worden, weerspiegelt dit dilemma en is daarom wellicht een aardige illustratie.

Alle liberale economen zijn van mening dat een markteconomie de beste methode is om de gewenste aanpassingen aan de steeds veranderende schaars-teverhoudingen tot stand te brengen, zodat in een markteconomie een ieders welvaart en welzijn op de lange duur wordt gemaximaliseerd. Volgens sommigen van deze economen is daarbij echter wel een noodzakelijke voorwaarde dat de markteconomie gekenmerkt wordt door *min of meer* volkomen concurrentie.

Volkomen concurrentie is niets anders dan het ontbreken van economische macht bij de aanbieders op de markt. Economische macht uit zich in het feit dat een aanbieder kan manipuleren met de prijzen en de hoeveelheden van zijn product. Anders gezegd: het ontbreken van economische macht betekent dat prijzen voor de aanbieders een gegeven zijn en dat zij hun hoeveelheden aan dit gegeven moeten aanpassen.

Het beginsel van volkomen concurrentie wordt meestal voldoende gewaarborgd geacht als er een groot aantal aanbieders op de markt is die allemaal min of meer hetzelfde product verkopen en daartoe met elkaar concurreren om de gunst van de kopers. Nu kan het gebeuren dat één of een klein aantal aanbieders op de markt een groot deel van het totale aanbod gaan uitmaken, bijvoorbeeld omdat zij veel goedkoper kunnen produceren dan hun concurrenten en deze op die manier 'uit de markt prijzen'. Deze concurrentieslag is op zich gunstig voor de kopers, maar het gevolg ervan is dat in deze optiek zeker niet. Als namelijk de mindere broeders uit de markt geprijsd zijn, krijgen de enkelen die overblijven prijszettend vermogen: zij kunnen manipuleren met prijzen en hoeveelheden en hebben dus economische macht. In het

¹ Zie: A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, 2 vols., Parijs 1986 (1835, 1840), vol.II, dl.II, hst.V.

ergste geval blijft er slechts één aanbieder over zodat de concurrentie geheel wegvalt. Er is dan een monopolie ontstaan, waarbij de aanbieder de prijzen en de hoeveelheden op de markt geheel beheerst. Wanneer men ervan uitgaat dat de aanbieder zijn winst wil maximaliseren, hetgeen niet onrealistisch lijkt, zal hij de prijzen opdrijven. Hij heeft immers vrij spel.

Kenmerkend voor een markt waarin één of enkele aanbieders prijszettend vermogen hebben, is dan ook een hogere prijs dan het geval zou zijn geweest bij volkomen concurrentie. Dit schaadt de consument en aangezien het belang van de consument boven het belang van de producent gaat, is deze situatie ongewenst.

Om monopolioïde verschijnselen en economische macht in het algemeen tegen te gaan, dient de staat een anti-monopoliebeleid te voeren. Hij moet bewerkstelligen dat de markt gekenmerkt wordt door een min of meer volkomen concurrentie. Deze eis, die is ingegeven door de wens machtsconcentratie in de samenleving te voorkomen en tegen te gaan, om de vrijheid van het individu te garanderen, heeft vele liberalen in het verleden en heden er toe gebracht de vrijheid van vereniging en vergadering te willen beperken die paradoxalerwijze tot de belangrijkste aspecten van de vrijheid van het individu wordt gerekend. Voorbeelden hiervan zijn het verbod van vakbonden, de anti-kartelwetgeving en de anti-trustwetgeving.

Tegenover deze visie waarin de hulp van de staat wordt ingeroepen om machtsvorming in de samenleving tegen te gaan, staat de visie waarin als het ware de hulp van de samenleving wordt ingeroepen om machtsvorming bij de staat tegen te gaan. De vrijheid van vereniging en vergadering, de vrijheid van groepsvorming, is in deze optiek niet een aspect van de individuele vrijheid dat moet worden opgeofferd om machtsvorming te voorkomen, maar de belangrijkste bescherming tegen machtsvorming. Als niet de macht van groepen in de samenleving, maar de macht van de staat het belangrijkste probleem is, geeft de vrijheid van vereniging en vergadering het individu de mogelijkheid de groep te benutten als buffer tegen de staat.

In het economendebat over het anti-monopoliebeleid vinden wij ook deze visie terug. De liberale economen die stellen dat de staat geen anti-monopoliebeleid moet voeren, zijn van mening dat een aanbieder op de markt niet dan zeer tijdelijk prijszettend vermogen van substantiële aard kan hebben. Elke aanbieder moet in deze optiek altijd beducht zijn voor concurrentie en zal daarom, zelfs al is hij op een gegeven moment de enige aanbieder, meestal zijn prijs niet opdrijven boven de prijs die onder volkomen concurrentie tot stand zou zijn gekomen. Doet hij dat wel dan zullen een aantal potentiële concurrenten een winstmogelijkheid zien en feitelijke concurrenten worden.

Bovendien dient iedere aanbieder beducht te zijn voor substitutie van zijn product voor elk ander product dat aangeboden wordt of aangeboden zou kunnen worden. Een boekhandel concurreert niet alleen met andere boekhandels, maar ook met sigarenzaken, reisbureau's, Italiaanse ijssalons etc. Het helpt hem daarom weinig de enige boekhandel in de regio te zijn. Dat geeft hem zeker geen monopolistische macht.

Het wordt natuurlijk anders als de staat één of enkele aanbieders privilegieert, bijvoorbeeld door hun exclusieve exploitatierechten toe te kennen. Dat monopolies bestaan, wordt door de liberale economen die deze visie aanhangen hieruit verklaard. Monopolies bestaan bij de gratie van de staat. Het idee dat de staat er zorg voor dient te dragen dat de markt wordt gekenmerkt door min of meer volkomen concurrentie, wordt in de onderhavige visie niet alleen ontkend, maar volledig omgekeerd. De staat verschijnt hier niet als beschermer, maar als het grootste gevaar voor de concurrentie.

De opvatting dat bij het voorkomen van machtsconcentratie in de samenleving een taak voor de staat is weggelegd, opdat de vrijheid van het individu niet in de knel raakt, wordt verworpen. De vrijheid van vereniging en vergadering daarentegen is in deze optiek cruciaal voor de vrijheid van het individu. De mogelijkheid van onbelemmerde groepsvorming schept alternatieven waartussen het individu kan kiezen, hetgeen hem een zekere onafhankelijkheid en vrijheid geeft. Zonder de groep zou het individu vrijwel weerloos zijn tegenover de staat. De vrijheid van vereniging en vergadering, die onbelemmerde groepsvorming mogelijk maakt, voorkomt dat. De groep vormt aldus een buffer tussen het individu en de staat.

In deze paragraaf hebben wij onderzocht hoe het liberalisme staat tegenover de relatie tussen de staat, de groep en het individu. Net als in de vorige paragrafen moeten wij ook hier weer concluderen dat er binnen het liberalisme geen overeenstemming bestaat over deze problematiek. De ultieme waarde van het individu staat voor het liberalisme vast, maar zowel de groep als de staat worden ambivalent gewaardeerd. Enigszins overdrijvend kan worden gesteld dat het utilitaristische liberalisme de groep beschouwt als bescherming van het individu tegen de staat en dat het liberalisme met het ontplooiingsperspectief de staat beschouwt als bescherming van het individu tegen de groep.

Ons lijkt dat beide visies *in abstracto* legitiem en waardevol zijn. Wellicht moet derhalve niet gestreefd worden naar een oplossing van deze 'innerlijke' strijdigheid, maar moeten wij haar beschouwen als een creatieve spanning die elke nieuwe generatie liberalen stof tot nadenken geeft en zodoende verhindert dat het liberalisme star en doods wordt.

Dit impliceert dat wij moeten trachten tot een standpunt te komen met betrekking tot onze eigen tijd. In de volgende paragraaf zullen we, na het voorgaande nog eens kort te hebben samengevat, nagaan wat de merites zijn van beide visies voor het hier en nu.

§ 5. Samenvatting en conclusies

De nadruk die in de liberale filosofie wordt gelegd op het individu is niet het gevolg van een eenzijdige aandacht voor het individu, ten koste van de maatschappelijke context, maar komt voort uit het feit dat het liberalisme partij kiest voor het individu. Deze nadruk is dus niet zozeer positief-wetenschappelijk, als wel normatief-ethisch bedoeld. In het liberale denken wordt de feitelijke maatschappelijke context waarin het individu verkeert, geconfronteerd met en getoetst aan de maatschappelijke context die wenselijk zijn met het oog op het welzijn van het individu.

De maatschappelijke context van het individu is niets meer dan zijn contact met andere individuen of groepen van individuen. Een analyse van de verhouding van het individu met andere individuen is in de hoofdstukken een en twee, impliciet en expliciet, reeds gegeven. In dit hoofdstuk konden wij ons daarom beperken tot een analyse van de verhouding tussen het individu en de groep.

Een groep hebben wij omschreven als een verzameling van individuen die meer met elkaar te maken hebben dan ieder van hen gemiddeld met anderen te maken heeft.

Kort samengevat hebben de twee varianten van het liberalisme de volgende visie op de verhouding tussen het individu en de groep. Het utilitaristische liberalisme meent dat de groep het individu weinig kwaad kan doen en de belangen van het individu juist vaak bevordert. Het liberalisme met het ont-plooiingsperspectief daarentegen stelt dat de macht en de invloed van de groep een zodanige gestalte kunnen aannemen dat het individu wordt geschaad.

Om deze analyse verder te kunnen uitdiepen, hebben we een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de problematiek betreffende de verhouding tussen de groep en het individu in de groep en anderzijds de problematiek betreffende de verhouding tussen de groep en het individu buiten de groep cq. de verhouding van de groep tot de rest van de samenleving. Deze vraagstukken hebben we in die volgorde besproken.

Wat betreft de verhouding tussen de groep en het individu in de groep hebben wij in dit hoofdstuk twee vragen gesteld. In de eerste plaats hoe ver

de invloed van de groep op het individu in de groep kan gaan en in de tweede plaats hoe ver de invloed van de groep op het individu in de visie van de twee varianten van het liberalisme mag gaan.

In het liberalisme wordt, zo is gebleken, heel verschillend gedacht over de vraag hoe ver de invloed van de groep over het individu mag gaan, maar vrijwel alle liberalen zijn het erover eens dat deze heel ver kan gaan.

Vele liberalen verklaren dit middels een theorie over inlevingsvermogen van het individu, zijn streven naar harmonie en de ontwikkeling van zijn geweten. Hieruit blijkt wel dat de geïsoleerde monade die Marx en anderen voor ogen staat als zij aan het mensbeeld van het liberalisme denken, volkomen haaks staat op het werkelijke mensbeeld van het liberalisme. De druk die vanuit de groep kan worden uitgeoefend op het individu is zelfs zo groot dat het individu niet alleen zijn gedrag aanpast aan wat gangbaar is en wat van hem wordt verwacht, maar dat ook zijn waarden en normen worden gevormd onder invloed van de groep.

De tweede vraag die wij ons gesteld hebben met betrekking tot de verhouding tussen de groep en het individu in de groep was hoe ver de invloed van de groep op het individu mag gaan.

In het utilitaristische liberalisme wordt steeds benadrukt dat mensen iets van zichzelf in anderen moeten herkennen en een zekere geestelijke verwantschap met elkaar moeten voelen. Met andere woorden: de verschillen tussen mensen, de ontwikkeling van de individualiteit, de excentriciteit, kan te ver gaan zodat communicatie onmogelijk wordt en het wederzijdse begrip verdwijnt, waarmee de grond onder de twee belangrijkste psychologische pijlers van de tolerantie is weggeslagen. Van daaruit is de stap naar gewelddadigheden nog maar klein. De crux van deze theorie is dat de door de groep uitgeoefende druk op het individu om zich aan de groepsregels te conformeren, de voornaamste factor is bij de schepping en de instandhouding van een zekere mate van ideële consensus en enigheid, die noodzakelijk zijn om samenleven mogelijk te doen zijn.

Het liberalisme met het ontplooiingsperspectief heeft een geheel andere visie op de groep. Weliswaar beschouwt ook deze tweede variant van het liberalisme de groep als een bindende kracht en de sociale cohesie die ervan uitgaat als een noodzakelijke voorwaarde waaraan voldaan dient te zijn om vreedzaam te kunnen samenleven, maar de nadruk ligt in deze variant op het feit dat de druk die door de groep op het individu wordt uitgeoefend gemakkelijk te groot kan worden.

Een zekere eenheid is ook in deze optiek noodzakelijk, maar een te sterke

druk van de groep leidt ertoe dat individuen ontstaan die als 'voetjes van Chinese dames' zijn: identiek maar kreupel.

Het verschil in optiek met het utilitaristische liberalisme hebben wij toegelicht met behulp van het begrip 'privacy', dat werd gedefinieerd als de afwezigheid van sociale controle, de 'onzichtbaarheid' van het handelen voor anderen.

In het utilitaristische liberalisme wordt de druk van de groep op het individu, teneinde hem zich te doen conformeren aan de waarden en normen in de groep, gezien als nuttig en wenselijk. De sociale orde is in deze visie immers gebaseerd op de druk vanuit de groep op het individu, zodat voor privacy bijgevolg maar weinig ruimte is.

In het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief daarentegen wordt privacy wel degelijk beschouwd als een onderdeel van het eigen domein, zelfs als één van de meest wezenlijke onderdelen ervan. Aangezien deze variant van het liberalisme meent dat elk individu zijn eigen unieke levenspad moet afleggen om zichzelf te verwerkelijken, kleven er vanuit deze optiek voor het individu gevaren aan te grote 'zichtbaarheid' van zijn handelen. Het individu conformeert zich dan te vaak en te veel aan de groep en brengt aldus zijn zelfverwerkelijking in gevaar. Deze vergt namelijk dat het individu niet te veel concessies doet aan anderen, die hem van zijn levenspad zouden afbrengen.

Hoe kan volgens het utilitaristische liberalisme worden voorkomen dat de invloed van de groep op het individu in de groep te klein wordt en wat dient te geschieden om die invloed te vergroten? Hoe kan volgens het liberalisme met het ontplooiingsmodel worden voorkomen dat de invloed van de groep te groot wordt en wat dient te geschieden om die invloed te verkleinen?

Beide varianten van het liberalisme beschouwen de zelfregulerende processen die zich steeds en overal in de maatschappij voordoen als de voornaamste preventie tegen cq. remedie voor een te kleine of te grote invloed van de groep op het individu. Groepen ontstaan vanzelf als individuen er voordeel in zien zich aan te sluiten bij een bepaalde groep of een bepaalde groep tot stand te brengen. Groepen vergaan ook vanzelf als ze de individuen in de groep niet meer van voordeel zijn.

Toch is dit niet het volledige antwoord. Hiermee te volstaan, zou betekenen dat de vraag werd gebagatelliseerd. De invloed van de groep op het individu of het ontbreken daarvan kan van zulke aard zijn dat het niet van korte duur is. Staatsingrijpen lijkt dan noodzakelijk.

Vergelijken wij nu de twee varianten van het liberalisme met betrekking tot hun visie op de verhouding tussen de groep en de rest van de samenle-

ving, de mensen buiten de groep, dan kunnen wij constateren dat op dit punt een verschil van mening bestaat tussen hen dat volstrekt analoog is aan het zoëven genoemde meningsverschil.

Volgens het utilitaristische liberalisme heeft de samenleving veelal direct baat bij het bestaan van de groepen, omdat zij het individu socialiseren, waardoor de samenleving überhaupt pas mogelijk wordt. Bovendien zou de samenleving anders genoeg moeten nemen met minder en ook minder goede goederen en diensten. De groep moet zich rekenschap geven van het oordeel van de samenleving, omdat de macht van een groep over de samenleving volgens het utilitaristische liberalisme normaal gesproken steeds beperkt is.

De tweede variant van het liberalisme ontkent geenszins dat de samenleving vaak baat heeft bij groepsvorming. Maar het liberalisme met het ont-plooiingsmodel stelt daar tegenover dat de samenleving even vaak nadeel ondervindt van groepsvorming.

In de eerste plaats kan groepsvorming er toe leiden dat individuen zich uitsluitend identificeren met de groep of de groepen waar zij deel van uitmaken en geen enkele band voelen met mensen buiten de groep. Hierdoor kan de communicatie tussen de diverse groepen en het wederzijdse begrip zo klein worden en de strijdigheid van waarden en normen in de samenleving zo groot, dat de maatschappelijke samenhang verdwijnt en de samenleving uit elkaar valt, hetgeen de meeste individuen op den duur ernstig zou benadelen.

In de tweede plaats komt groepsvorming soms beter van de grond dan anders, zodat machtsvorming van sommigen over anderen mogelijk is. In het algemeen geldt: hoe groter het aantal mensen, des te minder waarschijnlijk is het dat de groepsvorming slaagt. Het is zelfs mogelijk dat kleine groepen, voor zover zij goederen en diensten aanbieden aan buitenstaanders, door het intensieve onderlinge contact de mogelijkheid hebben een kartelachtige of monopolioide overheersing in de samenleving tot stand te brengen, wat volgens deze visie schadelijk zou zijn voor de samenleving.

Een derde overweging is dat groepen veelal niet productief zijn, maar hervredelend en slechts maatschappelijke kosten scheppen.

Net als met betrekking tot de verhouding tussen de groep en het individu in de groep kunnen wij ons hier de vraag stellen of en hoe de invloed van de groep kan worden veranderd.

Beide varianten van het liberalisme beschouwen ook op dit punt de zelfregulerende processen die zich steeds en overal in de maatschappij voordoen als de voornaamste preventie tegen cq. remedie voor een te kleine respectievelijk te grote invloed van groepen op de samenleving. Groepen ontstaan en

vergaan vanzelf, al naar gelang zij wel of niet een functie vervullen in de samenleving.

De meeste liberalen leiden hieruit echter niet af dat bijsturing van deze spontane processen in het geheel niet nodig zou zijn. De wal keert weliswaar op den duur altijd het schip, maar soms gaat daar zo veel tijd overheen en ontstaan in de tussentijd zulke ongewenste omstandigheden dat ingrijpen nodig wordt geacht om het keren van het schip te bevorderen.

Zowel de visie van het utilitaristische liberalisme, als die van het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief roept de vraag op wat de positie van de staat is in deze, ook al is het om tegenovergestelde redenen.

De visie van de twee varianten van het liberalisme kan echter niet direct worden afgeleid uit hun respectievelijke opvattingen met betrekking tot groepsvorming. De oorzaak daarvan is dat beide varianten uitgesproken sceptisch zijn over staatsingrijpen in het algemeen.

Het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen, dat alle liberalen kenmerkt, is op tenminste twee argumenten gebaseerd. Het eerste argument hebben we het *onmogelijkheidsargument* genoemd. Het tweede argument hebben we het *middel-erger-dan-de-kwaal-argument* genoemd. Het onmogelijkheidsargument plaatst vraagtekens bij de doelmatigheid en de doeltreffendheid van staatsingrijpen. Het middel-erger-dan-de kwaal argument wijst er op dat staatsingrijpen ons zelfs of misschien wel juist als het doeltreffend en doelmatig is, van Scylla in Charibdis kan voeren.

Zowel het utilitaristische liberalisme als het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief zijn op grond van deze argumenten de mening toegedaan dat de staat de processen van groepsvorming in de samenleving slechts beperkt kan beïnvloeden en niet moet proberen tot omvattende sturing te komen. Dat is tot mislukken gedoemd of het leidt van kwaad tot erger. Toch bestaat er ook op dit punt een verschil tussen de twee varianten van het liberalisme. Voor het utilitaristische liberalisme weegt het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen namelijk zwaarder dan voor het liberalisme met het ontplooiingsmodel.

Men zou zelfs kunnen stellen dat hier sprake is van een tegenstelling in het liberalisme. Aan de ene kant het liberalisme met het ontplooiingsperspectief dat de staat beschouwt als bescherming van het individu tegen de groep. Aan de andere kant het utilitaristische liberalisme dat de groep beschouwt als bescherming van het individu tegen de staat. De visie van het utilitaristische liberalisme zou men de buffertheorie kunnen noemen.

Hier staan twee beginselen tegenover elkaar die beide tot het liberale erfgoed behoren maar haast niet met elkaar te verenigen zijn. Enerzijds het

idee dat machtsconcentratie in de samenleving de vrijheid van het individu in gevaar brengt en anderzijds het idee dat de vrijheid van vereniging en vergadering een onlosmakelijk onderdeel is van de vrijheid van het individu.

Ons lijkt dat beide visies *in abstracto* legitiem en waardevol zijn. Niettemin willen we tot besluit van dit hoofdstuk eens nagaan wat de merites zijn van beide visies voor het huer en nu.

In de slotparagraaf van het eerste hoofdstuk hebben wij onze positie bepaald ten aanzien van het utilitaristische en het ontplooiingsperspectief op de mens. Het eerste perspectief ligt ons inziens dichter bij de waarheid, maar het tweede perspectief is een noodzakelijke nuancering ervan. Onze conclusie hieruit was dat de visie van de utilitaristische variant van het liberalisme voorop dient te staan. Wat is nu de consequentie van deze stellingname voor de problematiek die in dit hoofdstuk aan de orde is gesteld?

Wat betreft de verhouding tussen de groep en het individu in de groep kunnen we stellen dat de visie van het utilitaristische liberalisme voor ons het zwaarst weegt. De positieve invloed van de groep op het individu in de groep wordt in veel opzichten onderschat. Met een beroep op argumenten die ook het liberalisme met het ontplooiingsperspectief gebruikt, waarin op het gevaar wordt gewezen dat teveel sociale controle en te weinig privacy kunnen vormen voor de zelfverwerkelijking van het individu, heeft de staat allerlei functies van groepen overgenomen, die hij beter in hun handen had kunnen laten.

In de eerste plaats zijn groepen namelijk onderhevig aan concurrentie van andere groepen, waardoor het resultaat vaak beter is dan onder een staatsmonopolie. En in de tweede plaats elimineren zulke overnames door de staat de structuren in de samenleving die een buffer vormen tegen de staat, hetgeen ronduit gevaarlijk is voor de vrijheid van het individu.

Dit wil niet zeggen dat groepsvorming geheel onproblematisch is. Soms zijn er inderdaad maar weinig alternatieven en uitwijkmogelijkheden voor het individu dat zich graag van een groep wil losmaken. Het kost moeite, tijd en vaak ook geld om zich van een groep los te maken en als het individu daarover niet beschikt, kan de groep hem, vaak tegen zijn zin, vasthouden. Daarnaast frustreren groepen soms de leefexperimenten van het individu en geven zij hem soms geen privacy. Wanneer dat werkelijk te ver gaat, dient de staat in te grijpen. De staat mag daartoe echter slechts in uiterste noodzaak besluiten.

Wat betreft de verhouding tussen de groep en de samenleving cq. het individu buiten de groep kunnen we eveneens stellen dat de visie van het utilitaristische liberalisme het zwaarst weegt. Er wordt over het algemeen

te veel nadruk gelegd op de nadelige effecten van groepsvorming voor de samenleving en te snel besloten tot staatsingrijpen. Dit geldt zeker voor wat betreft de groepen wier voortbestaan afhankelijk is van het oordeel dat de samenleving uitspreekt via de portemonnaie. Een gevolg hiervan is dat de staat wordt aangeroepen om groepsvorming tegen te gaan of deze onder controle te brengen. Als de staat groepen inkapselt, ontstaat echter het gevaar dat het individu bij geen van beiden meer bescherming kan zoeken en zowel aan de staat als aan de groepen is overgeleverd, zonder een alternatief te hebben. Er dient naar te worden gestreeft dit in ieder geval te voorkomen.

IV. DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

§ 1. Inleiding

Het lijkt geen twijfel dat het idee dat het individu een eigen domein heeft, waarover hij het exclusieve beschikkingsrecht heeft en dat niet door anderen mag worden geschonden, de kern vormt van de liberale maatschappijvisie, ook al verschillen liberalen van mening over de vraag wat precies tot het individuele domein behoort. Het utilitaristische liberalisme rekent, zoals met name in hoofdstuk twee is uiteengezet, voornamelijk negatieve vrijheden cq. klassieke grondrechten tot het individuele domein, terwijl het liberalisme met een ontplooiingsperspectief op de mens daarnaast en soms daarvoor in de plaats positieve vrijheden cq. sociale grondrechten tot het individuele domein rekent.

De onschendbaarheid van het individuele domein is het *theoretische* uitgangspunt van het liberalisme. In de voorgaande hoofdstukken hebben we het uitgebreid toegelicht. De vraag hoe dit uitgangspunt *in de praktijk* moet worden gehandhaafd, volgt daar logisch op en is dan ook het onderwerp van de navolgende hoofdstukken. De onschendbaarheid van het individuele domein is volgens het liberalisme namelijk geen vanzelfsprekendheid. Er bestaan tal van bedreigingen die het individuele domein feitelijk kunnen elimineren. Het is daarom noodzakelijk dat het individuele domein wordt beschermd tegen de bedreigingen waaraan het blootstaat.

Dit roept drie vragen op: in de eerste plaats *wie* het individuele domein dient te beschermen, in de tweede plaats *wat* een bedreiging vormt voor het individuele domein en in de derde plaats *hoe kan worden voorkomen dat de beschermer van het individuele domein zelf de grootste bedreiging wordt van het individuele domein*. Laten we deze drie vragen achtereenvolgens eens wat nader beschouwen.

De eerste vraag was wie het individuele domein dient te beschermen. Het liberalisme legt de verantwoordelijkheid voor de bescherming van het individuele domein eerst en vooral bij de staat. De bescherming van het individuele domein is in de opvatting van het liberalisme niet slechts één van de staats-taken; het vormt de grondslag en de toetssteen voor vrijwel alle staats-taken.

Op grond waarvan zijn liberalen van mening dat het individuele domein primair door een staat beschermd moet worden? Waarom kan de bescherming van het individuele domein niet worden overgelaten aan het privé-initiatief? Wat maakt het privé-initiatief ongeschikt en de staat geschikt om het individuele domein te beschermen? Dit is het onderwerp van § 2, waarin we zullen

trachten te omschrijven wat het liberalisme onder de staat verstaat en trachten aan te geven waarom volgens het liberalisme de bescherming van het individuele domein niet aan de zelfregulerende processen in de samenleving kan worden overgelaten, maar een staat nodig is om het individuele domein te beschermen.

De tweede vraag was wat een bedreiging vormt voor het individuele domein. Aangezien het liberalisme de staat beschouwt als de eerst aangewezen bij de bescherming van het individuele domein kan deze vraag worden opgevat als de vraag wat tot de taken van de staat behoort. Anders gezegd: welke taken dient de staat te verrichten om het individuele domein te beschermen? Het is evident dat het utilitaristische liberalisme daar anders over denkt dan het liberalisme met het ontplooiingsperspectief, gezien de verschillende definitie van het individuele domein die deze varianten van het liberalisme hantieren. In hoofdstuk vijf gaan we hier uitgebreid op in.

De derde vraag was hoe kan worden voorkomen dat de beschermer van het individuele domein zelf de grootste bedreiging wordt van het individuele domein. Het bovenstaande in aanmerking nemende, valt gemakkelijk in te zien dat deze vraag vooral van toepassing is op de staat. Juist omdat de staat de voornaamste beschermer is van het individuele domein kan hij ook de formidabelste bedreiging van het individuele domein worden. Dit is de aloude vraag wie de bewaker bewaakt. *Quis custodiet ipsos custodes?*¹ Het liberalisme is er van overtuigd met het idee van de democratische rechtsstaat een adequaat antwoord op deze vraag gevonden te hebben. Dit idee wordt in § 3 ingeleid en nader toegelicht.

De democratische rechtsstaat wordt gekenmerkt door (1) representatieve democratie (2) de *rule of law* en (3) *countervailing powers*. Deze kenmerken van de democratische rechtsstaat zullen worden besproken in respectievelijk § 4, § 5 en § 6. Het hoofdstuk wordt afgesloten met § 7, waarin wij het een en ander nog eens kort samenvatten en enkele conclusies trekken.

Tot slot van deze inleiding willen we er met nadruk op wijzen dat in het onderhavige hoofdstuk alleen de primaire functie van de staat aan de orde wordt gesteld: de handhaving en de bescherming van het individuele domein. Zoals reeds in hoofdstuk een gezegd, dient de staat daarnaast nog andere diensten te verlenen, voorzover de zelfregulerende ordening die niet adequaat kan verzorgen, zoals de aanleg en het onderhoud van de infrastructuur. Op

¹ Zie: Juvenalis, *Satiren*, VI, r.363, die het overigens in het geheel niet over de staat heeft, maar over ontrouwe echtgenotes en hun bewakers.

deze secundaire functie van de staat wordt pas in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.¹

§ 2. Het individuele domein en de staat

De onschendbaarheid van het individuele domein is geen vanzelfsprekendheid. Dit heeft tenminste drie oorzaken. In de eerste plaats is de wereld aan voortdurende verandering onderhevig, waardoor er steeds weer nieuwe afbakeningsproblemen ontstaan. Zo is bijvoorbeeld het vraagstuk van de eigendomsrechten met betrekking tot de ether pas ontstaan toen de radiogolven werden ontdekt. De grenzen van het individuele domein zijn alleen al om deze reden voortdurend in beweging en op de vraag wat *in concreto* tot het individuele domein behoort, past dan ook in iedere tijd een ander antwoord. Maar wie moet dit antwoord formuleren?

In de tweede plaats ontstaan er voortdurend problemen omdat het individu gemakkelijk in conflict kan geraken met anderen, met betrekking tot de vraag wie recht heeft op wat. Mensen verschillen vaak van mening over de vraag tot wiens domein iets behoort. Wie geeft dan uitsluitel?

In de derde plaats staat het individuele domein bloot aan handelingen van mensen die zich iets willen toe-eigenen of iets willen beschadigen dan wel vernietigen dat niet tot hun eigen domein behoort. Wie beslist wanneer daarvan sprake is?

Het individuele domein is zo gezien geenszins vanzelfsprekend. Integendeel; men kan er gevoeglijk van uitgaan dat het individuele domein voortdurend aan conflicten onderhevig is.

Het liberalisme is de opvatting toegedaan dat niemand op de lange duur baat heeft bij dergelijke conflicten, omdat de vrijheid van het individu om zijn eigen doeleinden na te streven ernstig wordt belemmerd als men niet zeker kan zijn van het beschikkingsrecht over het eigen domein. Dan rijst echter de vraag langs welke weg conflicten omtrent het individuele domein het beste opgelost kunnen worden.

Liberalen prefereren conflictoplossing langs de weg van vrijwilligheid. Indien de conflicterende partijen, eventueel met hulp van een door beiden

¹ Let wel dat het verschil tussen de bescherming van het individuele domein en de secundaire staatstaken niet (persé) samenvalt met het verschil tussen privaatrecht en publiekrecht. De sociale grondrechten behoren tot het publiekrecht, maar zijn volgens vele liberalen een onderdeel van het individuele domein.

gekozen arbiter, tot overeenstemming kunnen komen en het conflict daarmee uit de wereld is geholpen, juichen liberalen dat in beginsel toe.¹

De weg van de vrijwilligheid kan echter om diverse redenen bij vele conflicten niet worden bewandeld, bijvoorbeeld omdat de partijen die in een conflict verwickeld zijn niet of niet meer *on speaking terms* zijn met elkaar, of omdat 'ja' en 'nee' de enige alternatieven zijn, waardoor er geen ruimte is om te onderhandelen.² In feite wordt het conflict dan pas echt problematisch. Wat moet er onder die omstandigheden gebeuren?

Logisch gezien zijn er twee mogelijkheden. Of de partijen vechten het, met of zonder assistentie, onderling uit, of een derde die machtiger is, neemt een voor alle partijen bindende beslissing. Liberalen prefereren de laatstgenoemde mogelijkheid, omdat de eerstgenoemde mogelijkheid in hun opinie leidt tot eindeloze vendetta's en burgeroorlogen.

Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met de gedachte van de zelfregulerende ordening, waar het liberalisme zich zo dikwijls op baseert. Kan het uitvechten van conflicten niet worden beschouwd als een vorm van zelfregulerende ordening? Bij nader inzien wordt onmiddellijk inzichtelijk dat zo'n visie niet acceptabel is. De zelfregulerende ordening heeft namelijk, in de opvatting van het liberalisme, slechts een positieve uitwerking als iedereen bepaalde regels in acht neemt die niet direct voortvloeien uit zijn doelen en zijn inzicht in causale relaties, maar normatief zijn en hem voorschrijven wat hij wel en wat hij niet mag doen. De zelfregulerende orde *vooronderstelt* dergelijke regels, die uit dien hoofde zelf niet tot de zelfregulerende orde kunnen behoren.

In elke samenleving is slechts plaats voor één beslissende macht. Het bestaan van twee of meer van zulke machten zou immers weer het probleem van conflicterende aanspraken oproepen, die dan wederom zouden moeten worden uitgevochten, of ter beslissing voorgelegd aan een partij die nog machtiger is. Hoe men het ook wendt of keert: men moet kiezen tussen de twee genoemde mogelijkheden. Omdat het eerste alternatief ongewenste consequenties heeft, verkiest het liberalisme het tweede alternatief: de aanwezigheid van één hoogste, beslissende macht met het laatste woord in conflicten over het individuele domein. Dit is de staat.

¹ Tenzij de oplossing van het conflict wordt bereikt door een derde partij te benadelen, hetgeen in de praktijk niet zelden de gang van zaken is. Zulk een overeenkomst wordt door liberalen afgewezen.

² Dit veronderstelt namelijk dat in termen van 'meer' en 'minder' kan worden gesproken.

Let wel dat dit geen historische verklaring is van het ontstaan van de staat. Weinig staten zijn ontstaan met het oogmerk conflicten over het individuele domein te beslechten en weinig staten zijn het resultaat van een bij elk levend besef dat zijn vrijheid met het bestaan van zulk een macht gebaat is. In werkelijkheid zijn vele staten het product van onderwerping en overweldiging van het ene volk door het andere, of van rebellie.¹ Voor onze argumentatie is het echter van geen enkel belang hoe de staat ontstaan is. Wij vragen naar de *ratio* van de staat, hetgeen volstrekt niets te maken heeft met de vraag naar de historische wortels van de staat. Als wij iets voor onze eigen doeleinden kunnen gebruiken is dat het behouden waard. Het is daarbij van geen belang wat de doeleinden waren, waarvoor het oorspronkelijk was bedoeld was en werd gebruikt.

Het is niet waarschijnlijk dat een staat over het algemeen als het resultaat van een 'sociaal contract' is ontstaan waarbij iedereen uit eigenbelang belooft in geval van een conflict niet langer het recht in eigen hand te nemen, maar zich te zullen neerleggen bij de beslissing die de staat dan neemt. Niettemin beschouwen liberalen de staat als het resultaat van een 'sociaal contract',² op grond waarvan zij het bestaan van de staat gerechtvaardigd achten.

De 'sociaal contract' theorie, die we bij vrijwel alle liberale filosofen terugvinden, doet geen uitspraak over de bedoelingen waarmee de staat in werkelijkheid in het leven is geroepen, maar geeft aan welke functie de staat heeft, zoals die voortvloeit uit de idee van het 'sociaal contract'.

De 'sociaal contract' theorie is een gedachtenexperiment om de staat uitsluitend met een beroep op het eigenbelang van het individu te legitimeren. De kritiek op de 'sociaal contract' theorie die haar verwijft onhistorisch te zijn, raakt dan ook kant noch wal. De 'sociaal contract' theorie is nimmer als historische theorie bedoeld.

De functie van de staat is de bescherming van het eigen domein van het individu door op te treden als hoogste, beslissende partij met het laatste woord in conflicten tussen mensen, met betrekking tot de vraag wat tot wiens domein behoort.

¹ Vgl.: D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, London 1977 (1739), Bk.III, Pt.II, Sec.X, p.255: 'It is certain, that if we remount to the first origin of every nation, we shall find that there scarce is any race of kings, or form of commonwealth, that is not primarily founded on usurpation and rebellion, and whose title is not at first worse than doubtful and uncertain. Time alone gives solidity to their right (..)'.
² Zie de klassieke formulering van J. Locke, *Second Treatise of Government*, Londen 1978 (1690), vooral hst. VIII, pp.164-179, 'Of the Beginning of Political Societies'.

De staat kan deze functie alleen naar behoren vervullen als hij daartoe voldoende macht heeft. Een machteloze staat is een nutteloze staat, en soms ook een gevaarlijke, onberekenbare staat. De noodzakelijke voorwaarde voor voldoende macht van de staat is dat de bevolking de staat het exclusieve recht op het gebruik van geweld toekent. Dit is in het eigenbelang van het individu. De staat dient het monopolie op *legitiem* geweld te hebben.¹

Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken dat liberalen, wanneer er anarchie dreigt, geneigd zijn om meer staatsgezag te vragen. Dit wordt wel eens gezien als een contradictie, maar is het niet. De liberale vrijheid is niet de vrijheid te doen wat men wil, maar de vrijheid te doen wat men wil met de eigen middelen cq. op het eigen domein. Deze vrijheid vereist dat er duidelijke en afdwingbare grenzen worden getrokken tussen het mijn en het dijn en dat vereist weer een staat.² Als het staatsgezag te gering is, kan de staat het individuele domein onmogelijk beschermen. Onder dergelijke omstandigheden zullen liberalen, die normaal gesproken de staat met een wantrouwend oog bekijken, als eerste om meer staatsinvloed vragen.

De staat is de hoogste, beslissende partij met het laatste woord in conflicten tussen mensen, met betrekking tot de vraag wat tot wiens domein behoort. Dit wil echter niet zeggen dat de staat onaantastbaar is. Als de staat ontaardt en het individuele domein niet meer beschermt, of als de staat zelf tot de grootste bedreiging van het individuele domein wordt, heeft de bevolking volgens het liberalisme het volste recht de beslissingen van de staat niet langer als maatgevend te beschouwen en de staat 'omver te werpen'. De

¹ Vgl. de klassieke passus in: Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1980 (1922), VIII. Abschnitt, § 2, p.822: 'In der Vergangenheit haben die verschiedensten Verbände -von de Sippe angefangen- physische Gewaltsamkeit als ganz normales Mittel erkannt. Heute dagegen werden wir sagen müssen: Staat ist diejenige menschliche Gemeinschaft, welche innerhalb eines bestimmten Gebietes (..) das Monopol legitimer physischer Gewaltsamkeit für sich (mit Erfolg) beansprucht. Denn das der Gegenwart Spezifische ist, daß man allen anderen Verbänden oder Einzelpersonen das Recht zur physischen Gewaltsamkeit nur soweit zuschreibt, als der Staat sie von ihrer Seite zuläßt: er gilt als alleinige Quelle des 'Rechts' auf Gewaltsamkeit.' Let wel dat wat hier door Weber als hedendaagse feitelijkheid wordt gepresenteert -het geweldsmonopolie van de staat- voor het liberalisme een geenszins vanzelfsprekende maar wel noodzakelijke voorwaarde is voor een goede samenleving. Het geweldsmonopolie van de staat is derhalve in het liberalisme eerst en vooral een *norm*.

² Vgl.: J. Locke, *Second Treatise of Government*, Londen 1978 (1690), hst. VI, pp.143-144: '(..) where there is no law there is no freedom. For liberty is to be free from restraint and violence from others, which cannot be where there is no law; and it is not, as we are told, 'a liberty for every man to do what he lists.' For who could be free, when every other man's humour might domineer over him?'

staat is er immers ten behoeve van het individu en dient bijgevolg het individu ten dienste te staan. Wanneer de staat deze plicht verzaakt, is het individu niet meer verplicht aan het oordeel van de staat gevolg te geven. Dit volgt ook uit het idee dat de staat de resultante is van een 'sociaal contract' dat de staat verplicht het individuele domein te beschermen. Als de staat deze verplichting niet nakomt, vervalt ook de verplichting van het individu aan het oordeel van de staat gevolg te geven.

Het liberalisme hoopt echter altijd dat het nooit tot een 'contractbreuk' komt, omdat de kans bestaat dat dan een periode van oorlog of anarchie zou aanbreken die eveneens een groot gevaar voor de vrijheid van het individu vormt.

De gezagsgetrouwheid van het liberalisme is om deze reden relatief groot. Liberalen beseffen dat het individuele domein alleen kan gedijen als de autoriteit van de staat in verregaande mate wordt geaccepteerd,¹ zelfs wanneer de staat beslissingen neemt die op zich bedreigend kunnen zijn voor het individuele domein. Pas als werkelijk evident is dat het staatsoptreden het individuele domein vernietigt, houdt het liberalisme op loyaal te zijn.

Het blijft natuurlijk altijd de vraag wanneer het punt wordt bereikt waarop de staat geen recht meer heeft op loyaliteit. Aangezien de inhoud en de grenzen van het individuele domein voortdurend enigszins verschuiven, kan op deze vraag geen definitief antwoord gegeven worden en zal elke generatie voor zichzelf uit moeten maken wanneer dit punt is bereikt.

Het liberalisme hoopt echter dat het nooit wordt bereikt. Een nog belangrijker vraag, die reeds vele liberale denkers heeft beziggehouden, is derhalve hoe kan worden voorkomen dat het zover komt. Hoe kan worden voorkomen dat de staat ontaardt? Dit is de aloude vraag wie de bewaker bewaakt. Als men op deze vraag een antwoord weet te vinden, kan worden vermeden dat een antwoord op de eerdergenoemde vraag ooit acuut wordt.

De staat is in de liberale maatschappijvisie de hoogste, beslissende partij met het laatste woord in conflicten tussen mensen. Het liberalisme beschouwt de staat in deze zin als soeverein. Tegelijkertijd stelt het liberalisme dat de functie van de staat ligt in de bescherming van het individuele domein, dat ook voor de staat onschendbaar is. Dit is echter in logische tegenspraak met het idee van de soevereiniteit van de staat, dat hem een in principe onbeperkt beschikkingsrecht toekent.

¹ Zie: D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Londen 1977 (1739), bk.III, dl.II, sec.VIII, pp.240-249.

Deze logische tegenspraak hoeft in de praktijk niet tot een tegenstelling te leiden, mits de uitoefening van de soevereiniteit begrensd is, zodat het individuele domein niet wordt geschonden.¹ Zodra de uitoefening van de soevereiniteit door de staat zijn begrenzing verliest, wordt de logische tegenspraak tot een feitelijke tegenstelling, waarbij de staat niet meer als hoogste, beslissende macht op kan treden, omdat hij zelf één van de conflicterende partijen is geworden. Bij gebrek aan een andere hogere, beslissende macht resteert slechts de mogelijkheid dit conflict uit te vechten, waarbij liberalen vanzelfsprekend de zijde van het individuele domein zullen kiezen. Elke liberaal hoopt echter dat het nooit zover zal komen dat men, om de Scylla van het staatsabsolutisme te ontlopen, gedwongen is de Charibdis van de anarchie op te roepen.

Zelfs als de staat de notie van het individuele domein formeel respecteert, kan niet zonder meer worden geconcludeerd dat de staat begrensd is. De functie van de staat, de bescherming van het eigen domein van het individu door op te treden als hoogste, beslissende partij met het laatste woord in conflicten tussen mensen, met betrekking tot de vraag wat tot wiens domein behoort, maakt de staat tot hoogste, beslissende partij met het laatste woord inzake de *interpretatie* van wat wel en wat niet tot het individuele domein behoort.

Dit betekent niet dat de staat zelf kan bepalen wat de rechten van het individu zijn, dat de staat de rechten van het individu schept. Verre van dat. De rechten van het individu, het individuele domein, vloeien rechtstreeks voort uit het liberale beginsel dat het individu van ultieme waarde is. Omdat hij van ultieme waarde is, zijn er dingen die men hem niet aan mag doen. Dit zijn zijn rechten. De staat is volgens het liberalisme slechts een middel om de rechten van het individu te waarborgen. Daarbij ontkomt men er niet aan dat de staat in concrete gevallen moet interpreteren wat ieders rechten impliceren.

Dat maakt de staat echter nog niet tot de schepper van deze rechten. Wie de staat beschouwt als schepper van de rechten van het individu,² kan er logisch gesproken niets op tegen hebben, wanneer de staat de rechten van het individu vernietigt. In deze visie is het bijgevolg absurd te spreken van

¹ Zie: F.L. Neumann, *Die Herrschaft des Gesetzes*, Frankfurt a.M. 1980 (1936), Inleiding, pp.15-21.

² Dit is het zogenoemde rechtspositivisme, dat onder andere is verwoord door J. Bentham, J. Austin en H. Kelsen.

ontaarding van de staat.¹ Het zal duidelijk zijn dat het liberalisme een andere mening is toegedaan.

Ook liberalen erkennen dat de staat in de praktijk van geval tot geval moet interpreteren wiens rechten in welke mate in het geding zijn. Elke beslissing van de staat in een conflict tussen mensen, met betrekking tot de vraag wat tot wiens domein behoort, gaat noodzakelijkerwijze gepaard met een interpretatie waar precies de grenzen liggen van het individuele domein. Dit geeft de staat in de praktijk de macht het individuele domein te doen verschrompelen, zonder de abstracte definitie van het individuele domein los te laten.

Dit alles maakt de vraag welke waarborgen er mogelijk zijn tegen het verloren gaan van de begrenzing van de staat tot een vraag die voor het liberalisme van essentieel belang is. In het onderstaande gaan we op deze vraag nader in.

§ 3. De begrenzing van de staat

Een van de voornaamste waarborgen tegen het verloren gaan van de begrenzing van de staat is de wijdverbreide overtuiging dat de uitoefening van de soevereiniteit van de staat begrensd dient te zijn.² De publieke opinie dient doordrongen te zijn van dit idee.

Dit is een belangrijke waarborg tegen de ontaarding van de staat omdat de publieke opinie in grote mate het karakter van het staatsbestel bepaalt.³

¹ Zie bijvoorbeeld: H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2e ed. Wenen 1960, p.314.

² Vooral de utilitaristische variant van het liberalisme beschouwt daarnaast de groep als een belangrijke 'buffer' tussen de staat en het individuele domein. Aangezien we deze opvatting in hoofdstuk drie al hebben besproken, gaan we er hier niet verder op in.

³ Vgl.: D. Hume, *Essays, Moral, Political and Literary*, Indianapolis 1987 (1777), Essay IV, 'Of the First Principles of Government', p.32: 'As force is always on the side of the governed, the governors have nothing to support them but opinion. It is therefore on opinion only that government is founded', en Essay VII, 'Whether the British Government inclines more to Absolute Monarchy, or to a Republic', p.51: 'It may farther be said that, though men be much governed by interest; yet even interest itself, and all human affairs, are entirely governed by opinion'. Het is een andere vraag hoe de publieke opinie ontstaat. Vgl.: J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge 1983 (1936), hst.XXIV, pp.383-384: 'The ideas of economists and political philosophers, both when they are right and when they are wrong, are more powerful than is commonly understood. Indeed the world is ruled by little else. Practical men, who believe themselves to be quite exempt from any intellectual influences, are usually the slaves of some defunct economist. (...) I am sure that the power of vested interests is vastly

Deze stelling lijkt op het eerste gezicht wat vreemd, aangezien de staat zich in vele landen niets gelegen laat liggen aan de publieke opinie. Dit kan de staat echter slechts doen als de bevolking dat, om welke reden dan ook, accepteert. Het volgende voorbeeld, dat ontleend is aan de liberale rechtsfilosoof Albert Venn Dicey, moge dit verduidelijken. '(..) the authority even of a Southern planter over his slaves rested at bottom upon the opinion of the negroes whom he at pleasure flogged or killed. Their combined physical force exceeded the planter's own personal strength, and the strength of the few whites who might be expected to stand by him. The blacks obeyed the slave-owner from the opinion, *whether well or ill founded*, that in the long run they would in a contest with their masters have the worst of the fight; and even more from that habit of submission which, though enforced by the occasional punishment of rebels, was grounded upon a number of complicated sentiments, such, for example, as admiration for superior ability and courage, or gratitude for kindness, which cannot by any fair analysis be reduced to a mere form of fear, but constitute a kind of prevalent moral atmosphere. The whites, in short, ruled in virtue of the opinion, entertained by their slaves no less than by themselves, that the slave-owner possessed qualities which gave them the might, and even the right, to be masters. With the rightness or wrongness of this conviction we are not here in any way concerned. Its existence is adduced only as a proof that, even in the most extreme case conceivable (..) the opinion of the governed is the real foundation of all government'.¹

Een eerste vereiste voor de begrenzing van de staat is, zo gezien, dat bij een overgrote meerderheid van de bevolking de overtuiging leeft dat de staat begrensd dient te zijn. Als deze overtuiging er niet is, hebben de andere waarborgen tegen de ontaarding van de staat die het liberalisme voorstaat, ook geen effect. In dit licht moet men het onderstaande bezien.

De te bespreken waarborgen zijn van geheel andere aard dan de bovenstaande. Het betreft de bepaling van de organisatie van de staat op een

exaggerated compared with the gradual encroachment of ideas. Not, indeed, immediately, but after a certain interval; for in the field of economic and political philosophy there are not many who are influenced by new theories after they are twenty-five or thirty years of age, so that the ideas which civil servants and politicians and even agitators apply to current events are not likely to be the newest. But, soon or late, it is ideas, not vested interests, which are dangerous for good or evil'. Vele andere liberale denkers sluiten zich hierbij aan.

¹ Zie: A.V. Dicey, *Lectures on the Relationship between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, New Jersey 1981 (1905), p.2. Cursief door ons.

zodanige wijze dat de kans op ontaarding van de staat wordt geminimaliseerd. Men noemt dit wel het *constitutionalisme*.

Het constitutionalisme is een traditie in het denken over de staat die beoogt institutionele waarborgen te ontwikkelen om staatsabsolutisme te voorkomen, aangezien dit zou leiden tot een volledige verschrompeling van het individuele domein.¹

Het constitutionalisme is alleen zinvol als instituties een dam op kunnen werpen tegen eventuele absolutistische aspiraties van de staat, als instituties er toe doen. Voordat wij het constitutionalisme bespreken, moeten wij ons afvragen of dat het geval is. Kunnen instituties de uitoefening van de soevereiniteit van de staat beperken, of is dit volstrekt afhankelijk van de publieke opinie in bovenstaande zin? Het valt niet te ontkennen dat er een zekere spanning bestaat tussen het idee dat instituties er toe doen en het idee dat de publieke opinie bepaalt of de staat begrensd is. Als de publieke opinie overtuigd is van de noodzaak van een begrensde staat lijkt het constitutionalisme overbodig; als de publieke opinie daar niet van overtuigd is lijkt het constitutionalisme ineffectief.²

Deze relativering is tot op zekere hoogte terecht, maar verraadt tegelijkertijd een te rechtlijnige visie op de complexe werkelijkheid. Het constitutionele bestel is weliswaar de neerslag van de publieke opinie, maar kan op zijn beurt weer mede de overtuigingen van toekomstige generaties vormen. De plaats die de Amerikaanse Constitutie inneemt in de opvattingen van het grootste deel van de burgers van de Verenigde Staten is wat dat betreft een goed voorbeeld.

Vrijwel alle liberale denkers onderschrijven het belang van het constitutionalisme en hebben er vaak veel aandacht aan geschonken. Om deze reden en

¹ Zie bijvoorbeeld: M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford 1967, vooral hst.I., pp.1-20. Het begrip 'constitutionalisme' wordt in de literatuur ook in andere, bredere zin gebruikt als synoniem voor de leer van de constituties. Constitutionalisme is, in deze betekenis, het onderdeel van de rechtswetenschap dat de rechtskundige bepaling bestudeert van de organisatie van het staatsleven, de gezagsorganen in hun onderlinge verhouding aanwijst en in hun verhouding tot de burger. Iedere staat heeft, als men deze definitie van het constitutionalisme volgt, per definitie een constitutie, 'anders toch ware er anarchie'. Het tegenovergestelde van constitutionalisme is, in deze opvatting, niet absolutisme maar anarchisme. Zie bijvoorbeeld: A.A.H. Struyken, *Het Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden*, Arnhem 1928 (1915), p.12. Merkwaardig genoeg wordt in het bekende handboek van C.W. van der Pot en A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, elfde druk, Zwolle 1983, nergens gedefinieerd wat constitutionalisme is.

² Zie: R.A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago 1956, passim.

vanwege het feit dat de meeste andere maatschappijvisies er veel minder nadruk op leggen, kan het constitutionalisme worden beschouwd als één van de grondbeginselen van het liberalisme, naast de beginselen dat het individu van ultieme waarde is en dat maatschappelijke orde in grote mate een zaak dient te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen.

Het is niet mogelijk één ideaal constitutioneel ontwerp te maken en op basis daarvan één ideale institutionele structuur van het staatsbestel. Het constitutionalisme is een zaak van *trial* en *error*. Aanpassingen in het staatsbestel kunnen van tijd tot tijd noodzakelijk zijn om het evenwicht in de institutionele structuur te behouden of te herstellen.

Dit neemt niet weg dat het constitutionalisme *in abstracto* een vaste kern heeft. Het constitutionalisme omvat in beginsel een drietal institutionele waarborgen tegen de ontaarding van de staat die in acht moeten worden genomen, ook al kan de toepassing van deze beginselen in de praktijk van tijd tot tijd en van plaats tot plaats verschillen. Deze beginselen zijn,

- (1) de representatieve democratie;
- (2) de *rule of law*;
- (3) de *countervailing powers*.

Te zamen vormen deze beginselen de institutionele kern van de democratische rechtsstaat die, naar opvatting van het liberalisme, het adequaatste antwoord vormt op de vraag waar het om begonnen is: wie bewaakt de bewaker?

In het navolgende wordt uiteengezet wat volgens het liberalisme onder de beginselen van de democratische rechtsstaat moet worden verstaan. In § 5 staat de *rule of law* centraal en in § 6 de *countervailing powers*, maar eerst willen we in § 4 uiteenzetten hoe het liberalisme de representatieve democratie beziet.

§ 4. De representatieve democratie

De democratie is volgens het liberalisme eerst en vooral een kenmerk van de staat en niet van de samenleving.¹ De democratie die het liberalisme

¹ Er wordt al tweeduizend jaar een debat gevoerd over de vraag wat het wezen is van de democratie. Begrippen hebben echter geen onveranderbare, vaste betekenis. Integendeel, de betekenis van de meeste begrippen verandert in de loop van de tijd. Dit is geen punt zolang men de betekenis van een

voorstaat, is een staatsvorm waarin alle individuen in principe in gelijke mate zeggenschap hebben over de beslissingen de staat neemt.

De democratie is geen doel op zich maar een middel om het individuele domein te beschermen. Het liberalisme prefereert de democratie boven andere staatsvormen, zoals de monarchie en de aristocratie, omdat in de democratie de kans kleiner is dat de staat ontaardt en het individuele domein aantast.¹

Een alleenheerser of een elite heeft geen belang bij de handhaving van het eigen domein van de individuen. Hij of zij hebben er juist belang bij het eigen domein van de individuen zo mogelijk steeds verder te doen verschrompelen ten bate van zichzelf. Als alle mensen zelf deelnemen in de besluitvorming van de staat, zal de staat het individuele domein minder snel aantasten, omdat iedereen er belang bij heeft dat met zijn individuele domein niets gebeurd en men in een democratie in een betere positie verkeert om dit te voorkomen.

Dit argument voor de democratie gaat, strikt genomen, alleen op als alle individuen zeggenschap hebben over alle beslissingen van de staat. Daartoe is ten eerste nodig dat elke beslissing de instemming heeft van alle individuen en ten tweede dat de democratie een directe democratie is, waarin de bevolking zelf in vergadering bijeenkomt om over de staatszaken te beslissen.

Om een aantal redenen, die hieronder worden besproken, wijst het liberalisme de regel af dat elke beslissing de instemming moet hebben van allen en verkiest het de regel dat elke beslissing de instemming moet hebben van de meerderheid. Bovendien wijst het liberalisme de directe democratie af en verkiest het de representatieve democratie.

De voorkeur van het liberalisme voor de regel dat elke beslissing de instemming moet hebben van de meerderheid is van zuiver praktische aard.

begrip dat wordt gebruikt voldoende omschrijft om het als communicatiemiddel te kunnen gebruiken. De door ons gebezigde definitie van democratie als staatsvorm, in plaats van bijvoorbeeld als kenmerk van een samenleving of van een persoonlijkheid heeft derhalve niet de pretentie de enig juiste te zijn. Het is echter wel de definitie die over het algemeen door liberale filosofen wordt gegeven. Zie: J.B. Müller, *Liberalismus und Demokratie*, Stuttgart 1978, passim, die een breed overzicht geeft van de democratie-theorieën van diverse liberalen.

¹ Daarmee wil niet gezegd zijn dat alle liberale denkers uit het verleden ook democraat waren. Vele liberalen uit de achttiende eeuw bijvoorbeeld waren geenszins democraat, maar geloofden dat een verlichte despotie de beste staatsvorm was. Er zijn echter ook liberale denkers geweest die in de democratie de panacee zien, die de problematiek van de mogelijke ontaarding van de staat volledig oplost. De meeste liberalen uit heden en verleden geloven noch het een, noch het ander. Zij zien de democratie als een noodzakelijke, maar onvoldoende voorwaarde voor de bescherming van het individuele domein.

Deze regel die kortweg de meerderheidsregel wordt genoemd, is als het ware een concessie aan de praktijk. Indien men alle praktische bezwaren buiten beschouwing laat, zou de regel dat elke beslissing de instemming moet hebben van allen, kortweg de consensusregel, te prefereren zijn. Alleen onder de consensusregel kan het individu er immers volledig zeker van zijn dat zijn individuele domein niet geschonden wordt, omdat deze regel hem de mogelijkheid geeft altijd een veto uit te spreken als een beslissing hem niet zint.

In de praktijk heeft de toepassing van de consensusregel echter een averechts effect. Omdat alle mensen van elkaar verschillen en ieder de wereld weer anders ziet, is het in de praktijk erg moeilijk en vaak zelfs onmogelijk, in welke groep of samenleving dan ook, tot een eensluidend standpunt te komen, waarbij iedereen zich volledig kan aansluiten. Als gevolg hiervan leidt het toekennen van een vetorecht aan alle individuen ertoe dat vrijwel elk voorstel dat ter beslissing wordt voorgelegd, zal worden getorpedeerd, omdat er meestal wel iemand is die het voorstel niet zint. Dit zou de *status quo* min of meer onaantastbaar maken, zodat de conflicten omtrent de vraag wat tot wiens domein behoort, die zich zoals wij hierboven hebben gesteld voortdurend voordoen, niet meer langs vreedzame weg kunnen worden opgelost. Dit is een kwalijke paradox, want om de vreedzame oplossing van dergelijke conflicten was het nu juist begonnen. Daarom wordt de consensusregel, die in theorie wellicht de beste beslisregel is, door het liberalisme niet geschikt geacht voor de praktijk.

Daarmee is nog niet aangetoond dat de meerderheidsregel onontbeerlijk is. Er zijn immers veel meer beslisregels denkbaar. Zo kan men bijvoorbeeld een gequalificeerde meerderheid, bijvoorbeeld meer dan vijftien procent van de stemmen, doorslaggevend stellen in plaats van een gewone meerderheid, dat wil zeggen: meer dan vijftig procent van de stemmen.

Aan alle beslisregels, behalve de meerderheidsregel, kleeft echter het bezwaar dat zij de mening van een minderheid zwaarder laten wegen dan de mening van de meerderheid, hetgeen indruist tegen de gedachte van de gelijkwaardigheid van alle mensen, die voortvloeit uit het liberale beginsel dat elk individu van ultieme waarde is.

De conclusie moet derhalve zijn dat bij de besluitvorming van de staat over het algemeen de regel dient te worden gehanteerd dat de instemming van een gewone meerderheid beslissend is.

Dit legt een zware verantwoordelijkheid op de schouders van de meerderheid. Het is van essentieel belang voor het goede functioneren van de democratie dat de meerderheid zich voortdurend realiseert dat de meerderheidsregel niet bestaat om het individuele domein van de meerderheid te handhaven, of

ten koste van de minderheid uit te breiden, maar om het individuele domein van allen te handhaven.

De meerderheid mag geen misbruik maken van de haar om praktische reden toegekende macht het hoogste oordeel te vellen met betrekking tot de interpretatie omtrent de vraag waar de grenzen van het individuele domein moeten worden getrokken. Anders gezegd: de meerderheid moet het algemeen belang cq. de rechten van het individu voor ogen hebben en niet haar eigenbelang, ten koste van het belang van de minderheid. Het spreekt anderzijds vanzelf dat de meerderheid haar eigen interpretatie van het algemeen belang zal doorzetten. Daaraan valt niet te ontkomen. Het algemeen belang is immers, zoals hierboven reeds uiteengezet, niet een objectief kenbare, eenduidige zaak.

Er bestaan twee indicaties voor het naar behoren functioneren van de democratie, waarbij de minderheid steeds bij de beslissingen wordt betrokken en waarbij met wensen van de minderheid rekening wordt gehouden.

Dit blijkt ten eerste uit het feit dat een beslissing over het algemeen niet wordt genomen op basis van een krappe meerderheid, maar dat door geven en nemen tot een besluit wordt gekomen waar het overgrote deel van de bevolking achter kan staan, al is het schoorvoetend.

De tweede indicatie voor het naar behoren functioneren van de democratie is het feit dat er geen vaste meerderheid tegenover een vaste minderheid staat, maar dat het individu soms tot de meerderheid en soms tot de minderheid behoort. Er dient, anders gezegd, sprake te zijn van *wisselende* meerderheden.

Dat dit moeilijk te realiseren is, moge evident zijn. De handhaving van het algemeen belang cq. de bescherming van het individuele domein is weliswaar in het belang van elk individu, maar dat wil nog niet zeggen dat de meerderheid ook zal nastreven te handelen in het algemeen belang. De meerderheid zal vaak geneigd zijn haar eigen domein uit te breiden, ten koste van het domein van de minderheid, aangezien dat in haar eigenbelang is. Dit nu is wat het liberalisme verstaat onder *de tirannie van de meerderheid*.

De tirannie van de meerderheid is een verwording van de democratie, omdat zij het individuele domein aantast, terwijl de democratie zulks juist had moeten verhinderen.¹ De vraag is derhalve hoe, ten behoeve van de democra-

¹ Sommige liberalen stellen zelfs dat men beter te maken kan hebben met een tirannieke alleenheerser of elite dan met een tirannieke meerderheid, omdat een alleenheerser of een elite kunnen worden afgezet en een tirannieke meerderheid niet of nauwelijks. Vgl.: Lord Acton, *Essays in the History of Liberty*, Indianapolis 1985, hst.I, 'The history of freedom in antiquity' (1877), p.13: 'It is bad to be oppressed by a minority, but it is worse to be oppressed by a majority (..) from the absolute will of an entire people there is no

tie, de tirannie van de meerderheid kan worden voorkomen. Het liberalisme meent dat daarin een belangrijke rol is weggelegd voor het representerende orgaan in de democratie. Daarmee zijn we toegekomen aan het tweede element van het liberale democratiebegrip: de representativiteitsgedachte.

Het liberalisme geeft om tenminste vier redenen de voorkeur aan een representatieve democratie waarin enkele individuen de overigen vertegenwoordigen, boven een directe democratie waarin iedereen zelf deelneemt aan de besluitvorming.

In de eerste plaats is de directe democratie fysiek slechts mogelijk in groepen en samenlevingen die niet meer dan enkele tientallen mensen omvatten. De representatieve democratie is noodzakelijk zodra de groep of de samenleving te groot is om zich 'op de marktplaats te verzamelen teneinde de publieke zaak te dienen'.

Dit is wellicht het bekendste argument voor de representatieve democratie. Het is echter niet het sterkste. Er kan namelijk uit worden afgeleid dat de representatieve democratie slechts een naastbeste, uit de nood geboren oplossing is. Volgens het liberalisme is dat echter geenszins het geval. De representatieve democratie heeft een intrinsiek hogere kwaliteit dan de directe democratie en zou door liberalen derhalve ook worden geprefereerd als de directe democratie in grote groepen en samenlevingen wel mogelijk was.

De overtuiging dat de representatieve democratie superieur is aan de directe democratie stoelt in de tweede plaats op de hoop en de verwachting dat de volksvertegenwoordigers tot de geestelijke elite van de samenleving zullen behoren, die betere beslissingen kunnen nemen dan de bevolking als geheel.¹ Men kan zich natuurlijk afvragen of de hoop dat de volksvertegenwoordigers tot de geestelijke elite zullen behoren wel altijd zo realistisch is.

Aldus geredeneerd moet men overigens concluderen dat grote democratieën meer kans op een kwalitatief hoogwaardig representatief orgaan hebben dan kleine democratieën, omdat het aantal volksvertegenwoordigers in een grote democratie, in verhouding tot de totale bevolking, relatief kleiner kan zijn dan in een kleine democratie, terwijl de geestelijke elite een in beide demo-

appeal, no redemption, no refuge but treason.

¹ Zie bijvoorbeeld: A. Hamilton, J. Madison en J. Jay, *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788), no.10, p.82 en no.57, p.350.

cratieën even grote proportie van de totale bevolking uitmaakt, zodat men een grotere keuzemogelijkheid heeft uit geschikte personen.¹

Vele liberale denkers zijn van mening dat de geestelijke verschillen tussen mensen niet zozeer het niveau betreffen alswel de richting van de capaciteiten.² Op grond van deze overweging verklaren zij de superioriteit van de representatieve democratie uit het feit dat deze een vorm is van arbeidsverdeling die specialisatie mogelijk maakt, waardoor een grotere en kwalitatief betere 'productie' ontstaat. De representatieve democratie wordt door het liberalisme beschouwd als een toepassing van het principe van de arbeidsverdeling, waarop in laatste instantie alle vooruitgang is gebaseerd. Het is in ieders belang dat elk doet wat hij het beste kan en aan anderen overlaat wat zij het beste kunnen.

Deze arbeidsverdeling maakt het mogelijk dat de meeste mensen het grootste deel van hun tijd vrij zijn hun individuele doeleinden na te streven. Dat is in de ogen van liberalen prettig, want het participeren in de besluitvorming van de staat is niet meer dan een noodzakelijkheid; nutsmaximalisatie dan wel ontplooiing vindt de mens over het algemeen op zijn eigen domein. Dit is het derde argument voor de representatieve democratie.

Op het vierde en laatste argument voor de representatieve democratie is hierboven, bij onze bespreking van de meerderheidsregel, al ingegaan: het idee dat de representatieve democratie één van de belangrijkste waarborgen is tegen de tirannie van de meerderheid, een gevaar dat inherent is aan de meerderheidsregel.

Het liberalisme is de overtuiging toegedaan dat het algemeen belang cq. het individuele domein cq. de rechten van het individu in een representatieve democratie beter gewaarborgd zijn dan in een directe democratie, omdat de vertegenwoordigers van de meerderheid beter afstand kunnen nemen van het eigenbelang van de meerderheid dan de meerderheid zelf. Het eigenbelang van de vertegenwoordigers is weliswaar via de verkiezingen gekoppeld aan het eigenbelang van hun kiezers, maar essentieel is dat het belangen van

¹ Deze, bij eerste lezing wat complex ogende, maar in essentie heel simpele redenering is eveneens ontleend aan: *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788), nr.10, p.82.

² Vgl. A. Smith, *The Wealth of Nations*, New York 1937 (1776), p.15: 'The difference of natural talents in different men is, in reality, much less than we are aware of; and the very different genius which appears to distinguish men of different professions, when grown up to maturity, is not upon many occasions so much the cause, as the effect of the division of labour. The difference between the most dissimilar characters, between a philosopher and a common street porter, for example, seems to arise not so much from nature, as from habit, custom, and education'.

anderen zijn, zodat zij er toch een zekere afstand tegenover (kunnen) behouden. Als de meerderheid, om wat voor redenen dan ook, het algemeen belang uit het oog verliest en haar eigenbelang tracht door te drukken, kan daar in de directe democratie geen stokje voor worden gestoken, maar in de representatieve democratie wel.

James Madison, de voornaamste auteur van de *Federalist Papers*, een van de mijlpalen in het liberale denken, verdient het in dit verband geciteerd te worden: 'there are particular moments in public affairs when the people, stimulated by some irregular passion, or some illicit advantage, or misled by the artful misrepresentations of interested men, may call for measures which they themselves will afterwards be the most ready to lament and condemn. In these critical moments, how salutary will be the interference of some temperate and respectable body of citizens, in order to check the misguided career and to suspend the blow by the people against themselves, until reason, justice, and truth can regain their authority over the public mind?'¹

De gedachte is dat iedereen op de lange duur alleen gebaat is bij de handhaving van het algemeen belang en dat niemand op de lange duur gebaat is bij de verwezenlijking van het meerderheidsbelang, omdat niemand er zeker van kan zijn dat hij altijd tot de meerderheid zal behoren en wanneer hij tot de minderheid gaat behoren, wil kunnen terugvallen op het algemeen belang cq. zijn individuele rechten. De meerderheid vergeet dit inzicht soms, in de waan van de dag, en kan dan in een directe democratie beslissingen door-drukken die zij later zal betreuren.

In een representatieve democratie bestaat dit gevaar in veel mindere mate, omdat de vertegenwoordigers van de meerderheid beter afstand kunnen nemen van het eigenbelang van de meerderheid dan de meerderheid zelf en daarom minder snel, in de waan van de dag, uit het oog zullen verliezen dat zij het algemeen belang behoren te dienen. Dit is de achtergrond van de formulering in de Nederlandse Grondwet dat de volksvertegenwoordiging beslist 'zonder last'.²

Het bovenstaande samenvattend, kan men stellen dat de waarde en de functie van de representatieve democratie volgens het liberalisme hoofdzakelijk gezocht moet worden in het voorkomen van de ontarding van de staat, waarvan sprake is als de staat het individuele domein niet meer handhaaft en beschermt, maar zelf aantast en vernietigt. De achterliggende gedachte is dat de kans op ontarding van de staat in een representatieve democratie kleiner

¹ Zie: *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788), nr.63, p.384.

² Zie: Art.67.2 van de Grondwet.

is dan in andere staatsvormen, omdat het individu zelf een stem heeft in de besluitvorming van de staat.

Sommige liberale denkers hebben hieruit de conclusie getrokken dat de representatieve democratie een *panacee* is, die de ontaarding van de staat onmogelijk maakt.¹ De meeste liberalen zijn echter van mening dat de ervaring aantoonde dat deze opvatting een illusie is en zien de representatieve democratie als een noodzakelijke, maar onvoldoende voorwaarde voor de bescherming van het individuele domein.

Aan de geschiedenis kunnen meerdere voorbeelden worden ontleend van democratieën die zijn ontaard.² Dit gebeurde steeds wanneer aan de soevereiniteit, die de volksvertegenwoordiging in een representatieve democratie heeft, een betekenis werd toegedicht die in de ogen van liberalen onjuist is. De soevereiniteit van de volksvertegenwoordiging betekent volgens het liberalisme namelijk slechts dat de volksvertegenwoordiging de hoogste, beslissende macht is in de staat en geen macht boven zich hoeft te erkennen. Het betekent niet dat de volksvertegenwoordiging mag beslissen wat-zij-ook-wil. De volks-

¹ Met name de zogenoemde filosofische radicalen rond Jeremy Bentham en James Mill. Zie: E. Halévy, *The Growth of Philosophic Radicalism*, Londen 1972 (1928), dl.III, hst.II, pp.403-432, waarin Mill sr. wordt geciteerd, p.410: 'every man, possessed of reason, is accustomed to weigh evidence, and to be guided and determined by its preponderance. When various conclusions are, with their evidence, presented with equal care and with equal skill, there is a moral certainty, though some few may be misguided, that the greater number will judge right, and that the greatest force of evidence, whatever it is, will produce the greatest impression'. 'It is in this way that the Benthamites justified the sovereignty of majorities', aldus Halévy. Het behoeft derhalve niet te verbazen dat deze liberale denkers verdere waarborgen tegen de ontaarding van de staat overbodig vonden.

² Het bekendste voorbeeld hiervan, dat een grote invloed heeft uitgeoefend op de liberale maatschappijvisie, zijn de ontwikkelingen in Athene, in de tweede helft van de vijfde eeuw voor Christus. Vgl.: Lord Acton, *Essays in the History of Liberty*, Indianapolis 1985, hst.I, 'The history of freedom in antiquity' (1877), pp.13-14: 'the possession of unlimited power, which corrodes the conscience, hardens the heart, and confounds the understanding of monarchs, exercised its demoralising influence on the illustrious democracy of Athens. (...) The philosophy that was then in the ascendant taught them that here is no law superior to that of the State -the lawgiver is above the law. It followed that the sovereign people had a right to do whatever was in its power, and was bound by no rule of right or wrong but its own judgement of expediency. On a memorable occasion the assembled Athenians declared it monstrous that they should be prevented from doing whatever they chose. No force that existed could restrain them; and they resolved that no duty should restrain them, and that they would be bound by no laws that were not of their own making. In this way the emancipated people of Athens became a tyrant'. Zie voor een beschrijving van equivalente ideeën in de moderne tijd: J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Harmondsworth 1986 (1952), passim.

vertegenwoordiging dient altijd de rechten van het individu in het oog te houden en te respecteren. Daaraan ontleent de volksvertegenwoordiging immers haar bestaansrecht.

In de praktijk echter, aldus Friedrich Hayek, één van de vooraanstaande hedendaagse liberale filosofen: 'it seems to be the regular course of the development of democracy that after a glorious first period in which it is understood as and actually operates as a safeguard of personal freedom (..), sooner or later it comes to claim the right to settle any particular question in whatever manner'.¹

Met de realisatie van de representatieve democratie is, zo gezien, de vraag wie de bewaker bewaakt pas ten dele beantwoord. Blijkbaar zijn er naast de representatieve democratie nog andere waarborgen nodig, om de staat te begrenzen. Het liberalisme zoekt deze met name in de zogenoemde *countervailing powers*, die in § 6 zullen worden besproken, en in de *rule of law*, waartoe wij ons nu zullen wenden.

§ 5. De rule of law²

De rule of law³ is een doctrine die, zowel historisch als logisch, ontspruit aan het inzicht dat niet alleen relevant is wie de souvereiniteit van de staat uitoefent, maar tevens hoe deze wordt uitgeoefend. De rule of law is een doctrine die normen stelt met betrekking tot de manier waarop de souvereiniteit van de staat wordt uitgeoefend. De rule of law stelt normen met betrekking tot de *vorm* en de *grondslag* van de beslissingen van de staat.

De beginselen van de rule of law worden vaak vastgelegd in een grondwet. Daarmee wordt nog eens benadrukt dat de staat zich aan deze beginselen

¹ F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 3 vols., Londen 1982 (1973, 1977, 1979), vol.III, p.2 en passim.

² Deze paragraaf is in hoge mate gebaseerd op F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960), vooral hst.XIV, pp.205-219.

³ Let wel dat het, waneer wij spreken over de rule of law, alleen gaat om wetten in het kader van de primaire functie van de staat: de bescherming van het individuele domein. De wetgeving die plaatsvindt in het kader van de secundaire functie van de staat vallen buiten het bestek van dit hoofdstuk. De wetgeving die plaatsvindt in het kader van de secundaire functie van de staat bestaat uit het geven van instructies aan het staatsapparaat, de bureaucratie, met betrekking tot de uitvoering van goederenvoorziening. Deze wetgeving behoeft niet te voldoen aan de rule of law en kan dat ook niet. Gelijkelijk voor de wet bijvoorbeeld, één van de beginselen van de rule of law, is niet relevant als men moet beslissen wel of niet een dam door de Oosterschelde aan te leggen.

dient te houden. Het is echter een illusie te geloven dat de beginselen van de rule of law op zich de uitoefening van de souvereiniteit van de staat kunnen begrenzen, als de staat zich niet aan de rule of law gebonden acht. De rule of law werpt een dam op tegen haastige en ondoordachte beslissingen van de staat, maar kan op den duur niet de doelbewuste schending van de rechten van het individu door de staat voorkomen.

De rule of law is een meta-juridische norm die effectief is in zoverre de staat zich erdoor gebonden acht. Dit vereist wederom dat de publieke opinie doordrongen is van het belang van de rule of law, dat de rule of law onderdeel is van de morele traditie van de samenleving. Als de rule of law wordt beschouwd als een onpractische of een onwenselijke inperking van de macht van de staat, zal zij snel verdwijnen.

Deze relativiserende noot mag niet de indruk wekken dat de rule of law een onbelangrijke institutie is in het staatsleven, omdat alles afhangt van de publieke opinie. De rule of law geeft immers zelf mede gestalte aan de publieke opinie. De rule of law legitimeert zichzelf door zijn positieve invloed op de vrijheid van het individu.

De rule of law stelt een aantal normen met betrekking tot de vorm en de grondslag van de beslissingen van de staat. In de eerste plaats dienen alle beslissingen van de staat en de eventueel daaruit voortvloeiende handelingen te worden gebaseerd op een wet. Dit is het legaliteitsbeginsel.

Het legaliteitsbeginsel impliceert dat de staat slechts op basis van een wet mag straffen. *Nullum crimen, nulla poena sine lege*.

Alle andere normen van de rule of law veronderstellen het legaliteitsbeginsel. De toepassing van het legaliteitsbeginsel levert echter nog niet de rule of law op. Een wet kan de staat de ongelimiteerde bevoegdheid toekennen te beslissen wat hij wil. Zulk een wet is in overeenstemming met het legaliteitsbeginsel, maar tegengesteld aan de rule of law.

Een wet voldoet pas aan de rule of law wanneer zij zeker is en wanneer zij bovendien voor iedereen gelijk is. De wet dient zeker te zijn, omdat het individu anders niet weet wat zijn rechten zijn, hetgeen hem sterk zou belemmeren in zijn vrijheid zijn eigen doeleinden na te streven. De wet dient voor iedereen gelijk te zijn, omdat elk individu van ultieme waarde is en derhalve dezelfde rechten heeft als ieder ander. Bovendien maakt het feit dat de wet op iedereen, inclusief degenen die de souvereiniteit uitoefenen, gelijkelijk van toepassing is, het onwaarschijnlijk dat de wet het individuele domein zal schenden. Degenen die de souvereiniteit uitoefenen zullen immers over het algemeen geen beslissingen nemen waardoor ook *hun* eigen domein wordt geschonden.

Het beginsel dat de wet zeker dient te zijn, zouden we het tweede beginsel van de rule of law willen noemen. Het individu moet zekerheid hebben omtrent de vraag wat de wet behelst, omdat hij anders nooit vrijuit kan handelen. Gebrek aan zekerheid omtrent de wet impliceert gebrek aan zekerheid omtrent de rechten van het individu, hetgeen bijvoorbeeld aan de ruil en de arbeidsverdeling ernstige beperkingen zou opleggen. Men weet onder dergelijke omstandigheden immers nooit wat men kan verwachten van de staat. Hierdoor zou de welvaart en het welzijn in ernstige mate worden aangetast.

De importantie van het beginsel dat de wet zeker moet zijn, kan zo gezien nauwelijks overschat worden. De zekerheid van de wet is misschien zelfs wel belangrijker dan de gelijkheid voor de wet.

Volledige zekerheid van de wet zal nimmer kunnen worden bewerkstelligd. Er resteert altijd een element van onzekerheid, omdat het altijd de vraag blijft wanneer de wet van toepassing is. Bovendien is het soms noodzakelijk dat de wet wordt aangepast, bijvoorbeeld als er nieuwe conflictstof ontstaat, wat onvermijdelijk is in een wereld die voortdurend verandert. Rechtsconflicten zijn onvermijdelijk, maar door de zekerheid van de wet kunnen zij tot een minimum worden beperkt.

De wet moet in ieder geval aan drie voorwaarden voldoen om zekerheid te scheppen. Ten eerste moet de wet bekend zijn. Dat wil niet zeggen dat elke burger de wet geheel dient te kennen, maar dat hij op eenvoudige wijze te weten moet kunnen komen wat de wet behelst. Ten tweede mag de wet geen terugwerkende kracht hebben. En ten derde mag de wet niet voortdurend aan verandering onderhevig zijn.

Gelijkheid voor de wet is het derde beginsel van de rule of law. De betekenis van dit beginsel is moeilijker te omschrijven dan de betekenis van het legaliteitsbeginsel en het zekerheidsbeginsel. Gelijkheid voor de wet betekent eerst en vooral dat de wet niet mag worden gemaakt met het oog op bepaalde personen en derhalve ook niet naar personen mag refereren. De wet moet, in deze zin, algemeen zijn.

Dit lijkt op het eerste gezicht een eenduidig beginsel. Gelijkheid voor de wet vereist, zo zou men kunnen stellen, dat de wet de vorm heeft van een onvoorwaardelijk gebod of verbod. 'Men mag niet stelen' is daarvan een voorbeeld. Voorwaardelijke geboden of verboden zoals bijvoorbeeld: 'Roodharigen mogen niet stelen' zijn uitgesloten. Daaruit zou namelijk volgen dat men wel mag stelen als men een andere haarkleur heeft, hetgeen duidelijk ingaat tegen het beginsel van gelijkheid voor de wet.

Toch blijkt bij nader inzien dat de gelijkheid voor de wet niet op deze wijze kan worden gedefinieerd. 'Iedereen dient tachtig procent van zijn

inkomen te betalen aan belasting' is een onvoorwaardelijk gebod. Niettemin zal de een hierdoor in absolute termen meer belasting moeten betalen dan de ander. Vanuit die optiek is dit een voorbeeld van ongelijkheid voor de wet. Een wet kan blijkbaar in volstrekt algemene bewoordingen opgesteld zijn en toch discrimineren tussen mensen.

Bovendien is evident dat men nooit aan een zekere mate van voorwaardelijkheid kan ontkomen en dat een zekere mate van discriminatie onvermijdelijk is, ook tussen mensen die zowel geestelijk als lichamelijk volledig gezond zijn. Met name de erkenning van de 'sociale' rechten van het individu vereisen dat de wet in voorwaardelijke termen wordt gesteld. 'Wie geen werk heeft, krijgt een uitkering' impliceert dat degenen die wel werk hebben geen uitkering krijgen. Dit is een vorm van discriminatie, maar het is kwestieus of het ook een voorbeeld van ongelijkheid voor de wet is. Iedereen heeft bij werkloosheid immers recht op een uitkering.

Waarschijnlijk is het niet mogelijk om een volledig bevredigend criterium te vinden met betrekking tot de vraag welke discriminatie wel en welke discriminatie niet verenigbaar is met het beginsel van gelijkheid voor de wet. De stelling dat de wet niet mag discrimineren op grond van verschillen die irrelevant zijn, dat 'gelijke monniken gelijke kappen' dienen te hebben, is een *petitio principii*. De vraag is juist wat irrelevante en wat relevante verschillen zijn. Het beginsel van gelijkheid voor de wet is één van de idealen van het liberalisme die een richting aangeven, zonder het doel vast te leggen. En misschien is dat maar goed ook.

De rule of law stelt normen met betrekking tot de vorm en de grondslag van de beslissingen van de staat, waaronder de wet.¹ Deze beslissingen omvatten echter niet alleen de wet. De wet moet namelijk worden toegepast. Dit vergt ook beslissingen van de staat. De rule of law stelt met betrekking tot de beslissingen van de staat die genomen worden ten behoeve van de toepassing van de wet eveneens bepaalde eisen, omdat de begrenzing van de staat anders slechts schone schijn zou zijn.² Alvorens hierop nader in te kunnen

¹ Er is overigens een ontwikkeling gaande betreffende zogenoemde algemene beginselen van behoorlijke wetgeving, waarin de beginselen van legaliteit, rechtszekerheid en rechtsgelijkheid een centrale plaats innemen. Zie: J.M. Polak, 'De adviezen van de Raad van State over wetgeving', in: *Non ex Regula*, Liber Amicorum J. van der Hoeven, Deventer 1985, pp.111-121.

² Vgl. A.V. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Londen 1985 (1885), p.221: 'There is no difficulty, and there is often very little gain, in declaring the existence of a right to personal freedom. The true difficulty is to secure its enforcement'.

gaan, moet eerst worden uiteengezet wat onder toepassing van de wet moet worden verstaan.

Hetgeen onder toepassing van de wet moet worden verstaan hangt in grote mate af van de rechten die onder het individuele domein worden gevat. In hoofdstuk twee hebben wij dit uitgebreid aan de orde gesteld. Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de klassieke grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel daarentegen ziet het individuele domein ook als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen, indien hij daar zelf niet over beschikt, opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de sociale grondrechten, die positieve vrijheid scheppen.

Het valt gemakkelijk in te zien dat de opvatting van het utilitaristische liberalisme tot een andere visie leidt op de vraag wat onder toepassing van de wet moet worden verstaan dan de opvatting van het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel. In het utilitaristische liberalisme behelst de toepassing van de wet vooral rechtspraak. Ten behoeve van de uitvoering van het gerechtelijke oordeel dient er daarenboven een ambtelijk apparaat te bestaan. In het liberalisme met het ontplooiingsperspectief behelst de toepassing van de wet behalve rechtspraak en de uitvoering van het gerechtelijk oordeel ook en vooral het herverdelen van middelen over de diverse individuen door het ambtelijke apparaat.

De consequenties van deze verschillende visies op de toepassing van de wet behoren tot het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Op dit punt is slechts de conclusie van belang dat bij de toepassing van de wet blijkbaar twee elementen van elkaar moeten worden onderscheiden: rechtspraak en ambtelijke uitvoering. Wanneer wij ons de vraag stellen welke eisen de rule of law stelt met betrekking tot de beslissingen van de staat die genomen worden ten behoeve van de toepassing van de wet, moeten we derhalve van dit onderscheid uitgaan.

De beginselen van de rule of law met betrekking tot de rechtspraak worden in de literatuur meestal samengevat met het begrip *due process of law*.¹ Dit zijn een aantal procedurele regels die in de rechtsgang gerespecteerd moeten worden. Over de vraag hoe deze regels er uit dienen te zien

¹ Zie: de Constitutie van de U.S.A, 5e en 14e amendement, waaruit het begrip afkomstig is. Het achterliggende idee van een procedure als check op machtsuitoefening is echter al oeroud. Zie: M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford 1967, p.19.

bestaat onder liberale denkers weinig overeenstemming. Liberalen uit de angelsaksische landen zijn bijvoorbeeld geneigd principes als *habeas corpus*¹ en de juryrechtspraak ertoe te rekenen, terwijl continentale liberalen veelal andere regels benadrukken.²

De laatste beginselen van de rule of law zijn beginselen met betrekking tot de ambtelijke uitvoering van de wet.³ In de eerste plaats dient de beslissingvrijheid van de uitvoerders zeer beperkt te zijn, omdat de rechten van het individu niet afhankelijk mogen zijn van het humeur van een ambtenaar. In de tweede plaats dient het mogelijk te zijn tegen de beslissing van een ambtenaar in beroep te gaan bij de rechter.

In het bovenstaande hebben wij getracht een overzicht te geven van de beginselen van de rule of law. Deze liberale doctrine stelt normen met betrekking tot de manier waarop de souvereiniteit van de staat wordt uitgeoefend, in de hoop dat zij een bijdrage zullen leveren aan de begrenzing van de staat en langs die weg aan de bescherming van het individuele domein. Gebleken was namelijk dat naast de representatieve democratie, nog andere waarborgen nodig zijn om de staat te begrenzen. De rule of law is zulk een waarborg.

Toch is ook met de combinatie van de principes van de representatieve democratie en de rule of law nog geen afdoende antwoord gegeven op de vraag wie de bewaker bewaakt. Daartoe moeten deze principes worden aangevuld met het principe dat de wetgeving, de rechtspraak en de uitvoering gedaan worden door verschillende mensen die, althans tot op zekere hoogte van elkaar onafhankelijk zijn, maar elkaar tevens kunnen controleren. Als dat namelijk niet het geval is zullen de wetgeving, de rechtspraak en de uitvoering naar alle waarschijnlijkheid niet functioneren zoals zij volgens de rule of law behoren te functioneren. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf van dit hoofdstuk.

¹ Vgl. A.V. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Londen 1985 (1885), p.215: 'the court can by the writ of habeas corpus cause any person who is imprisoned to be actually brought before the court and obtain knowledge of the reason why he is imprisoned; and (...) either then and there set him free or else see that he is dealt with in whatever way the law requires (...). The writ can be issued on the application either of the prisoner himself or of any person on his behalf'.

² Zie: art.6 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens. Relevante literatuur is het *Pré-advies 1983* van de Nederjandse juristenvereniging, Zwolle 1983.

³ Deze worden ook wel beginselen van behoorlijk bestuur genoemd. Zie: H. van Wijk en W. Konijnenbelt, *Hoofdstukken van Administratief Recht*, s'Gravenhage 1979, vooral hst.IV, pp.134-199.

§ 6. De countervailing powers

De kern van het principe van countervailing powers is het plaatsen van een bevoegdheid tegenover een bevoegdheid in de staat, in de hoop dat hierdoor macht tegenover macht komt te staan. De ratio van het plaatsen van macht tegenover macht is dat de machthebbers er belang bij hebben elkaars macht te scherp in de gaten te houden, te controleren en te beperken, zodat de kans wordt gemaximaliseerd dat geen van hen te veel macht naar zich toe weet te trekken.¹ Als op deze wijze de uitoefening van de souvereiniteit van de staat beperkt blijft, heeft het principe van countervailing powers zijn doel bereikt: de bescherming van het individuele domein, van de vrijheid van het individu.²

Aangezien formele bevoegdheid en feitelijke macht vaak niet parallel lopen, veelal niet onmiddellijk inzichtelijk is wie tot op welke hoogte macht heeft en de machtsverhoudingen in de loop van de tijd om allerlei redenen kunnen veranderen, zijn aanpassingen in de verdeling van bevoegdheden soms nodig om het principe van countervailing powers gestand te blijven doen.

In de literatuur worden twee manieren onderscheiden waarop countervailing powers tot stand kunnen worden gebracht: door *checks en balances* en door *machtenscheiding*. Checks en balances bestaan wanneer voor een beslissing van de staat vereist is dat tenminste twee van elkaar onafhankelijke personen of groepen van personen hun fiat geven. Machtenscheiding bestaat wanneer sommige personen of groepen van personen slechts over bepaalde staatszaken beslissingen mogen nemen en andere, van hen onafhankelijke personen of groepen van personen beslissingsbevoegdheid hebben over andere zaken.

Een voorbeeld van checks en balances is het zogenoemde tweekamerstelsel, waarin twee aparte, van elkaar onafhankelijke, vertegenwoordigende organen gezamenlijk de beslissingen nemen omtrent de wetgeving. Een voorbeeld van machtenscheiding is het bestaan van een volksvertegenwoordiging en een

¹ Vgl.: *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788), nr.51, pp.320-325, waarin op p.322 de analogie tussen countervailing powers in de staat en het marktmechanisme wordt aangegeven: 'this policy of supplying, by opposite and rival interests, the defect of better motives, might be traced through the whole system of human affairs, private as well as public'.

² Vgl. *Ibid.*, nr.51, p.322: 'It may be a reflection on human nature that such devices should be necessary to control the abuses of government. But what is government itself but the greatest of all reflections on human nature? If men were angels, no government would be necessary. If angels were to govern men, neither external nor internal controls on government would be necessary'.

rechterlijke macht die elk, onafhankelijk van elkaar, de bevoegdheid hebben een bepaald soort beslissingen te nemen: wetgevende respectievelijk rechtspreekende beslissingen.

De ervaring heeft volgens het liberalisme aangetoond dat een combinatie van checks en balances en machtenscheiding het beste evenwicht tot stand brengt. Een stelsel van volledige machtenscheiding, waarbij de drie soorten beslissingen van de staat, wetgeving, rechtspraak en uitvoering, in volstrekt gescheiden handen zijn, en geen van de machten inspraak heeft in de beslissingen van de ander, heeft in de geschiedenis steeds geleid tot een almachtige wetgever, die de onafhankelijkheid van de rechtspraak en de uitvoering aantastte, waardoor de rule of law werd ondermijnd.¹

De oorzaak daarvan is dat niemand, in een stelsel van volledige machtenscheiding, de wetgevende macht ervan kan weerhouden zich op het terrein van de rechtspraak of de uitvoering te begeven, door gewoonweg allerlei decreten de naam van wet te geven. Om die reden dient de 'passieve' machtsbeperking middels machtenscheiding aangevuld te worden met een 'actieve' machtsbeperking, door elk van de drie machten in beperkte mate een stem te geven in de beslissingen van de andere machten. Een voorbeeld hiervan is het vetorecht van de uitvoerende macht over de wetsvoorstellen van de wetgevende macht.

Een stelsel dat alleen gebaseerd is op checks en balances, zonder machtenscheiding, leidt evenmin als het stelsel van volledige machtenscheiding tot een evenwicht in het staatsbestel. In een dergelijk stelsel zouden bijvoorbeeld de bovengenoemde twee kamers niet alleen de wetgevende macht maar ook de rechterlijke macht en de uitvoerende macht delen. Dit zou waarschijnlijk het einde zijn van de rule of law, omdat het de koppeling tussen de drie soorten beslissingen zo groot maakt dat het schier onmogelijk is bij de wetgeving niet het oog te hebben op bepaalde personen.

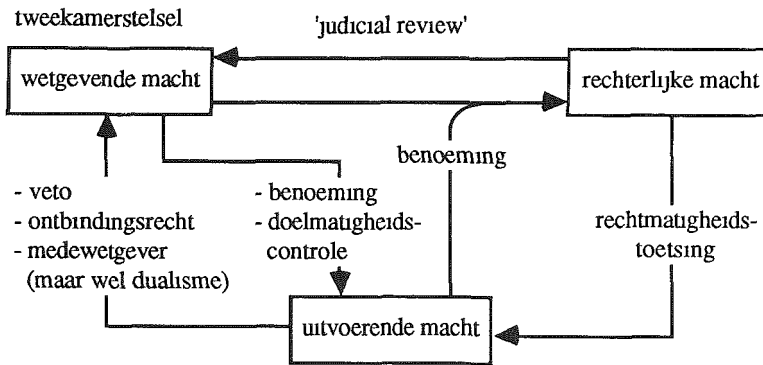
Slechts een combinatie van checks en balances en machtenscheiding brengt een zodanig evenwicht tot stand in het staatsbestel dat de rule of law kan worden geëffectueerd en de ontarding van de staat kan worden voorkomen.

Zoals in het bovenstaande reeds aangegeven, is het niet mogelijk een combinatie van checks en balances en machtenscheiding aan te geven die onder alle omstandigheden het beste resultaat heeft. Welke combinatie tot de beste resultaten leidt, is in hoge mate afhankelijk van de specifieke kenmerken van elke samenleving.

¹ Zie: *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788), nr.47-51; M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford 1967, pp.144 e.v.

Als bijvoorbeeld een samenleving veel sociale rechten tot het individuele domein rekent, zal in de staat een relatief grote en invloedrijke uitvoerende macht ontstaan om de herverdeling van middelen, die met het erkennen van sociale rechten gepaard gaat, tot stand te brengen. Onder dergelijke omstandigheden zal de uitvoerende macht scherper gecontroleerd moeten worden dan wanneer zij relatief klein is.

Ook al is het niet mogelijk een combinatie van checks en balances en machtenscheiding aan te geven die onder alle omstandigheden het beste resultaat heeft, het is wel mogelijk aan te geven welke vorm het stelsel van countervailing powers *in abstracto* ongeveer dient te hebben.¹ Schematisch:

Het is, in het kader van dit geschrift, niet noodzakelijk alle elementen uit dit schema volledig te bespreken. De theoretische betekenis van elementen als de rechtmatigheidstoetsing van de beslissingen van de uitvoerende macht door de rechterlijke macht is immers evident en de vraag hoe deze elementen in de praktijk het beste kunnen worden uitgewerkt, is hier niet aan de orde. Wij kunnen derhalve volstaan met de bespreking van enkele belangrijke vraagstukken met een zekere actualiteitswaarde, te weten (1) de rechterlijke toetsing van de wetgeving op haar verenigbaarheid met de rechten van het individu, (2) de doelmatigheidscontrole op de uitvoerende macht door de wetgevende macht, in samenhang met het grote aantal checks en balances tussen de uitvoerende macht en de wetgevende macht en (3) het dualisme binnen de wetgevende macht, wanneer (de top van) de uitvoerende macht tevens medewetgever is.

¹ Let wel dat het geen schematisch overzicht is van het Nederlandse of een ander specifiek constitutioneel bestel maar een algemeen en abstract overzicht.

Rechterlijke toetsing is de rechtmatigheidstoetsing van de beslissingen van de wetgevende macht door de rechterlijke macht.¹ Bij gebleken onrechtmatigheid is de wet volgens dit beginsel onverbindend. Rechterlijke toetsing kan gebruikt worden als een check op de wetgevende macht met het oog op de bescherming van de rechten van het individu. De rechter toetst dan de wetten op hun verenigbaarheid met de rechten van het individu.

De meeste liberale denkers die over het constitutionalisme geschreven hebben, zijn de mening toegedaan dat rechterlijke toetsing van de wetten op hun verenigbaarheid met de rechten van het individu ook in een representatieve democratie noodzakelijk is. De meerderheid in de volksvertegenwoordiging staat altijd bloot aan de verleiding haar eigenbelang te laten prevaleren boven het algemeen belang cq. de rechten van het individu. De tirannie van de meerderheid is derhalve alles behalve denkbeeldig. Omdat in een stelsel van volledige machtenscheiding niemand de meerderheid ervan kan weerhouden partijdige wetten aan te nemen, is het onontbeerlijk dat er checks op de wetgevende macht zijn.

Deze checks kunnen ten dele uitgaan van de uitvoerende macht, bijvoorbeeld middels het vetorecht, maar dat is niet voldoende, omdat (de top van) de uitvoerende macht over het algemeen slechts met steun van de meerderheid in de volksvertegenwoordiging haar functie kan vervullen. De uitvoerende macht heeft hierdoor te weinig onafhankelijkheid om in dit opzicht in voldoende mate als check ten opzichte van de wetgevende macht te kunnen fungeren.

De rechterlijke macht daarentegen heeft de steun van de meerderheid in de volksvertegenwoordiging niet nodig om haar functie te kunnen vervullen. Zij kan zodoende de wetgeving onafhankelijker tegemoet treden en vormt derhalve een betere check.

Rechterlijke toetsing van de wetgeving op haar verenigbaarheid met de rechten van het individu veronderstelt niet alleen dat het individu rechten cq. een eigen domein heeft, maar tevens dat er duidelijkheid bestaat over de vraag welke rechten dat zijn. De meeste liberale filosofen zijn van mening dat de duidelijkheid het meeste is gediend als de rechten van het individu worden neergelegd in een schriftelijk document: een grondwet.

¹ Drie vormen hiervan zijn mogelijk, te weten (a) toetsing van lagere wettelijke regelingen aan wetten, (b) toetsing van wetten aan internationale verdragen en (c) toetsing van de wetten aan de grondwet. In Nederland komen alleen de twee eerstgenoemde vormen van rechterlijke toetsing voor. Zie hierover bijvoorbeeld: E.A. Alkema, *Een Meerkeuzetoets*, Zwolle 1985; A.M. Donner, 'Het beleid van de rechter ten aanzien van grond- en mensenrechten', in: A.K. Koekoek e.a.(red.), *Grondrechten*, Nijmegen 1982.

Noodzakelijk is een schriftelijke grondwet niet. De bescherming van het individuele domein kan ook op andere wijze in voldoende mate verzekerd zijn, bijvoorbeeld wanneer de rechten van het individu vastgelegd zijn in de jurisprudentie. Engeland bijvoorbeeld heeft geen schriftelijke grondwet. Dit vormt voor de Britse rechter echter geen belemmering om op te treden tegen wetgeving die de rechten van het individu in gevaar brengt. Op indirecte wijze werpt de Britse rechter wel degelijk obstakels op tegen dit soort wetgeving: niet door onverbindendverklaring maar door interpretatie. Hij zal redeneren dat de wetgever niet kan hebben beoogd inbreuk te maken op de rechten van het individu, tenzij de bedoeling daartoe uitdrukkelijk en zonder mogelijkheid tot misverstand in de wet tot uiting is gebracht. Aangezien de wetgever dat in Engeland niet gauw zal doen, is de rechter aldaar vaak in staat inbreuken op de rechten van het individu teniet te doen op grond van rechtsbeginselen die in de jurisprudentie tot ontwikkeling zijn gebracht.¹

De meeste staten kunnen echter niet bogen op zo'n evenwichtige ontwikkeling als de Engelse staat, zodat zij voor de bescherming van het individuele domein niet in dezelfde mate kunnen vertrouwen op de jurisprudentie die zich gevormd heeft in de loop der tijden. Om die reden lijkt een geschreven grondwet, waarin de rechten van het individu expliciet worden genoemd, over het algemeen gewenst.

Ook Nederland heeft een geschreven grondwet, waarin de rechten van het individu zijn opgesomd. Aangezien de grondwet bedoeld is als check op de wetgevende macht en de rechterlijke macht deze check het beste kan uitvoeren, zou men dan ook verwachten dat in dit land, net als in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek, toetsing plaatsvindt door de rechterlijke macht van de wetten aan de rechten van het individu, zoals neergelegd in de grondwet. Niets is minder waar. De Nederlandse grondwet verbiedt dit zelfs expliciet.

Artikel 120 van de grondwet luidt sedert 1983: 'de rechter treedt niet in de beoordeling van de grondwettigheid van de wetten en de verdragen'. Het vervangt het oude artikel met dezelfde strekking: 'de wetten zijn onschendbaar', dat bij de wijziging van 1848 in de grondwet werd opgenomen.

Dit maakt de toetsing van de wetten aan de rechten van het individu tot een zaak van de wetgevende macht zelf, waardoor deze rechten waarschijnlijk een minder effectieve check op de wetgever zullen zijn. Als de wetgevende macht een bepaalde wet nodig acht, is het immers heel wel mogelijk dat zij deze dan boven de rechten van het individu zal laten prevaleren. Zo gezien

¹ Zie: T. Koopmans, *Vergelijkend Publiekrecht*, Deventer 1978, p.30.

vergroot artikel 120 van de grondwet mogelijkerwijze de kans op een tirannie van de meerderheid.¹

Het argument om het laatste woord over de verenigbaarheid van de wetten met de rechten van het individu in handen te leggen van de wetgevende macht is dat in iedere staat noodzakelijkerwijs één macht geen andere macht boven zich heeft ter controle van haar beslissingen en dat deze macht uit democratisch oogpunt beter uit verkiesbare en dus afzetbare volksvertegenwoordigers kan bestaan dan uit voor het leven benoemde rechters. Dit is echter een *non sequitur*.

Uit de stelling dat het de wetgevende macht moet zijn die in laatste instantie geen andere macht boven zich heeft ter controle van haar beslissingen volgt niet dat de rechterlijke macht de wetten niet mag toetsen op hun verenigbaarheid met de rechten van het individu, zoals neergelegd in de grondwet. De wetgevende macht heeft, ook als rechterlijke toetsing wel plaats vindt, het laatste woord. Zij kan immers, bij een onverbindendverklaring van een wet door de rechterlijke macht, altijd de grondwet veranderen om alsnog haar zin te krijgen.

Het tweede element uit het constitutionele bestel dat wij willen bespreken is de *doelmatigheidscontrole* op de uitvoerende macht door de wetgevende macht in samenhang met het grote aantal checks en balances tussen de uitvoerende macht en de wetgevende macht. Er lijkt op dit punt sprake te zijn van een vreemde paradox.

Hoe groter het aantal checks en balances, des te geringer is naar alle waarschijnlijkheid de effectieve controle van de wetgevende op de uitvoerende macht. Laten wij ter verklaring van deze paradox eens het constitutionele

¹ J.R. Thorbecke, de liberale staatsman die voorzitter was van de commissie die de grondwetswijziging van 1848 heeft voorbereid, was fel gekant tegen opname van de bepaling in de grondwet dat de wetten onschendbaar zijn. Vgl.: W. Verkade, *Overzicht der Staatskundige Denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, Arnhem 1935, pp.122-123: 'Scherp keert Thorbecke zich (..) tegen de toevoeging der regering aan het grondwetsontwerp zijner commissie: 'de wetten zijn onschendbaar'. Behalve dat 'deze nieuwe spreuk' onbegrijpelijk is, verzet hij zich tegen de bedoeling om 'van de phrase een schild te maken voor een wet tegen de Grondwet'; 'men zou de eenheid der wetgeving verbreken; de Grondwet zou ophouden Grondwet te zijn; en de gewone wetgever, die zijn bestaan en zijn recht enkel uit de Grondwet ontleent, boven de Grondwet leven', terwijl toch (..) de regering een 'lichtzinnige wetgever' niet uitgesloten acht'. (De spelling van het citaat is door ons iets aangepast).

bestel van de Verenigde Staten op dit onderdeel vergelijken met het Nederlandse bestel.¹

In de Verenigde Staten bestaat een vrijwel volledige machtenscheiding tussen de wetgevende macht en de uitvoerende macht. Toch controleert de volksvertegenwoordiging in de Verenigde Staten de uitvoerende macht met een intensiteit die in Nederland niet voorkomt.

Dit verschil kan gedeeltelijk worden verklaard uit het feit dat de volksvertegenwoordiging in de Verenigde Staten, zowel in financieel als in personeel opzicht, veel beter uitgerust is dan haar Nederlandse evenknie.

Een veel belangrijker oorzaak is echter het feit dat de vrijwel volledige machtenscheiding tussen de wetgevende macht en de uitvoerende macht tot gevolg heeft dat het politieke leven van de top van de uitvoerende macht -de regering- niet door de volksvertegenwoordiging kan worden bedreigd, waardoor de meerderheid in de volksvertegenwoordiging niet zo snel front zal maken om de uitvoerende macht te steunen. Doordat de controle op de uitvoerende macht formeel ontbreekt, kan zij paradoxalerwijze beter worden uitgeoefend.

In het Nederlandse bestel bestaat de regering bij de gratie van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging. Bovendien is de regering medewetgever en heeft zij het recht de volksvertegenwoordiging te ontbinden. Hierdoor zijn de banden tussen de meerderheid in de volksvertegenwoordiging en de regering zo nauw en is het politieke leven van beiden zo met elkaar verweven dat de controle op de uitvoerende macht slechts kan worden uitgeoefend tot de regering nee begint te zeggen. De meerderheid in de volksvertegenwoordiging zal dan meestal eieren voor haar geld kiezen.

Zo gezien valt er wat voor te zeggen de machtenscheiding die in Nederland bestaat tussen de wetgevende macht en de uitvoerende macht wat te doen vergroten.² Daarmee zijn we toegekomen aan het derde een laatste vraagpunt met betrekking tot de countervailing powers dat we hier willen bespreken.

Voor een effectieve controle van de wetgevende macht op de uitvoerende macht is vereist dat de afstand tussen de volksvertegenwoordiging en de

¹ Zie: T. Koopmans, *Vergelijkend Publiekrecht*, Deventer 1978, pp.193-194.

² Men zou daarbij theoretisch gezien kunnen denken aan de invoering van een presidentieel stelsel, maar dat is althans wat het Nederlandse bestel betreft een veel te insnjidende verandering en daarom niet realistisch. Een mogelijk alternatief is het afschaffen van het ontbindingsrecht dat de regering heeft ten aanzien van de volksvertegenwoordiging. Dergelijke hervormingen van het constitutionele bestel zouden niet alleen de controle van de wetgevende macht over de uitvoerende macht dienen, maar tevens de democratie.

regering vrij groot is, vooral tussen de meerderheid in de volksvertegenwoordiging en de regering. Ook vanuit het oogpunt van de democratie is dit gewenst. Dit volgt uit de liberale doctrine van het *dualisme*.

Volgens de doctrine van het dualisme dient de afstand tussen de meerderheid in de volksvertegenwoordiging en de regering groter te zijn dan de afstand tussen de meerderheid en de minderheid, de oppositie, in de volksvertegenwoordiging. De democratie vereist dat de volksvertegenwoordigers zich eerst en vooral identificeren met de volksvertegenwoordiging en pas in de tweede plaats met de regering. Is dit niet het geval dan kan er gemakkelijk een vorm van tirannie van de meerderheid ontstaan.

Als de individuele volksvertegenwoordiger zich hoofdzakelijk identificeert met de volksvertegenwoordiging kan de regering nimmer rekenen op een vaste meerderheid in de volksvertegenwoordiging en is zij gedwongen bij elke beslissing de steun van alle volksvertegenwoordigers te zoeken. Om de kans op steun zo groot mogelijk te doen zijn, ook ten behoeve van toekomstige beslissingen, moet de sfeer goed zijn en is polarisatie uit den boze.

Polarisatie is echter onvermijdelijk als veel beslissingen worden genomen met een krappe meerderheid en met een oppositie die fel tegen is. Veel beter is het dan om, door geven en nemen, tot een beslissing te komen waar ook het grootste deel van de minderheid achter kan staan.

Dat zo'n grote mate van overeenstemming soms niet bereikt kan worden, is vanzelfsprekend. Geen beslissing is soms het enige alternatief voor een beslissing met krappe meerderheid en moet dan zeker overwogen worden. Een beslissing met een krappe meerderheid is alleen gerechtvaardigd als zij zeer dringend is en als de volksvertegenwoordiging gekenmerkt wordt door wisselende meerderheden, zodat de volksvertegenwoordigers die bij deze beslissing tot de minderheid behoren, kunnen verwachten bij een van de volgende beslissingen tot de meerderheid te behoren. Aldus behoort volgens het liberalisme de democratie te functioneren.

Hoe meer de meerderheid in de volksvertegenwoordiging zich identificeert met de regering in plaats van met de minderheid in de volksvertegenwoordiging, des te minder wordt het idee benaderd dat het liberalisme heeft van een goed functionerende democratie. Het gevolg hiervan is namelijk dat het streven naar consensus wordt losgelaten. Een vaste meerderheid in de volksvertegenwoordiging komt te staan tegenover een vaste minderheid, zodat van wisselende meerderheden geen sprake meer is. Onder dergelijke omstandigheden vergeet de meerderheid in de volksvertegenwoordiging gemakkelijk dat het haar taak is het algemeen belang te handhaven cq. de rechten van het

individu te beschermen en dat zij niet haar eigenbelang voorop mag stellen. Gebeurt dat laatste dan ontstaat de tirannie van de meerderheid.

Dat in de volksvertegenwoordiging beslissingen worden genomen bij meerderheid van stemmen wil niet zeggen dat de meerderheid in de volksvertegenwoordiging de gehele bevolking vertegenwoordigt. Integendeel, alleen de volksvertegenwoordiging in zijn geheel vertegenwoordigt de gehele bevolking. De meerderheidsregel is niet meer dan een praktische oplossing om patstellingen te voorkomen en kan niet rechtvaardigen dat men zonder meer voorbij gaat aan de opinie van de minderheid.

De rol die politieke partijen spelen in dit proces kan moeilijk worden overschat. Als politieke partijen machtig zijn en de volksvertegenwoordigers hun zetel voornamelijk aan hun partij te danken hebben, ontstaat al gauw een zekere partijd discipline en soms zelfs stemdwang. Bijgevolg zullen de volksvertegenwoordigers uit de regeringspartij(en) apriori geneigd zijn 'hun' regering 'door dik en dun' te steunen. Hierdoor vermindert in een stelsel met sterke politieke partijen de noodzaak de oppositie te raadplegen en te vriend te houden. De verhoudingen in de volksvertegenwoordiging kunnen gemakkelijk verstarren: eens in de oppositie, altijd in de oppositie. Sterke politieke partijen maken aldus de zogenoemde meerderheidsstrategie mogelijk, die vanuit democratisch oogpunt verwerpelijk is.

Het streven naar consensus, of op zijn minst naar wisselende meerderheden, vergt een vrij grote mate van onafhankelijkheid van individuele volksvertegenwoordigers van hun fractie en een vrij grote mate van onafhankelijkheid van de fracties in de volksvertegenwoordiging van hun partijen. Alleen dan is het mogelijk dat de volksvertegenwoordigers zich eerst en vooral met de volksvertegenwoordiging identificeren en alleen dan is het mogelijk dat de democratie functioneert zoals zij behoort te functioneren. Het lijkt waarschijnlijk dat dit beter met relatief zwakke dan met relatief sterke politieke partijen samengaat.

In § 7 zullen wij het bovenstaande nog eens kort samenvatten en enkele conclusies trekken.

§ 7. Samenvatting en conclusies

De onschendbaarheid van het individuele domein is het *theoretische* uitgangspunt van het liberalisme. In de voorgaande hoofdstukken hebben we dit uitgangspunt uitgebreid toegelicht. De onschendbaarheid van het individuele domein is volgens het liberalisme geen vanzelfsprekendheid. Er bestaan tal van bedreigingen die het individuele domein feitelijk kunnen elimineren. Het

is daarom noodzakelijk dat het individuele domein wordt beschermd tegen de bedreigingen waaraan het blootstaat. Hoe dit moet geschieden, is het onderwerp van het onderhavige en het volgende hoofdstuk.

Het liberalisme legt de verantwoordelijkheid voor de bescherming van het individuele domein eerst en vooral bij de staat. De vraag welke staatstaken hieruit kunnen worden afgeleid, behoort tot het onderwerp van hoofdstuk vijf. In dit hoofdstuk hebben wij eerst de problematiek aan de orde gesteld die voortvloeit uit het feit dat de staat, juist omdat hij de voornaamste beschermer is van het individuele domein, ook de formidabelste bedreiging ervan het kan worden.

Als de staat ontaardt en het individuele domein niet meer beschermt, of als de staat zelf tot de grootste bedreiging van het individuele domein wordt, heeft de bevolking volgens het liberalisme het volste recht de beslissingen van de staat niet langer als maatgevend te beschouwen en de staat 'omver te werpen'. De staat is er ten behoeve van het individu en dient bijgevolg het individu ten dienste te staan.

Het liberalisme hoopt echter altijd dat het nooit zover komt, omdat de kans bestaat dat dan een periode van oorlog of anarchie zou aanbreken die eveneens een groot gevaar vormt voor de vrijheid van het individu vormt.

De gezagsgetrouwheid van het liberalisme is om deze reden relatief groot. Liberalen beseffen dat het individuele domein alleen kan gedijen als de autoriteit van de staat in verregaande mate wordt geaccepteerd. Daarbij blijft het natuurlijk altijd de vraag wanneer het punt wordt bereikt waarop de staat geen recht meer heeft op loyaliteit. Nog belangrijker is derhalve hoe kan worden voorkomen dat het zover komt.

Een van de voornaamste waarborgen tegen het verloren gaan van de begrenzing van de staat is de wijdverbreide overtuiging dat de uitoefening van de souvereiniteit van de staat begrensd dient te zijn.

De waarborg waar we het echter vooral over hebben gehad, is het zogenoemde constitutionalisme. Dit is de bepaling van de organisatie van de staat op een zodanige wijze dat de kans op ontaarding van de staat wordt geminimaliseerd.

Vrijwel alle liberale denkers onderschrijven het belang van het constitutionalisme en hebben er vaak veel aandacht aan geschonken. Om deze reden en vanwege het feit dat de meeste andere maatschappijvisies er veel minder nadruk op leggen, kan het constitutionalisme worden beschouwd als één van de grondbeginselen van het liberalisme, naast de beginselen dat het individu van ultieme waarde is en dat maatschappelijke orde in grote mate een zaak

dient te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen.

Het constitutionalisme omvat in beginsel een drietal institutionele waarborgen tegen de ontaarding van de staat die in acht moeten worden genomen, ook al kan de toepassing van deze beginselen in de praktijk van tijd tot tijd en van plaats tot plaats verschillen. Deze beginselen zijn,

- (1) de representatieve democratie;
- (2) de rule of law;
- (3) de countervailing powers.

Te zamen vormen deze beginselen de institutionele kern van de democratische rechtsstaat die, naar opvatting van het liberalisme, het adequaatste antwoord vormt op de vraag hoe de begrenzing van de staat gestalte kan krijgen. Wij hebben de genoemde kenmerken van de democratische rechtsstaat in de hierboven aangegeven volgorde besproken.

Over democratie in het algemeen en representatieve democratie in het bijzonder hebben wij het volgende gezegd. De democratie is volgens het liberalisme eerst en vooral een kenmerk van de staat en niet van de samenleving. De democratie is bovendien geen doel op zich maar een middel om het individuele domein te beschermen. Het liberalisme prefereert de democratie boven andere staatsvormen, zoals de monarchie en de aristocratie, omdat in de democratie de kans kleiner is dat de staat ontaardt en het individuele domein aantast.

Dit argument voor de democratie gaat, strikt genomen, alleen op als alle individuen zeggenschap hebben over alle beslissingen van de staat. Daartoe is ten eerste nodig dat elke beslissing de instemming heeft van alle individuen en ten tweede dat de democratie een directe democratie is, waarin de bevolking zelf in vergadering bijeenkomt om over de staatszaken te beslissen.

Om een aantal redenen wijst het liberalisme de regel af dat elke beslissing de instemming moet hebben van allen en verkiest het de regel dat elke beslissing de instemming moet hebben van de meerderheid. Bovendien wijst het liberalisme de directe democratie af en verkiest het de representatieve democratie.

De voorkeur van het liberalisme voor de regel dat elke beslissing de instemming moet hebben van de meerderheid is van zuiver praktische aard.

In de praktijk leidt het toekennen van een vetorecht aan alle individuen namelijk ertoe dat vrijwel elk voorstel dat ter beslissing wordt voorgelegd, zal worden getorpedeerd, omdat er meestal wel iemand is die het voorstel niet

zint. Dit zou de *status quo* min of meer onaantastbaar maken, zodat de staat zijn functie als beschermer van het individuele domein niet meer zou kunnen vervullen, aangezien de conflicten omtrent de vraag wat tot wiens domein behoort door hem niet meer kunnen worden opgelost.

Aan alle beslisregels, behalve de meerderheidsregel, kleeft bovendien het bezwaar dat zij de mening van een minderheid zwaarder laten wegen dan de mening van de meerderheid, hetgeen indruist tegen de gedachte van de gelijkwaardigheid van alle mensen, die voortvloeit uit het liberale beginsel dat elk individu van ultieme waarde is.

De conclusie die wij hieruit getrokken hebben is dat bij de besluitvorming van de staat over het algemeen de regel dient te worden gehanteerd dat de instemming van een gewone meerderheid beslissend is,

Hierbij moet overigens worden aangetekend dat de meerderheid geen misbruik mag maken van de haar om praktische reden toegekende macht het hoogste oordeel te vellen met betrekking tot de interpretatie omtrent de vraag waar de grenzen van het individuele domein moeten worden getrokken.

Er bestaan twee indicaties voor het naar behoren functioneren van de democratie, waarbij de minderheid steeds bij de beslissingen wordt betrokken en waarbij met wensen van de minderheid rekening wordt gehouden.

Dit blijkt ten eerste uit het feit dat een beslissing over het algemeen niet wordt genomen op basis van een krappe meerderheid, maar dat door geven en nemen tot een besluit wordt gekomen waar het overgrote deel van de bevolking achter kan staan, al is het schoorvoetend.

De tweede indicatie voor het naar behoren functioneren van de democratie is het feit dat er geen vaste meerderheid tegenover een vaste minderheid staat, maar dat het individu soms tot de meerderheid en soms tot de minderheid behoort. Er dient, anders gezegd, sprake te zijn van wisselende meerderheden.

Het liberalisme geeft om tenminste vier redenen de voorkeur aan een representatieve democratie waarin enkele individuen de overigen vertegenwoordigen, boven een directe democratie waarin iedereen zelf deelneemt aan de besluitvorming.

In de eerste plaats is de directe democratie fysiek slechts mogelijk in groepen en samenlevingen die niet meer dan enkele tientallen mensen omvatten.

In de tweede plaats hopen liberalen dat de volksvertegenwoordigers tot de geestelijke elite van de samenleving zullen behoren, die betere beslissingen kunnen nemen dan de bevolking als geheel.

In de derde plaats beschouwen zij de representatieve democratie als een vorm van arbeidsverdeling die specialisatie mogelijk maakt, waardoor een grotere en kwalitatief betere 'productie' ontstaat.

Het vierde en laatste argument voor de representatieve democratie is het idee dat de representatieve democratie één van de belangrijkste waarborgen is tegen de tirannie van de meerderheid, een gevaar dat inherent is aan de meerderheidsregel. Het liberalisme is de overtuiging toegedaan dat het algemeen belang cq. het individuele domein cq. de rechten van het individu in een representatieve democratie beter gewaarborgd zijn dan in een directe democratie, omdat de vertegenwoordigers van de meerderheid beter afstand kunnen nemen van het eigenbelang van de meerderheid dan de meerderheid zelf. Het eigenbelang van de vertegenwoordigers is weliswaar via de verkiezingen gekoppeld aan het eigenbelang van hun kiezers, maar essentieel is dat het belangen van anderen zijn, zodat zij er toch een zekere afstand tegenover (kunnen) behouden, zodat het algemeen belang en de rechten van de minderheid niet zo snel uit het oog zullen worden verloren.

Sommige liberale denkers zijn van mening dat de representatieve democratie een *panacee* is, die de ontaarding van de staat onmogelijk maakt. De meeste liberalen zijn echter van mening dat de ervaring aantoont dat deze opvatting een illusie is en zien de representatieve democratie als een noodzakelijke, maar onvoldoende voorwaarde voor de bescherming van het individuele domein. Naast de representatieve democratie zijn andere waarborgen nodig om de staat te begrenzen, vooral de rule of law en bepaalde counter-vailing powers.

De rule of law is een doctrine die normen stelt met betrekking tot de manier waarop de bescherming van het individuele domein door de staat wordt uitgeoefend.

In de eerste plaats dienen alle beslissingen van de staat en de eventueel daaruit voortvloeiende handelingen te worden gebaseerd op een wet. Dit is het legaliteitsbeginsel. Het legaliteitsbeginsel impliceert dat de staat slechts op basis van een wet mag straffen.

Het beginsel dat de wet zeker dient te zijn, zouden we het tweede beginsel van de rule of law willen noemen. De wet moet in ieder geval aan drie voorwaarden voldoen om zekerheid te scheppen. Ten eerste moet de wet bekend zijn. Dat wil niet zeggen dat elke burger de wet geheel dient te kennen, maar dat hij op eenvoudige wijze te weten moet kunnen komen wat de wet behelst. Ten tweede mag de wet geen terugwerkende kracht hebben. En ten derde mag de wet niet voortdurend aan verandering onderhevig zijn.

Gelijkheid voor de wet is het derde beginsel van de rule of law. Het betekent eerst en vooral dat de wet niet mag worden gemaakt met het oog op bepaalde personen en derhalve ook niet naar personen mag refereren. De wet moet, in deze zin, algemeen zijn en mag niet discrimineren. Een zekere mate van voorwaardelijkheid en een zekere mate van discriminatie zijn echter onvermijdelijk. De vraag is hoe ver men daarbij mag gaan. De stelling dat de wet niet mag discrimineren op grond van verschillen die irrelevant zijn, dat 'gelijke monniken gelijke kappen' dienen te hebben, is een *petitio principii*. De vraag is juist wat irrelevante en wat relevante verschillen zijn.

Bovenstaande regels van de rule of law met betrekking tot de wet moeten worden toegepast. Dit vergt ook beslissingen van de staat. De rule of law stelt met betrekking tot de beslissingen van de staat die genomen worden ten behoeve van de toepassing van de wet eveneens bepaalde eisen, omdat de begrenzing van de staat anders slechts schone schijn zou zijn. Bij de toepassing van de wet moeten twee elementen van elkaar worden onderscheiden: rechtspraak en ambtelijke uitvoering.

De beginselen van de rule of law met betrekking tot de rechtspraak worden in de literatuur meestal samengevat met het begrip *due process of law*. Dit zijn een aantal procedurele regels die in de rechtsgang gerespecteerd moeten worden. Over de vraag hoe deze regels er uit dienen te zien bestaat onder liberale denkers weinig overeenstemming. Liberalen uit de angelsaksische landen zijn bijvoorbeeld geneigd principes als *habeas corpus* en de juryrechtspraak ertoe te rekenen, terwijl continentale liberalen veelal andere regels benadrukken.

De laatste beginselen van de rule of law zijn beginselen met betrekking tot de ambtelijke uitvoering van de wet. In de eerste plaats dient de beslissingsvrijheid van de uitvoerders zeer beperkt te zijn, omdat de rechten van het individu niet afhankelijk mogen zijn van het humeur van een ambtenaar. In de tweede plaats dient het mogelijk te zijn tegen de beslissing van een ambtenaar in beroep te gaan bij de rechter.

Zoals gezegd is volgens het liberalisme ook met de combinatie van de principes van de representatieve democratie en de rule of law nog geen afdoende antwoord gegeven op de vraag hoe de ontaarding van de staat kan worden voorkomen. Daartoe moeten deze principes worden aangevuld met het principe van countervailing powers.

De kern van dit principe is het plaatsen van een bevoegdheid tegenover een bevoegdheid in de staat, in de hoop dat hierdoor macht tegenover macht komt te staan. De ratio van het plaatsen van macht tegenover macht is dat de machthebbers er belang bij hebben elkaars macht te scherp in de gaten te

houden, te controleren en te beperken, zodat de kans wordt gemaximaliseerd dat geen van hen het individuele domein kan aantasten.

In de literatuur worden twee manieren onderscheiden waarop countervailing powers tot stand kunnen worden gebracht: door checks en balances en door machtenscheiding. Checks en balances bestaan wanneer voor een beslissing van de staat vereist is dat tenminste twee van elkaar onafhankelijke personen of groepen van personen hun fiat geven. Machtenscheiding bestaat wanneer sommige personen of groepen van personen slechts over bepaalde staatszaken beslissingen mogen nemen en andere, van hen onafhankelijke personen of groepen van personen beslissingsbevoegdheid hebben over andere zaken.

De ervaring heeft volgens het liberalisme aangetoond dat slechts een combinatie van checks en balances en machtenscheiding een evenwicht tussen de verschillende machten tot stand brengt. Het is evenwel niet zo dat een bepaalde combinatie van checks en balances en machtenscheiding onder alle omstandigheden het beste resultaat heeft. Welke combinatie tot de beste resultaten leidt, is in hoge mate afhankelijk van de specifieke kenmerken van elke samenleving. Aangezien het niet in de bedoeling lag in het kader van dit geschrift hierop uitgebreid in te gaan, hebben wij volstaan met de bespreking van enkele belangrijke vraagstukken betreffende de countervailing powers met een zekere actualiteitswaarde. In de eerste plaats de rechterlijke toetsing van de wetgeving op haar verenigbaarheid met de rechten van het individu. In de tweede plaats de doelmatigheidscontrole op de uitvoerende macht door de wetgevende macht, in samenhang met het grote aantal checks en balances tussen de uitvoerende macht en de wetgevende macht. En in de derde plaats het dualisme binnen de wetgevende macht, wanneer (de top van) de uitvoerende macht tevens medewetgever is.

De meeste liberale denkers die over het constitutionalisme geschreven hebben, zijn de mening toegedaan dat rechterlijke toetsing van de wetten op hun verenigbaarheid met de rechten van het individu ook in een representatieve democratie noodzakelijk is. De meerderheid in de volksvertegenwoordiging staat altijd bloot aan de verleiding haar eigenbelang te laten prevaleren boven het algemeen belang cq. de rechten van het individu. De tirannie van de meerderheid is derhalve ook in een representatieve democratie alles behalve denkbeeldig. Omdat in een stelsel van volledige machtenscheiding niemand de meerderheid ervan kan weerhouden partijdige wetten aan te nemen, is het onontbeerlijk dat er checks op de wetgevende macht zijn.

Deze checks kunnen ten dele uitgaan van de uitvoerende macht, bijvoorbeeld middels het vetorecht, maar dat is niet voldoende, omdat (de top van) de uitvoerende macht over het algemeen slechts met steun van de meerderheid

in de volksvertegenwoordiging haar functie kan vervullen. De uitvoerende macht heeft hierdoor te weinig onafhankelijkheid om in dit opzicht in voldoende mate als check ten opzichte van de wetgevende macht te kunnen fungeren.

De rechterlijke macht daarentegen heeft de steun van de meerderheid in de volksvertegenwoordiging niet nodig om haar functie te kunnen vervullen. Zij kan zodoende de wetgeving onafhankelijker tegemoet treden en vormt derhalve een betere check.

Rechterlijke toetsing van de wetgeving op haar verenigbaarheid met de rechten van het individu veronderstelt dat er duidelijkheid bestaat over de vraag welke rechten dat zijn. De meeste liberale filosofen zijn van mening dat de duidelijkheid het meeste is gediend als de rechten van het individu worden neergelegd in een schriftelijk document: een grondwet.

Ook Nederland heeft een geschreven grondwet, waarin de rechten van het individu zijn opgesomd. Aangezien de grondwet bedoeld is als check op de wetgevende macht en de rechterlijke macht deze check het beste kan uitvoeren, zou men dan ook verwachten dat toetsing, door de rechterlijke macht, van de wetten aan de in de grondwet vervatte rechten van het individu plaatsvindt. Niets is minder waar. De Nederlandse grondwet verbiedt dit zelfs expliciet. Artikel 120 van de grondwet luidt: 'de rechter treedt niet in de beoordeling van de grondwettigheid van de wetten en de verdragen'.

Dit maakt de toetsing van de wetten aan de in de grondwet vervatte rechten van het individu tot een zaak van de wetgevende macht zelf, waardoor deze rechten waarschijnlijk een minder effectieve check op de wet zal zijn. Als de wetgevende macht een bepaalde wet nodig acht, is het immers heel wel mogelijk dat zij deze dan boven de grondwet zal laten prevaleren. Zo gezien vergroot artikel 120 van de grondwet mogelijkwijze de kans op een tirannie van de meerderheid.

Het tweede element uit het constitutionele bestel dat wij hebben besproken is de doelmatigheidscontrole op de uitvoerende macht door de wetgevende macht in samenhang met het grote aantal checks en balances tussen de uitvoerende macht en de wetgevende macht. Geconstateerd werd daarbij dat op dit punt sprake lijkt te zijn van een vreemde paradox. Hoe groter namelijk het aantal checks en balances is, des te geringer is naar alle waarschijnlijkheid de effectieve controle van de wetgevende op de uitvoerende macht.

Zo gezien valt er wat voor te zeggen de machtenscheiding die in Nederland bestaat tussen de wetgevende macht en de uitvoerende macht wat te doen vergroten.

Het derde een laatste vraagstuk met betrekking tot de countervailing powers dat we hebben besproken, hangt hiermee samen en heeft betrekking op het zogenoemde dualisme, dat vereist dat de volksvertegenwoordigers zich eerst en vooral identificeren met de volksvertegenwoordiging en pas in de tweede plaats met de regering. Is dit niet het geval dan kan er gemakkelijk een vorm van tirannie van de meerderheid ontstaan.

Hoe meer de meerderheid in de volksvertegenwoordiging zich identificeert met de regering in plaats van met de minderheid in de volksvertegenwoordiging, des te minder wordt het idee benaderd dat het liberalisme heeft van een goed functionerende democratie. Het gevolg hiervan is namelijk dat het streven naar consensus wordt losgelaten. Een vaste meerderheid in de volksvertegenwoordiging komt te staan tegenover een vaste minderheid, zodat van wisselende meerderheden geen sprake meer is. Onder dergelijke omstandigheden vergeet de meerderheid in de volksvertegenwoordiging gemakkelijk dat het haar taak is het algemeen belang te handhaven cq. de rechten van het individu te beschermen en dat zij niet haar eigenbelang voorop mag stellen.

Dat in de volksvertegenwoordiging beslissingen worden genomen bij meerderheid van stemmen wil niet zeggen dat de meerderheid in de volksvertegenwoordiging de gehele bevolking vertegenwoordigt. Integendeel, alleen de volksvertegenwoordiging in zijn geheel vertegenwoordigt de gehele bevolking. De meerderheidsregel is niet meer dan een praktische oplossing om patstellingen te voorkomen en kan niet rechtvaardigen dat men zonder meer voorbij gaat aan de opinie van de minderheid.

De rol die politieke partijen spelen in dit proces kan moeilijk worden overschat. Het streven naar consensus, of op zijn minst naar wisselende meerderheden, vergt een vrij grote mate van onafhankelijkheid van individuele volksvertegenwoordigers van hun fractie en een vrij grote mate van onafhankelijkheid van de fracties in de volksvertegenwoordiging van hun partijen. Alleen dan is het mogelijk dat de volksvertegenwoordigers zich eerst en vooral met de volksvertegenwoordiging identificeren en alleen dan is het mogelijk dat de democratie functioneert zoals zij behoort te functioneren. Het lijkt waarschijnlijk dat dit beter met relatief zwakke dan met relatief sterke politieke partijen samengaat.

V. DE STAATSTAKEN

§ 1. Inleiding

Het liberalisme beschouwt de bescherming van het individuele domein als de verantwoordelijkheid van de staat.¹ Het is in de opvatting van het liberalisme niet slechts één van de staatstaken maar vormt de primaire functie van de staat. De bescherming van het individuele domein is de grondslag en de toetssteen voor vrijwel alle staatstaken. In de voorgaande hoofdstukken is dit herhaaldelijk uiteengezet. In dit hoofdstuk gaan wij nader in op de vraag welke staatstaken door het liberalisme uit deze grondslag worden afgeleid.

Zoals reeds vaker aangegeven, dient de staat daarnaast nog andere diensten te verlenen die niets met de bescherming van het individuele domein van doen hebben, voorzover de zelfregulerende orde die niet adequaat kan verzorgen, zoals de aanleg en het onderhoud van wegen, tunnels en kanalen en zo verder. Dit is de secundaire functie van de staat. Ook hierop gaan we in dit hoofdstuk nader in.

Dit betekent niet dat wij in het onderstaande een opsomming zullen geven van de taken die de staat, in de visie van de liberalen, *in concreto* dient te hebben. Dat past niet in de opzet van dit geschrift, waarin het eerst en vooral om de explicitering van de beginselen van het liberalisme te doen is en niet om de toepassing van deze beginselen in de praktijk.

Onze bespreking van de liberale visie op de staatstaken heeft derhalve een vrij hoog abstractieniveau. Beoogd wordt aan te geven wat volgens het liberalisme de uitgangspunten zijn op grond waarvan bepaalde zaken wel en andere zaken niet tot de staatstaken gerekend moeten worden.

Wij onderscheiden zoals gezegd primaire en secundaire staatstaken. Wat tot de primaire staatstaken moet worden gerekend, hangt blijkens het bovenstaande af van wat tot het individuele domein wordt gerekend. Uit de voorgaande hoofdstukken moge duidelijk zijn geworden dat hierover binnen het liberalisme geen enigheid bestaat. Grofweg kunnen twee varianten van het liberalisme worden onderscheiden: enerzijds het utilitaristische liberalisme en

¹ Het behoeft geen betoog dat de staat het individuele domein slechts naar behoren kan beschermen als het grootste deel van de bevolking daar waarde aan hecht. Als de vrijheid van het individu geen onderdeel uitmaakt van het rechtsgevoel van de bevolking, kan ook de staat de vrijheid van het individu niet goed beschermen. Als de bevolking niet liberaal denkt, is het individuele domein gedoemd te verschrompelen. Ook de staat kan daar dan niets aan veranderen. De staat staat immers nooit geheel los van de samenleving.

anderzijds het liberalisme dat uitgaat van een ontplooiingsperspectief op de mens.

Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de klassieke grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid. Het liberalisme met het ontplooiingsmodel anderzijds ziet het individuele domein ook als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen, indien hij daar zelf niet over beschikt, opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de sociale grondrechten, die positieve vrijheid scheppen. Ook al erkennen beide varianten dat het individu pas vrij is als hij én ongehinderd zijn gang kan gaan én over de benodigde middelen beschikt, zijn het over de weg die moet worden bewandeld om dit te bereiken grondig oneens.

Het is evident dat positieve vrijheid niet zonder meer gezien kan worden als een aanvulling op negatieve vrijheid, maar er mee in strijd kan zijn. De positieve vrijheid van de een gaat vaak ten koste van de negatieve vrijheid van de ander. Geen liberaal zal dit ontkennen, maar liberalen verschillen van mening over de vraag of en in hoeverre een dergelijke inbreuk op de negatieve vrijheid van het individu acceptabel is.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel gaat daarin verder dan het utilitaristische liberalisme, omdat in deze visie de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker punt meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid. De vrijheid van het individu heeft twee aspecten, non-interventie en de beschikking over de benodigde middelen, die in een zodanige verhouding moeten worden gerealiseerd dat de ontplooiing van het individu zo groot mogelijk kan zijn.

Volgens het utilitaristische liberalisme kan men niet spreken van een *trade-off* tussen negatieve en positieve vrijheid. Positieve vrijheid vloeit voort uit negatieve vrijheid en bestaat bij de gratie van negatieve vrijheid. Het streven naar positieve vrijheid, ten koste van negatieve vrijheid leidt in deze visie niet tot een grotere vrijheid, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid.

Voor het utilitaristische liberalisme is het aldus niet alleen voldoende, maar absoluut noodzakelijk dat de primaire staatstaken beperkt zijn tot de handhaving van de negatieve vrijheid cq. de klassieke grondrechten. Deze opvatting leidt, logisch gezien, tot de conceptie van een minimale staat. Wij gaan daarop in § 2 nader in.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel anderzijds beschouwt de handhaving van de negatieve vrijheid als volstrekt onvoldoende. Ook de positieve vrijheid dient volgens deze variant van het liberalisme door de staat bewerkstelligd te worden. Deze opvatting leidt, logisch gezien, tot een conceptie van wat wij zouden willen noemen de herverdelende staat. Deze conceptie is het onderwerp van § 3.

Naast de primaire taken van de staat hebben we in het bovenstaande de secundaire taken van de staat onderscheiden. De secundaire staatstaken vloeien voort uit de functie van de staat als producent van goederen en diensten die de zelfregulerende orde niet adequaat kan verzorgen en die niets te maken hebben met de bescherming van het individuele domein. Deze goederen en diensten beschouwt het liberalisme niet als een individueel negatief dan wel positief recht. Zij behoren niet tot het individuele domein, zodat de productie van deze goederen niet tot de primaire staatstaken gerekend kan worden. Toch vinden beide varianten van het liberalisme dat de staat hen behoort te verstrekken.

Deze goederen zijn, in de woorden van Adam Smith, 'certain public works and certain public institutions, which it can never be in the interest of any individual, or small number of individuals, to erect and maintain, because the profit could never repay the expence to any individual or small number of individuals, though it may frequently do much more than repay it to a great society'.¹ Zij komen in § 4 aan de orde.

Beide varianten van het liberalisme zijn de opvatting toegedaan dat de bescherming van het individuele domein en de bovenbedoelde goedervoorziening de enige functies van de staat zijn. De staatstaken dienen beperkt te zijn tot deze functies. Alle staatstaken moeten worden afgeleid uit één van deze functies en zijn alleen gerechtvaardigd wanneer zij kunnen worden herleid tot één van deze functies. Verder dient de staat alles na te laten.

Adam Smith spreekt voor alle varianten van het liberalisme wanneer hij stelt dat 'the sovereign is completely discharged from a duty, in the attempting to perform which he must always be exposed to innumerable delusions, and for the proper performance of which no human wisdom or knowledge could ever be sufficient; the duty of superintending the industry of private people, and of directing it towards the employments most suitable to the interest of the society'.² De zelfregulerende orde kan volgens het liberalisme

¹ Zie: A. Smith, *The Wealth of Nations*, New York 1937 (1776), p.651.

² Ibid., p.651.

nimmer vervangen worden, wat men verder ook tot de staatstaken rekent. Deze kunnen de zelfregulerende orde slechts ondersteunen en begeleiden.

Daar men onder de primaire en de secundaire staatstaken weinig en veel kan vatten, wordt deze norm in het navolgende verder uitgediept, om tot een nadere omlijning te komen van het liberale denken over de staatstaken.

Ook dit hoofdstuk wordt weer afgesloten met een paragraaf, § 5, waarin wij een samenvatting geven van de belangrijkste punten en een aantal concluderende opmerkingen maken.

§ 2. De minimale staat

Welke staatstaken vloeien voort uit het beginsel dat de staat de negatieve vrijheid cq. de 'klassieke' grondrechten van het individu dient te beschermen? Laten we eens proberen logisch te beredeneren welke taken voor de staat zijn weggelegd indien alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermd dient te worden.¹ Aangezien negatieve vrijheid bestaat bij de gratie van non-interventie, van 'niet doen' door anderen, is het oogmerk van deze staatstaken de non-interventie van het individu in het individuele domein van anderen. Een voorbeeld is de vrijheid van meningsuiting. Deze vrijheid bestaat als niemand het individu mag beletten te zeggen wat hij wil. Dit vereist dat men zich ervan onthoudt het individu te beletten zijn mening te uiten. Men moet iets niet doen. De vraag is met welke middelen de staat deze non-interventie in het individuele domein het beste kan bewerkstelligen.

Het karakter van de negatieve vrijheid brengt met zich dat de staat alleen reactief hoeft in te grijpen. Pas wanneer iemand het individuele domein van een ander schendt, dient de staat in actie te komen. Zolang dat niet gebeurt, hoeft de staat niets te doen, måg de staat zelfs niets doen. Initiërend staatsoptreden, dat onontbeerlijk is voor de bescherming van positieve vrijheid, is niet alleen overbodig, maar tevens afkeurenswaardig als bescherming van de negatieve vrijheid beoogd is.

Positieve vrijheid is het recht van het individu om bepaalde middelen verstrekt te krijgen, wanneer hij deze ontbeert, omdat hij pas vrij is zijn eigen doeleinden na te streven als hij over de benodigde middelen beschikt.

¹ Zie met name: R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford 1980 (1974). In deel I, pp.3-146, wordt een beschrijving gegeven van het ontstaan van de minimale staat. Deze beschrijving is niets anders en niets meer is dan een logisch-deductieve afleiding uit bepaalde aannames en geen empirisch-historische studie. In deel II, pp.149-294, wordt geargumenteed dat een staat die meer taken heeft dan de minimale staat niet verenigbaar is met de negatieve vrijheid van het individu.

De verstrekking van deze middelen aan het individu behoort, indien men positieve vrijheid erkent, tot de bescherming van het individuele domein en is uit dien hoofde een staatstaak. De verstrekking van middelen aan het individu geschiedt niet vanzelf zodat de staat genoodzaakt is hiertoe initieënd op te treden.

Negatieve vrijheid is het recht van het individu om met zijn middelen zijn eigen doeleinden na te streven en daarbij door anderen niet gehinderd te worden. De staat hoeft daaraan niet persé te pas te komen. Negatieve vrijheid veronderstelt, in tegenstelling tot positieve vrijheid, geen staatsingrijpen vooraf. De staat dient pas op te treden als het individu door anderen gehinderd wordt in zijn vrijheid om met zijn middelen zijn eigen doeleinden na te streven en eerder niet. Het staatsingrijpen is dan ook zuiver reactief.

Het uitgangspunt voor de staatstaken met betrekking tot de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu is, zo gezien, het zich voordoen van de situatie dat het individu door anderen gehinderd wordt in zijn vrijheid om met zijn middelen zijn eigen doeleinden na te streven. Hieruit zijn vier staatstaken af te leiden.

In de eerste plaats dient de staat de rechten van het individu die voortvloeien uit zijn negatieve vrijheid te omschrijven en vast te leggen in rechtsregels, opdat een ieder duidelijk is wat wel en wat niet kan zonder de vrijheid van een ander te schenden.¹ Het recht dient de gedragsregels vast te leggen die de individuen onderling in acht moeten nemen. De wetgeving die in het kader van de bescherming van de negatieve vrijheid plaatsvindt, moet namelijk niet gezien worden als een instrument van de staat om bepaalde specifieke doeleinden te bereiken, maar als een methode om de verwachtingen die individuen ten aanzien van elkaar mogen hebben wat te structureren, opdat zij met meer succes hun eigen doeleinden na kunnen streven.² Dit is de wetgevingstaak van de staat. Het spreekt vanzelf dat in de mate dat het ongeschreven recht deze regels al op adequate wijze vastlegt de wetgeving door de staat ontbeerd kan worden.

In de tweede plaats dient de staat de negatieve vrijheid van het individu

¹ Op de vraag hoe aan deze en de andere te bespreken staatstaken institutioneel vorm moet worden gegeven, zijn we in hoofdstuk vier reeds ingegaan.

² Zie: F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 3 vols., Londen 1982 (1973,1976,1979), dl.I, hst.V, pp.94-123.

te handhaven door in gevallen van vermeende schending van het individuele domein recht te spreken.¹ Dit is de rechterlijke taak van de staat.

Het is evenwel, voor de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu, niet noodzakelijk dat alle rechtspraak door de staat gedaan wordt. Integendeel, een deel van de rechtspraak kan gedaan worden door particulieren die met elkaar concurreren. De staat heeft vooral een taak als hoogste rechter bij wie men tegen alle andere gerechtelijke uitspraken in beroep kan gaan.² Voor de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu is meer staatsoptreden niet nodig.

Het idee dat rechtspraak gedaan kan worden door particulieren die met elkaar concurreren³, lijkt op het eerste gezicht niet erg plausibel. Als men zich echter realiseert dat een groot deel van de conflicten niet het gevolg is van opzettelijke schending van het individuele domein, waarbij de schender precies weet dat hij het domein van een ander schendt, maar van onduidelijkheid met betrekking tot de grenzen van de eigen domeinen van de conflicterende partijen, dan wel van schending per ongeluk of door overmacht, en alle betrokkenen veelal in principe het conflict willen oplossen, dan wordt het idee dat rechtspraak gedaan kan worden door particulieren die met elkaar concurreren al begrijpelijker.

In dergelijke gevallen is het evident dat de conflicterende partijen, wanneer zij onderling niet tot een voor allen bevredigende oplossing kunnen komen, een arbiter zullen kiezen met een reputatie van onpartijdigheid en expertise. Aangezien alle partijen moeten kunnen instemmen met de keuze van de arbiter is de kans dat een duidelijk partijdige arbiter zal worden gekozen, te verwaarlozen. En als één van de conflicterende partijen tijdens

¹ Het is op dit punt irrelevant of de schending van het individuele domein opzettelijk was, per ongeluk of door overmacht. Ook dit zal middels rechtspraak moeten worden vastgesteld.

² Dit is in overeenstemming met de definitie die we in hoofdstuk vier hebben gegeven van de staat als hoogste, beslissende instantie met het laatste woord inzake conflicten tussen individuen of groepen van individuen omtrent de grenzen van hun eigen domein.

³ Het idee van particuliere rechtsprekende instanties die met elkaar concurreren om cliënten wordt onder andere uitgewerkt in: M.N. Rothbard, *For a New Liberty*, New York 1978 (1973), hst.12, pp.215-241. Rothbard is overigens van mening dat de staat überhaupt niet hoeft op te treden als rechter, ook niet als hoogste rechter, en weet deze stelling op prikkelende wijze te verdedigen. Zover kan men naar onze mening echter niet gaan, zelf al beschouwt men de bescherming van negatieve vrijheid als enige functie van de staat.

of na de rechtszitting toch nog gaat twijfelen aan de onpartijdigheid van de gekozen rechter dan kan zij altijd in beroep gaan tegen het vonnis.¹

Het is heel wel mogelijk dat het verschil in middelen ertoe leidt dat sommigen minder gemakkelijk dan anderen hun toevlucht zullen kunnen nemen tot een arbitrerende instantie, wanneer zij menen dat hun individuele domein is geschonden. Dat is echter irrelevant indien slechts negatieve vrijheid wordt erkend. Dan heeft het individu immers geen recht op middelen, maar slechts op non-interventie door anderen in zijn eigen domein.

Wanneer de schending van de negatieve vrijheid van het individu niet het gevolg is van onduidelijkheid met betrekking tot de grenzen van de eigen domeinen van de conflicterende partijen, dan wel van schending per ongeluk of door overmacht, maar van opzettelijke schending van het individuele domein, waarbij de schender precies weet dat hij het domein van een ander schendt, doet zich het probleem voor dat de schender meestal zal proberen berechting te ontlopen. Hij heeft er immers, in tegenstelling tot de vermeende schender in bovengenoemde gevallen, geen belang bij dat het conflict wordt opgelost door de rechter. Maar ook wanneer de schending van het individuele domein wél het gevolg is van onduidelijkheid, een 'ongeluk' of overmacht, tracht men soms berechting te ontwijken.

Om te bewerkstelligen dat toch berechting plaatsvindt als een gedeelte van de conflicterende partijen het conflict niet wil oplossen en een berechting tracht te ontlopen, is het noodzakelijk dat aan de staat, ten behoeve van de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu, behalve de taak van wetgever en als rechter, de politietaak wordt toegekend, waartoe zowel

¹ In de praktijk wordt vaak gebruik gemaakt van particuliere arbiters. Vgl. met betrekking tot de Verenigde Staten: M.N. Rothbard, *For a New Liberty*, New York 1978 (1973), p.223: 'In recent years, private arbitration has become a growing and highly successful profession. (..) Currently, the American Arbitration Association, whose motto is 'The Handclasp is Mightier than the Fist', has 25 regional offices throughout the country, with 23.000 arbitrators. In 1969, the Association conducted over 22.000 arbitrations. In addition, the insurance companies adjust over 50.000 claims a year through voluntary arbitration. There is also a growing and successful use of private arbitrators in automobile accident claim cases'. Rothbard geeft, op p.224, ook een voorbeeld uit het middeleeuwse Engeland, waarin 'the entire structure of merchant law (..) grew up in private merchants' courts. The merchants' courts were purely voluntary arbitrators, and the decisions were not legally binding. (..) (They) relied solely on ostracism and boycott by the other merchants in the area'.

het preventieve toezicht moet worden gerekend als de opsporing en de inhechtenisneming, in afwachting van de berechting.¹

Het is evenwel voor de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu, niet noodzakelijk dat de politietaak geheel door de staat gedaan wordt. Net als in de rechtspraak kan een deel van de politietaak gedaan worden door particulieren die met elkaar concurreren, vooral wat betreft het preventieve toezicht.

Als vierde en laatste taak van de staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu dient te beschermen, volgt uit de voorgaande drie. Het is de uitvoering van het gerechtelijke vonnis.² Al naar gelang de aard van de straf³ die in het vonnis wordt opgelegd aan de schender van het individuele domein zal dit meer of minder werk voor de staat met zich brengen. Een gevangenisstraf bijvoorbeeld vergt wat dit betreft meer dan verbanning cq. uitwijzing.

Samenvattend kunnen we stellen dat een logische afleiding welke taken voor de staat zijn weggelegd indien alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermd dient te worden, leidt tot de conclusie dat de staat vier en niet meer dan vier taken heeft: wetgeving, rechtspraak, politie en strafuitvoering.⁴

Deze taken zijn in principe verenigbaar met een alles omvattende staat. Het toezicht door de politie bijvoorbeeld kan zodanig worden uitgelegd dat

¹ De inhechtenisneming van vermeende schenders van het individuele domein die berechting trachten te ontlopen is onontkoombaar indien men de rechten van het individu niet tot een holle frase wil maken. Het dilemma daarbij is dat de inhechtenisneming op zich een aantasting is van het individuele domein van de vermeende schender. Om de rechten van de vermeende schender toch zo veel mogelijk te handhaven dient de hechtenis aan een relatief korte maximale tijdsduur gebonden te zijn of dient de mogelijkheid van een beroep op *habeas corpus* te bestaan. Zie hierover ook hoofdstuk vier.

² Ook hier geraakt men gemakkelijk in een dilemma, namelijk tussen de ten uitvoering legging van de bestraffing en het eigen domein van het individu dat gestraft wordt. Wanneer altijd de hand zou moeten worden gehouden aan de negatieve vrijheid van het individu zou men uitsluitend kunnen straffen met methoden die de negatieve vrijheid van het individu niet aantasten, zoals ostracisme en bepaalde vormen van sociale controle, hetgeen door de meeste liberalen onvoldoende wordt geacht voor een afdoende bescherming van het individuele domein. 'Hardere' straffen vereisen echter een inbreuk op de negatieve vrijheid van degene die bestraft wordt.

³ Het betreft hier vanzelfspreken niet alleen strafrechtelijke, maar eveneens civielrechtelijke vonnissen.

⁴ Er is nog een vijfde staatstaak: defensie. In ons betoog staan de verhoudingen centraal tussen het individu en de staat en tussen de individuen onderling, zodat de consequenties van conflicten tussen staten niet aan de orde komt. De Teldersstichting wijdt aan deze staatstaak in de nabije toekomst een apart geschrift.

een enorme politiemacht gerechtvaardigd wordt om de negatieve vrijheid van het individu te beschermen. Het karakter van de negatieve vrijheid maakt het echter onwaarschijnlijk dat dit zal gebeuren. Negatieve vrijheid is het recht van het individu om met zijn middelen zijn eigen doeleinden na te streven en daarbij door anderen niet gehinderd te worden. Idealiter komt de staat daar, wanneer eenmaal de regels zijn gesteld, niet meer aan te pas. Dit ideaal is weliswaar niet bereikbaar, maar leidt er wel toe dat de staat zich uiterst terughoudend zal opstellen.

Het karakter van de wetgeving draagt hiertoe in aanzienlijke mate bij. De soort wetgeving die plaatsvindt ter bescherming van de negatieve vrijheid van het individu, de articulatie van algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn, behoeft over het algemeen slechts weinig aanpassing in de loop der tijd, zodat de wetgevende arbeid van de staat zeer beperkt kan blijven.

We zouden de staat die alleen de vier bovengenoemde taken heeft een minimale staat willen noemen, omdat een staat die nog minder taken heeft de negatieve vrijheid van het individu niet kan waarborgen.

Zoals uit het bovenstaande moge zijn gebleken, is de minimale staat een alles behalve zwakke staat. Het is zelfs niet persé een kleine staat, noch in termen van aantallen ambtenaren noch in termen van financiële middelen, al zal hij waarschijnlijk niet erg groot zijn. De minimale staat heeft weliswaar weinig taken, maar dient de taken die hij heeft met kracht uit te oefenen. De negatieve vrijheid van het individu vereist een sterke staat op de achtergrond, die kan ingrijpen zodra het nodig is.

Laten we nu eens bezien wat de taken van de staat zijn indien tevens de positieve vrijheid door de staat bewerkstelligd dient te worden.

§ 3. De herverdelende staat

Positieve vrijheid is het recht van het individu om bepaalde middelen verstrekt te krijgen, wanneer hij deze ontbeert, omdat hij pas vrij is zijn eigen doeleinden na te streven als hij over de benodigde middelen beschikt. De verstrekking van deze middelen aan het individu behoort, indien men positieve vrijheid erkent, tot de bescherming van het individuele domein en valt uit dien hoofde onder de verantwoordelijkheid van de staat. De verstrekking van middelen aan het individu geschiedt namelijk niet vanzelf zodat de staat genoodzaakt is hiertoe initiërend op te treden.

Een voorbeeld van positieve vrijheid is het recht op een zogenoemde 'sociale uitkering'. Voor de handhaving van deze soort vrijheid is het irrele-

vant dat de staat erop toeziet dat anderen zich onthouden van bepaalde handelingen. Dit schept geen sociale uitkering. Positieve vrijheid vereist dat de staat het individu bepaalde middelen garandeert en vereist dus bepaalde handelingen van de staat, *zelfs al zouden er geen andere mensen bestaan*.¹

Waar het doel positieve vrijheid is, verhoudt de staat zich tot de mens als een trainer tot zijn atleten. Waar het doel negatieve vrijheid is, verhoudt de staat zich tot de mens als een scheidsrechter tot concurrerende atleten.

De vraag is nu welke staatstaken kunnen worden afgeleid uit de doelstelling de positieve vrijheid van het individu te handhaven. Dat deze van geheel andere aard zijn dan de staatstaken die noodzakelijk zijn om de negatieve vrijheid van het individu te beschermen, ligt voor de hand. De taken van een trainer zijn niet te vergelijken met de taken van een scheidsrechter.

Toch bestaan er op het eerste gezicht veel overeenkomsten. Net als in een staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermt, moet in een staat die tevens de positieve vrijheid van het individu beschermt vaak middels wetgeving worden vastgelegd wat deze vrijheid precies behelst.

De wetgeving die plaatsvindt, bestaat net als de wetgeving ter bescherming van de negatieve vrijheid van het individu uit de articulatie van algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn en behoeft over het algemeen slechts weinig aanpassing in de loop der tijd, zodat de wetgevende arbeid van de staat zeer beperkt kan blijven.

Net als een staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermt, heeft een staat die tevens de positieve vrijheid van het individu beschermt naast zijn wetgevingstaak alleen nog de taken van rechtspraak, politie en uitvoering.

De gelijkenis die op al deze punten tussen beide staten lijkt te bestaan, is echter slechts schijnbaar. Zowel de wetgeving als de rechtspraak als de politietak als de uitvoering hebben namelijk in een staat die ook de positieve vrijheid als oogmerk heeft een geheel andere inhoud, waaruit een anderssoortige staat resulteert.

Waar de wetgeving in een staat die alleen de negatieve vrijheid wil handhaven tot taak heeft individuen ertoe te brengen zich van bepaalde handelingen te onthouden, daar heeft de wetgeving in een staat die tevens de posi-

¹ Dit is misschien wel het belangrijkste verschil tussen positieve vrijheid en negatieve vrijheid, waarbij de staat functioneert als een hekwerk tussen individuen. Aldus omschreven zou een staat per definitie overbodig zijn als er slechts één individu bestond. Voor positieve vrijheid daarentegen zou zelfs dan nog de noodzaak van een staat bestaan.

tieve vrijheid wil handhaven ook tot taak *de staat zelf* tot bepaalde handelingen te verplichten.

Waar de rechtspraak in een staat die alleen de negatieve vrijheid beschermt tot taak heeft de conflicten tussen individuen omtrent hun rechten te beslechten, daar heeft de rechtspraak in een staat die tevens de positieve vrijheid beschermt ook tot taak conflicten tussen individuen *en de staat zelf* omtrent hun rechten te beslechten.

Positieve vrijheid is het recht van het individu om bepaalde middelen verstrekt te krijgen door de staat, wanneer hij deze ontbeert. De conflicten tussen het individu en de staat betreffen de vraag wanneer het individu iets ontbeert, waarbij zowel het individu als de staat elkaar kunnen aanklagen. Het individu kan stellen dat de staat hem ten onrechte bepaalde middelen weigert, die hij ontbeert. De staat kan stellen dat het individu ten onrechte bepaalde middelen verstrekt krijgt, omdat hij hen in werkelijkheid niet ontbeert.

Waar de politie in een staat, die alleen de negatieve vrijheid beschermt, tot taak heeft de schending van het eigen domein van het individu door andere individuen te voorkomen en te bestrijden, daar heeft de politie in een staat, die tevens de positieve vrijheid beschermt, ook tot taak oneigenlijke aanspraken van individuen op de door de staat verstrekte middelen te voorkomen en te bestrijden.

Waar de uitvoering in een staat die alleen de negatieve vrijheid aanhoudt tot taak heeft de schender van het eigen domein van een ander individu te bestraffen, daar heeft de uitvoering in een staat die tevens de positieve vrijheid beschermt ook tot taak de aanspraken van individuen op de door de staat te verstrekken middelen te realiseren.

We kunnen hieruit concluderen dat de staat, wanneer deze zich tevens richt op de positieve vrijheid van het individu, een rol gaat vervullen die fundamenteel afwijkt van de rol die de staat vervult als hij slechts de hoeder is van de negatieve vrijheid van het individu. In het laatste geval treedt de staat op als een onafhankelijke en neutrale derde die, gelijk een scheidsrechter, boven de partijen staat en slechts op de achtergrond, zo mogelijk niet actief, aanwezig is.

Een staat daarentegen die de positieve vrijheid van het individu wil garanderen, maakt zichzelf tot een direct betrokkene die voortdurend handelt en voor zijn handelen aansprakelijk wordt gesteld door het individu. De derde op de achtergrond, die boven de partijen staat, verandert daardoor ten dele in een actor die zelf partij is en bovendien alom aanwezig, zelfs al zou men

de staatstaken zoveel mogelijk overlaten aan particulieren die met elkaar concurreren.

Ook al wordt bijvoorbeeld een deel van de rechtspraak gedaan door particulieren die met elkaar concurreren en heeft de staat vooral een taak als hoogste rechter bij wie men tegen alle andere gerechtelijke uitspraken in beroep kan gaan, dan nog is de staat direct bij alle rechtspraak betrokken, en wel als aanklager of als aangeklaagde. We zouden deze staat de *herverdelende staat* willen noemen.

De herverdelende staat is lang niet altijd een sterke staat. Het feit dat de staat vaak zelf partij is in conflicten maakt de staat juist kwetsbaar en leidt ertoe dat de staat soms geen afdoende maatregelen kan nemen. De herverdelende staat is zelfs niet persé een erg grote staat, noch in termen van aantallen ambtenaren noch in termen van financiële middelen, al is het wel zeer waarschijnlijk dat hij erg groot zal zijn.

Vooral de uitvoering heeft, in een staat die de positieve vrijheid wil verwezenlijken, heel wat voeten in de aarde, zeker als men zeer veel middelen tot de rechten van het individu rekent, die de staat moet verschaffen wanneer het individu deze ontbeert. De herverdeling die dan plaats dient te vinden, vereist een uitgebreide organisatie die het nemen van sommigen om te geven aan anderen administratief in goede banen leidt. Het opvallendste kenmerk van de herverdelende staat is wellicht de existentie van grote bureaucratieën die opereren als doorgeefluik van middelen van de één naar de ander. Dergelijke bureaucratieën zal men in een staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermt, niet aantreffen.

Samenvattend: in de voorgaande twee paragrafen hebben wij getracht de contouren te schetsen van de staatstaken die logisch voortvloeien uit de wens slechts de negatieve vrijheid cq. de klassieke grondrechten van het individu respectievelijk tevens de positieve vrijheid cq. de sociale grondrechten van het individu te handhaven. Let wel dat het logische reconstructies betreft waarbij alleen met de primaire staatstaken rekening is gehouden, die gericht zijn op de bescherming van het individuele domein.

De minimale staat kan derhalve niet zonder meer worden opgevat als de staatsconceptie van de utilitaristische variant van het liberalisme en de herverdelende staat kan niet zonder meer worden beschouwd als de staatsconceptie van de variant van het liberalisme die van het ontplooiingsperspectief uitgaat.

Naast de primaire taken van de staat onderscheiden beide varianten van het liberalisme namelijk secundaire taken van de staat. De secundaire staatstaken vloeien, zoals reeds gezegd, voort uit de functie van de staat als pro-

ducent van diensten die de zelfregulerende orde niet adequaat kan verzorgen. Deze diensten beschouwt het liberalisme niet als een individueel, negatief dan wel positief recht. Zij behoren niet tot het individuele domein, zodat de productie ervan niet tot de primaire staatstaken gerekend kan worden. Toch vinden beide varianten van het liberalisme dat de staat deze goederen behoort te verstrekken.

Alvorens te kunnen vaststellen welke staatsconceptie het utilitaristische liberalisme en het liberalisme met het ontplooiingsmodel hanteren, moeten we derhalve eerst nog hun visie bespreken op de secundaire staatstaken. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

§ 4. De secundaire staatstaken

De secundaire staatstaken betreffen de productie van goederen die nooit door enig individu of groep van individuen winstgevend kunnen worden geproduceerd, maar voor de samenleving de kosten meer dan goed maken en die niets met de bescherming van het individuele domein te maken hebben.

Liberalen onderscheiden meestal twee verschillende categorieën van dit type goederen. Het eerste en misschien wel belangrijkste type is de overdracht, met name aan de jeugd, van de waarden en morele standaarden, die de waarborg vormen van de democratische rechtsstaat en de rechten van het individu. Dit vereist een zekere generalistische en humanistische vorming, die de zelfregulerende orde niet adequaat kan verzorgen en daarom tot de staatstaken gerekend moet worden.

De zelfregulerende orde, en de markteconomie in het bijzonder, vragen voornamelijk specialistische, technisch-practische kennis omtrent causale verbanden tussen specifieke feitelijke verschijnselen.¹ De rechten van het

¹ Vgl. A. Smith, *The Wealth of Nations*, New York 1937 (1776), pp.734-735, die al te zwartgallig is, maar niettemin een teer punt raakt met betrekking tot de specialistische, technisch-practische kennis: 'In the progress of the division of labour, the employment of the far greater part of those who live by labour, that is, of the great body of the people, comes to be confined to a few very simple operations, frequently to one or two. But the understandings of the greater part of men are necessarily formed by their ordinary employments. The man whose whole life is spent in performing a few simple operations, of which the effects too are, perhaps, always the same, or very nearly the same, has no occasion to exert his understanding, or to exercise his invention in finding out expedients for removing difficulties which never occur. He naturally loses, therefore, the habit of such exertion, and generally becomes as stupid and ignorant as it is possible for a human creature to become. The torpor of his mind renders him, not only incapable of relishing or bearing a part in any rational conversation, but of conceiving any generous, noble, or tender sentiment, and consequently of forming any just judg-

individu en de democratische rechtsstaat vereisen echter ook een andersoortige kennis die voor het individu geen duidelijke en onmiddellijk inzichtelijke winst oplevert, maar die wel van essentieel belang is voor het voortbestaan op de lange duur van de maatschappelijke constellatie die het mogelijk maakt dat het individu vrij is zijn eigen doeleinden na te streven. Deze kennis is de waarde-georiënteerde kennis, die veelal wordt samengevat onder de noemer van de *humaniora*.¹

Het wezenlijkste kenmerk van de tweede categorie van dit type goederen is het ontbreken van de mogelijkheid individuen van het gebruik ervan uit te sluiten door middel van prijzen. De mogelijkheid van gemeenschappelijk gebruik van het goed door meerdere mensen op zich is namelijk nog geen reden om een goed ertoe te rekenen. Een toneelstuk bijvoorbeeld kan door vele mensen tegelijkertijd gezien worden, maar het deelnemen aan het gemeenschappelijke gebruik van dit goed is beperkt tot hen die de entreprijs willen betalen.

Bij de goederen van deze categorie is uitsluiting technisch zeer moeilijk te verwezenlijken of erg kostbaar en soms zelfs niet denkbaar. Een vaak gebruikt voorbeeld van zulk een goed is het wegennet.² Als gevolg van de

ment concerning many even of the ordinary duties of private life. Of the great and extensive interests of his country he is altogether incapable of judging'.

¹ Vgl.: F.A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science, studies on the abuse of reason*, Indianapolis 1979 (1952), vooral dl.II, pp.185-363, waarin een aantal interessante historische beschouwingen zijn opgenomen over de plaats van specialistische, technisch-praktische kennis en de *humaniora* in de samenleving. Bijvoorbeeld pp.195-196: 'The (French) Revolution had swept away the old system of colleges and universities, which system was based largely on classical education, and after some shortlived experiments the Revolution replaced them in 1795 with the new *écoles centrales*, which became the sole centers of secondary education. In conformity with the ruling spirit and by an overviolent reaction against the older schools, the teaching in the new institutions was for some years confined almost exclusively to the scientific subjects.(..) Thus a whole generation grew up to whom that great storehouse of social wisdom, the only form indeed in which an understanding of the social processes achieved by the greatest minds is transmitted, the great literature of all ages, was a closed book. For the first time in history that new type appeared which (..) was to become so important and influential in the later nineteenth and the twentieth century: the technical specialist who was regarded as educated because he had passed through difficult schools but who had little or no knowledge of society, its life, growth, problems and values, which only the study of history, literature and languages can give'.

² Dat de niet-uitsluitbaarheid van het gebruik van een goed geen onveranderlijk feit is, toont het voorbeeld van het wegennet wel aan. De moderne micro-electronica maakt het in toenemende mate mogelijk en betaalbaar automatisch te registreren wie de weggebruikers zijn, zodat het steeds gemak-

niet-uitsluitbaarheid zijn de gebruikers over het algemeen niet geneigd voor het gebruik van het goed een prijs te betalen. Zij kunnen het immers ook gratis gebruiken. Het individu heeft er belang bij zich als *free rider* te gedragen en zich zoveel mogelijk aan de kosten te onttrekken.

Dit nu is de oorzaak van de paradox dat het in niemands belang is deze goederen te produceren 'because the profit could never repay the expence to any individual or small number of individuals, though it may frequently do much more than repay it to a great society'. Om deze reden dient de productie ervan door de staat ter hand genomen te worden.

Dit is de secundaire functie van de staat, naast de bescherming van het individuele domein, die de primaire functie is. Te zamen vormen zij de inhoud van het 'sociaal contract', dat de existentie van de staat rechtvaardigt. Zoals gezegd dienen alle staatstaken te worden afgeleid uit één van deze functies en zijn zij alleen gerechtvaardigd wanneer zij kunnen worden herleid tot één van deze functies. Verder dient de staat alles na te laten. Een staatstaak die niet gevat kan worden onder ofwel de bescherming van het individuele domein ofwel de productie van bovengenoemde goederen, valt in de opvatting van het liberalisme niet te rechtvaardigen.

Op de vraag welke staatstaken voortvloeien uit de functie van de staat als beschermer van het individuele domein zijn we in de bovenstaande paragrafen al ingegaan. De vraag welke staatstaken voortvloeien uit de functie van de staat als producent van bovengenoemde goederen is nu derhalve aan de orde.

Uit het bovenstaande moge reeds duidelijk zijn geworden dat onder de activiteiten die voortvloeien uit de functie van de staat als producent van deze goederen veel zou kunnen worden gevat, van infrastructurele werken tot het onderwijsstelsel en de zorg om het culturele erfgoed van de samenleving.¹

Het is onmogelijk *in concreto* alle activiteiten van de staat op te noemen die langs deze weg gerechtvaardigd kunnen worden. Elke generatie moet voor

kelijker wordt een prijs te vragen voor het gebruik van de weg.

¹ Ook de economische politiek zou men hiertoe kunnen rekenen. Wanneer men ervan uitgaat dat een volledige benutting van de productiecapaciteit in de particuliere sector van de economie niet middels zelfregulerende processen tot stand komt, ligt hier immers een secundaire staatstaak. Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsmodel kan de economische politiek tevens rekenen tot de primaire staatstaken -de bescherming van het individuele domein-, omdat werkgelegenheid in deze visie als een individueel recht kan worden beschouwd.

zichzelf uitmaken welke activiteiten zij met het oog hierop onderneemt. Er zijn meerdere wegen die naar Rome leiden.

In termen van de staatstaken van wetgeving, rechtspraak, politie en uitvoering, die we in het voorgaande hebben onderscheiden, kan echter wel iets meer worden gezegd hierover.

De soort wetgeving die plaatsvindt ter bescherming van de negatieve en de positieve vrijheid van het individu bestaat zoals gezegd uit de articulatie van algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn en derhalve over het algemeen slechts weinig aanpassing behoeven, zodat de wetgevende arbeid van de staat in principe beperkt kan blijven.

De wetgeving die met het oog op de secundaire staatstaken is van een andere natuur. Deze wetgeving bestaat meestal niet uit algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn, maar uit specifieke opdrachten die slechts op één geval van toepassing zijn. Ieder nieuw goed vereist nieuwe wetgeving. Aangezien de wetgevende arbeid van de staat op het terrein van de afgrenzing van het individuele domein in principe beperkt kan blijven, ligt het voor de hand dat de wetgevende arbeid voor een groot deel bestaat uit de regeling van de productie van deze goederen.¹

Het verschil tussen de twee soorten wetgeving is fundamenteel. Wetgeving van de eerste soort vormt een blijvende verplichting voor allen die nimmer afgerond kan worden, terwijl wetgeving van de tweede soort een tijdelijke instructie is voor sommigen, die vervalt als 'het karwei geklaard is'.

De twee soorten wetgeving kunnen goed naast elkaar bestaan en elkaar aanvullen zolang de instructies, die de tweede soort wetgeving uitvaardigt, ofwel aan ambtenaren worden verstrekt, die zich als werknemers van de staat ertoe verplicht hebben dergelijke instructies uit te voeren, ofwel tegen de marktprijs aan particulieren worden uitbesteed. Indien de tweede soort wetgeving directe, verplichtende opdrachten geeft aan individuen, raakt zij in conflict met de eerste soort wetgeving, die het individuele domein beschermt.

Alleen al om deze reden zijn de staatstaken van rechtspraak en politie, net zo min als de wetgeving, bij de productie van deze goederen te missen. Deze dienen toezicht te houden op het handelen van de opdrachtnemer en de

¹ Vgl.: W. Bagehot, *The English Constitution*, Oxford 1974 (1867), hst.V, pp.119-120: 'An immense mass, indeed, of the legislation is not, in the proper language of jurisprudence, legislation at all. A law is a general command applicable to many cases. The 'special acts' which crowd the statute-book and weary parliamentary committees are applicable to one case only. They do not lay down rules according to which railways shall be made, they enact that such a railway shall be made from this place to that place, and they have no bearing upon any other transaction'.

opdrachtgever en deze eventueel aansprakelijk te stellen, omdat niemand het recht heeft het eigen domein van het individu te schenden.

De uitvoering van de secundaire staatstaken tenslotte behoeft, evenals de uitvoering van de 'sociale' grondrechten, een uitgebreide bureaucratie, niet zozeer om de productie zelf in de hand te nemen -die kan in principe meestal worden uitbesteed-, als wel om het stelsel van heffingen die nodig zijn om de taakuitoefening te betalen, administratief in goede banen te leiden. Dit brengt een grote verstrengeling tussen de staat en de samenleving met zich.

De vraag is nu welke visie de twee varianten van het liberalisme hebben op de secundaire staatstaken. Op grond van het bovenstaande is het verleidelijk te concluderen dat het utilitaristische liberalisme de productie van deze goederen door de staat verwerpt en het liberalisme met het ontplooiingsperspectief daar juist positief tegenover staat. Deze conclusie is echter te eenvoudig. Het utilitaristische liberalisme rekent namelijk méér tot de secundaire staatstaken dan het liberalisme met het ontplooiingsperspectief. Dit lijkt op het eerste gezicht merkwaardig. We zullen het derhalve aan de hand van een voorbeeld over het onderwijs toelichten.

Het utilitaristische liberalisme beschouwt het onderwijs tenminste voor een deel als een secundaire staatstaak omdat particulieren het slechts ten dele kunnen produceren, terwijl ook het deel dat niet door hen kan worden geproduceerd op de lange duur wel aan de gehele samenleving ten goede komt. Het liberalisme met het ontplooiingsperspectief daarentegen ziet het onderwijs veeleer als een sociaal recht dat de positieve vrijheid van het individu bevordert.

Uit dit voorbeeld blijkt duidelijk waarom het utilitaristische liberalisme meer tot de secundaire staatstaken rekent dan het liberalisme met het ontplooiingsperspectief: de laatstgenoemde variant van het liberalisme vat deze vaak op als een onderdeel van het individuele domein en rekent hen derhalve tot de primaire staatstaken.

In de volgende en laatste paragraaf wordt een poging ondernomen, na eerst het een en ander nog eens samengevat te hebben, een aantal conclusies te trekken met betrekking tot de liberale staatsopvatting.

§ 5. Samenvatting en conclusies

Het liberalisme erkent slechts twee functies van de staat: de bescherming van het individuele domein en de productie van goederen die nooit door enig individu of groep van individuen winstgevend kunnen worden geproduceerd, maar voor de samenleving de kosten meer dan goed maken en die niets met

de bescherming van het individuele domein te maken hebben. In dit hoofdstuk zijn wij ingegaan op de vraag welke staatstaken door het liberalisme uit deze grondslag worden afgeleid.

Wij hebben een onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire staatstaken. Zowel over de primaire staatstaken als over de secundaire staatstaken bestaat binnen het liberalisme geen enigheid.

Wat de primaire staatstaken betreft, is dit een gevolg van het feit dat het utilitaristische liberalisme iets anders verstaat onder het individuele domein als het liberalisme met het ontplooiingsmodel. Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de klassieke grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid. Het liberalisme met het ontplooiingsmodel anderzijds ziet het individuele domein ook als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen, indien hij daar zelf niet over beschikt, opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de sociale grondrechten, die positieve vrijheid scheppen.

Aangezien beide varianten van het liberalisme de staat beschouwen als de beschermer van het individuele domein kan men uit hun kijk op het individuele domein hun visies op de primaire staatstaken afleiden.

Met de visie van het utilitaristische liberalisme op het individuele domein als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen correspondeert de conceptie van een minimale staat met een klein aantal taken.

Dit werd als volgt beredeneerd. Het karakter van de negatieve vrijheid brengt met zich dat de staat slechts reactief hoeft in te grijpen. Pas wanneer iemand het individuele domein van een ander schendt, dient de staat in actie te komen. Zolang dat niet gebeurt, hoeft de staat niets te doen, måg de staat zelfs niets doen. Initiërend staatsoptreden, dat onontbeerlijk is voor de bescherming van positieve vrijheid, is hier niet alleen overbodig, maar tevens afkeurenswaardig.

Het uitgangspunt voor de staatstaken met betrekking tot de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu is het zich voordoen van de situatie dat het individu door anderen gehinderd wordt in zijn vrijheid om met zijn middelen zijn eigen doeleinden na te streven. Hieruit zijn vier staatstaken af te leiden.

In de eerste plaats dient de staat de rechten van het individu die voortvloeien uit zijn negatieve vrijheid te omschrijven en vast te leggen in rechts-

regels, opdat een ieder duidelijk is wat wel en wat niet kan zonder de vrijheid van een ander te schenden.

In de tweede plaats dient de staat de negatieve vrijheid van het individu te handhaven door in gevallen van vermeende schending van het individuele domein recht te spreken. Dit is de rechterlijke taak van de staat. Een deel van de rechtspraak kan overigens gedaan worden door particulieren die met elkaar concurreren.

Om te bewerkstelligen dat ook berechting plaatsvindt als een gedeelte van de conflicterende partijen het conflict niet wil oplossen en een berechting tracht te ontlopen, is het noodzakelijk dat aan de staat, ten behoeve van de bescherming van de negatieve vrijheid van het individu, behalve de taak van wetgever en als rechter, de politietaak wordt toegekend, waartoe zowel het preventieve toezicht moet worden gerekend als de opsporing en de in hechtenis neming, in afwachting van de berechting. Ook hier geldt dat een deel van de politietaak gedaan kan worden door particulieren die met elkaar concurreren. Dit is de derde staatstaak.

Als vierde en laatste taak van de staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu dient te beschermen, volgt uit de voorgaande drie. Het is de uitvoering van het gerechtelijke vonnis.

We hebben de aldus omschreven staat een minimale staat genoemd. De minimale staat heeft weliswaar weinig taken, maar dient de taken die hij heeft met kracht uit te oefenen. Het is een sterke staat op de achtergrond, die kan ingrijpen zodra het nodig is.

Met de visie van het liberalisme met het ontplooiingsmodel op het individuele domein als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem correspondeert de conceptie van een herverdelende staat.

Dit werd als volgt beredeneerd. Positieve vrijheid is het recht van het individu om bepaalde middelen verstrekt te krijgen, wanneer hij deze ontbeert, omdat hij pas vrij is zijn eigen doeleinden na te streven als hij over de benodigde middelen beschikt. De verstrekking van deze middelen aan het individu behoort, indien men positieve vrijheid erkent, tot de bescherming van het individuele domein en valt uit dien hoofde onder de verantwoordelijkheid van de staat. De verstrekking van middelen aan het individu geschiedt namelijk niet vanzelf zodat de staat genoodzaakt is hiertoe initiërend op te treden.

De staatstaken die kunnen worden afgeleid uit de doelstelling de positieve vrijheid van het individu te handhaven, zijn van geheel andere aard dan de

staatstaken die noodzakelijk zijn om de negatieve vrijheid van het individu te beschermen, al lijkt dit op het eerste gezicht niet het geval te zijn.

Net als een staat die alleen de negatieve vrijheid van het individu beschermt, heeft een staat die tevens de positieve vrijheid van het individu beschermt naast zijn wetgevingstaak alleen nog de taken van rechtspraak, politie en uitvoering.

De gelijkenis die op al deze punten tussen beide staten lijkt te bestaan, is echter slechts schijnbaar. Zowel de wetgeving als de rechtspraak als de politietaken als de uitvoering hebben namelijk in een staat die de positieve vrijheid als oogmerk heeft een geheel andere inhoud, waaruit een andersoortige staat resulteert.

Dit is een gevolg van het feit dat de staat, wanneer deze zich tevens richt op de positieve vrijheid van het individu, een rol gaat vervullen die fundamenteel afwijkt van de rol die de staat vervult als hij slechts de hoeder is van de negatieve vrijheid van het individu. In het laatste geval treedt de staat op als een onafhankelijke en neutrale derde die, gelijk een scheidsrechter, boven de partijen staat en slechts op de achtergrond, zo mogelijk niet actief, aanwezig is.

Een staat daarentegen die de positieve vrijheid van het individu wil garanderen, maakt zichzelf tot een direct betrokkene die voortdurend handelt en voor zijn handelen aansprakelijk wordt gesteld door het individu. De derde op de achtergrond, die boven de partijen staat, verandert daardoor ten dele in een actor die zelf partij is en bovendien alom aanwezig.

Voorals de uitvoering heeft in een staat die de positieve vrijheid wil verwezenlijken heel wat voeten in de aarde, zeker als men zeer veel middelen tot de rechten van het individu rekent, die de staat moet verschaffen wanneer het individu deze ontbeert. De herverdeling die dan plaats dient te vinden, vereist een uitgebreide organisatie die het nemen van sommigen om te geven aan anderen administratief in goede banen leidt. Het opvallendste kenmerk van zo'n staat is dan ook de existentie van grote bureaucratieën die opereren als doorgeefluik van middelen van de één naar de ander.

Zoals gezegd bestaat ook over de secundaire staatstaken geen enigheid binnen het liberalisme. Liberalen onderscheiden met betrekking tot deze staatstaak meestal twee verschillende soorten goederen. De eerste en misschien wel belangrijkste soort is de overdracht, met name aan de jeugd, van de waarden en morele standaarden, die de waarborg vormen van de democratische rechtsstaat en de rechten van het individu. Dit vereist een zekere generalistische en humanistische vorming, die de zelfregulerende orde niet adequaat kan verzorgen en daarom tot de staatstaken gerekend moet worden.

Het wezenlijkste kenmerk van de tweede soort goederen is het ontbreken van de mogelijkheid individuen van het gebruik ervan uit te sluiten door middel van prijzen. Als gevolg van de niet-uitsluitbaarheid zijn de gebruikers over het algemeen niet geneigd voor het gebruik van het goed een prijs te betalen. Dit nu is de oorzaak van de paradox dat het in niemands belang is goederen van de tweede soort te produceren terwijl de baten op den duur de kosten voor de samenleving meer dan goed maken. Om deze reden dient de productie ervan door de staat ter hand genomen te worden.

De onenigheid die in het liberalisme bestaat over de secundaire staatstaken vloeit voort uit het feit dat het utilitaristische liberalisme er meer toe rekent dan het liberalisme met het ontplooiingsperspectief, omdat de laatstgenoemde variant van het liberalisme meer tot het individuele domein rekent. Zo beschouwt de eerste variant van het liberalisme het onderwijs vooral als een secundaire staatstaak (een investering van de samenleving in de toekomst), terwijl de laatste variant het onderwijs vooral als een sociaal recht van het individu ziet.

Het is niet mogelijk in concreto alle activiteiten van de staat op te noemen die als secundaire staatstaak gerechtvaardigd kunnen worden. Elke generatie moet voor zichzelf uitmaken welke activiteiten zij met het oog hierop onderneemt.

In termen van de staatstaken van vooral wetgeving en uitvoering, die we in het voorgaande hebben onderscheiden, kan echter wel iets meer worden gezegd hierover.

De soort wetgeving die plaatsvindt ter bescherming van de negatieve en de positieve vrijheid van het individu bestaat uit de articulatie van algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn en derhalve over het algemeen slechts weinig aanpassing behoeven, zodat de wetgevende arbeid van de staat zeer beperkt kan blijven. De wetgeving die met het oog op de secundaire staatstaken plaatsvindt, is van een volstrekt andere aard. Deze wetgeving bestaat meestal niet uit algemene regels die op zeer vele gevallen van toepassing zijn, maar uit specifieke opdrachten die slechts op één geval van toepassing zijn. Secundaire staatstaken leiden derhalve over het algemeen tot een grote belasting van de wetgever.

De uitvoering van de secundaire staatstaken behoeft, evenals de uitvoering van de 'sociale' grondrechten, een uitgebreide bureaucratie, met name om het stelsel van heffingen dat hiervoor nodig is, administratief in goede banen te leiden.

Wanneer wij nu alle genoemde elementen op een rij zetten, zien we zo

langzamerhand de staatsconcepties opdoemen van de twee varianten van het liberalisme. Schematisch:

utilitaristisch liberalisme

minimale staat

+

secundaire staatstaken

=

utilitaristische staat

ontplooiingsliberalisme

herverdelende staat

+

secundaire staatstaken

=

verzorgingsstaat

Teneinde tot een goed begrip van deze staatsconcepties te komen, moet nog worden bedacht dat beide varianten van het liberalisme tamelijk sceptisch staan tegenover staatsingrijpen.

Dit scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen is op twee argumenten gebaseerd die elk weer kunnen worden onderverdeeld in twee min of meer op zichzelf staande argumenten. Het eerste argument zou men het 'onmogelijkheidsargument' kunnen noemen, dat weer kan worden opgesplitst in het 'complexiteitsargument' en het 'schaakstukargument'. Het tweede argument zou men het 'middel erger dan de kwaal argument' kunnen noemen, dat weer kan worden opgesplitst in het 'brave new world argument' en het 'secundaire effecten argument'.

Het 'onmogelijkheidsargument' plaatst vraagtekens bij de doelmatigheid en de doeltreffendheid van staatsingrijpen. Het gaat hier primair om een vraagstuk van principiële en niet van historische aard. Anders gezegd wordt niet alleen aan de doelmatigheid en de doeltreffendheid van het staatsingrijpen in het verleden getwijfeld, maar aan de mogelijkheid van doelmatig en doeltreffend staatsingrijpen überhaupt. Zoals gezegd bestaan hiervoor twee, overigens van elkaar onafhankelijke, argumenten.

Het 'complexiteitsargument' stelt dat de maatschappelijke realiteit zo ingewikkeld en ondoorzichtig is dat de staat zich vrijwel nimmer (a) tijdig (b) voldoende (c) juiste informatie kan verschaffen omtrent de situaties waarin interventie noodzakelijk zou zijn, zodat staatsingrijpen meestal tot hakken met de botte bijl wordt.

Het 'schaakstukargument', dat wij reeds in hoofdstuk een van dit geschrift zijn tegengekomen, is genoemd naar een beroemde uitspraak van Adam Smith, waarin hij waarschuwt voor de gelijkstelling van mensen met schaakstukken, waarmee de staat naar willekeur zou kunnen schuiven. Want '(..) in the great chessboard of human society, every single piece has a principle of motion of its own, altogether different from that which the legislative might choose to

impress upon it'. Omdat staatsingrijpen vaak geen rekening houdt met dit 'bewegingsprincipe', hetgeen tot ontwijkend en ontduikend gedrag van de bevolking leidt, is staatsingrijpen veelal ondoeltreffend en ondoelmatig.

Het 'middel erger dan de kwaal argument' wijst er op dat staatsingrijpen ons zelfs, of misschien wel juist als het doeltreffend en doelmatig is, van Scylla in Charibdis voert.

In de eerste plaats is staatsingrijpen, met het oogmerk een maatschappelijk probleem te elimineren, vaak niet meer dan symptoombestrijding. Hierdoor wordt het probleem niet opgelost, maar gepoogd bij de gratie van permanent staatsingrijpen het probleem onder de oppervlakte te houden en relatief onzichtbaar te maken. De staat wordt aldus meer en meer tot een onmisbare, onontkoombare 'albedil' in de samenleving. Dit is het 'brave new world argument'.

Het 'secundaire effecten argument' voegt aan deze redenatie nog een element toe. Staatsingrijpen heeft, vooral door zijn soms grote omvang en reikwijdte, vaak naast of in de plaats van het gewenste effect, een ongewenst neveneffect dat echter meestal niet of moeilijk te voorzien is en pas na verloop van tijd aan de dag treedt. Als gevolg hiervan worden veelal de voordelen van staatsingrijpen overschat en de nadelen onderschat, waardoor men te vroeg en te veel tot interventie besluit. Na verloop van tijd blijkt dan dat het middel erger is dan de kwaal.

Wanneer men tot een juiste beoordeling wil komen van de staatsconcepties van het utilitaristische liberalisme enerzijds en het liberalisme met het ontplooiingsperspectief anderzijds moet men terdege rekening houden met het bovenstaande.

Komen wij nu toe aan een standpuntbepaling ten aanzien van bovengenoemde staatsconcepties. Het zal, gezien onze opstelling in de voorgaande hoofdstukken, duidelijk zijn dat wij van mening zijn dat het liberalisme moet opteren voor de staatsconceptie van de utilitaristische variant.

Deze conceptie behoeft ons inziens echter een belangrijke amendering. Wij zijn namelijk, met de liberalen die uitgaan van het ontplooiingsperspectief, van mening dat de staat een aantal sociale grondrechten moet garanderen.

Het gebrek aan flexibiliteit en de geestelijke dan wel lichamelijke beperkingen van hun persoonlijkheid kunnen naar onze mening, bij vele mensen soms en bij sommige mensen altijd, zo groot zijn dat zij niet zelfstandig in voldoende mate de middelen kunnen vergaren die de mens nodig heeft om vrij te zijn. Wij denken hierbij aan zieken, geestelijk en lichamelijk gehandicapten, immigranten, werklozen, bejaarden, kinderen enzovoort. Met het oog op de positieve vrijheid van deze individuen is een zekere mate van herverdeling

van middelen gewenst. Een minimale bestaanszekerheid voor hen die zich deze niet zelfstandig kunnen verschaffen, moet door de staat worden gegarandeerd. Aangezien het hierbij gaat om de bescherming van het individuele domein behoort dit naar onze mening tot de primaire staatstaken.

Men kan evenwel gemakkelijk te ver gaan met het toekennen van sociale rechten aan het individu. Met name het utilitaristische liberalisme heeft gewezen op het averechtse effect daarvan. Dit impliceert naar onze mening dat de sociale rechten tot een minimumniveau beperkt moeten blijven.

De staat die een minimumniveau aan sociale rechten garandeert, noemen wij de *waarborgstaat*. Herverdeling met het oogmerk de verschillen tussen de diverse individuen te verkleinen, past niet in de waarborgstaat. Herverdeling dient er alleen toe een ieder een bepaald minimaal niveau aan middelen te garanderen. De situatie boven het minimum is volstrekt irrelevant. Deze staatsconceptie is de onze.

BESLUIT

In dit geschrift hebben wij een poging ondernomen de filosofische grondslagen van het liberalisme naar voren te halen. Om daarbij een handvat te hebben, zijn wij begonnen met een definitie van het liberalisme. We hebben het liberalisme omschreven als een maatschappijvisie die wordt gekenmerkt door de volgende drie beginselen:

- (1) het individu is van ultieme waarde;
- (2) maatschappelijke orde dient in grote mate een zaak te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen en groepen van individuen;
- (3) de staat dient een democratische rechtsstaat te zijn, gekenmerkt door representativiteit, de *rule of law* en *countervailing powers*.

Omdat de individuele mens van ultieme waarde is, streeft het liberalisme naar een zo groot mogelijke vrijheid van het *individu* en niet naar een zo groot mogelijke vrijheid van de staat, het gezin of het volk.

Het beginsel dat het individu van ultieme waarde is, betekent voor liberalen dat het individu behalve een middel ook altijd een waarde op zich is, zodat men hem bepaalde dingen niet mag aandoen. Met andere woorden: elk individu heeft een bepaald eigen domein, dat anderen niet mogen schenden, waarover alleen hij beschikkingsrecht heeft. Dit domein geeft het individu de vrijheid die hij nodig heeft om zijn eigen doeleinden na te kunnen streven.

Hoe beschouwt het liberalisme de doeleinden van het individu? Ideaaltypegezien kan men twee verschillende standpunten in het liberalisme onderscheiden, enerzijds de variant van het liberalisme die het menselijk streven interpreteert met behulp van het nuttigheidsconcept en anderzijds de varianten van het liberalisme die het menselijk streven interpreteert vanuit een ontplooiingsperspectief op de mens.

In het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief worden de doeleinden van de mens geïnterpreteerd als poging zich te verwerkelijken. De mens is in deze opvatting aanvankelijk niet zichzelf. Hij is een samenstel van mogelijkheden en talenten die nog moeten worden verwerkelijkt. Het leven van de mens staat in het teken van de mogelijkheden en talenten die in hem liggen en die hij tot ontwikkeling moet brengen.

De mens heeft volgens deze variant van het liberalisme een bepaalde weg af te leggen, die voor elk individu weer anders loopt, en hij mislukt als hij de verkeerde weg inslaat. Het individu is alles behalve flexibel. Zijn persoonlijkheid legt hem vast en bindt hem aan bepaalde onveranderlijke

doeleinden. Sommige dingen passen bij hem en andere niet. Deze inflexibiliteit, die ten grondslag ligt aan de noodzaak een bepaald levenspad te volgen, maakt het individu tot een relatief kwetsbaar wezen.

Het liberalisme dat uitgaat van het nuttigheidsconcept, de utilitaristische variant van het liberalisme, ontkent dat het individu een bepaald levenspad heeft af te leggen, waarin hij zich moet verwerkelijken. Het individu heeft niet of nauwelijks een bepaald levenspad dat het beste bij hem past. Zijn persoonlijkheid stuurt hem geenszins een bepaalde kant uit.

Voor het utilitaristische liberalisme is de mens niet een wezen dat zich wil verwerkelijken, maar een wezen dat zijn nut wil maximaliseren. De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar streeft steeds naar wat hem van moment tot moment leuk, handig, aangenaam of plezierig lijkt.

Het utilitaristische liberalisme beschouwt de mens als een wezen dat flexibel is, dat over het algemeen goed in staat is zich aan te passen aan de omstandigheden en dat zonder veel problemen doeleinden kan laten schieten als deze niet haalbaar blijken te zijn om zich te richten op nieuwe doeleinden. Bovendien is, in de visie van het utilitaristische liberalisme, van een ontwikkeling, een groei in de persoonlijkheid van de mens in de loop van zijn leven niet of nauwelijks sprake.

De werkgroep is van mening dat het mensbeeld van het utilitaristische liberalisme veel dichter bij de waarheid ligt dan het mensbeeld van het liberalisme met het ontplooiingsperspectief. Ons inziens dient het liberalisme *in politicis* haar concrete standpunten overwegend af te stemmen op het mensbeeld van de eerstgenoemde variant van het liberalisme en de visie van de tweede variant slechts als een nuancerend element te beschouwen.

Beide varianten van het liberalisme zijn de opvatting toegedaan dat het individu er het meest bij gebaat is vrij te zijn om zijn eigen doeleinden na te streven. Dit roept de vraag op aan welke condities voldaan moet zijn voordat wij het individu vrij kunnen noemen. Het individu is vrij om zijn eigen doeleinden na te streven als anderen hem zijn gang laten gaan en als hij daarenboven over de benodigde middelen beschikt. Met andere woorden: het individu heeft een bepaald eigen domein nodig om vrij te zijn.

De metafoor van het domein drukt duidelijk de tweeledigheid uit van de condities waaronder het individu vrij is. Een domein geeft het gebied aan dat anderen niet mogen 'betreden' zonder toestemming van het individu en het geeft tegelijkertijd de middelen aan die van het individu zijn. Dit tweeledige karakter van het individuele domein is de bron van veel onenigheid in het liberalisme.

Het utilitaristische liberalisme ziet het individuele domein vooral als een

stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen. Dit zijn de klassieke grondrechten. Deze rechten scheppen negatieve vrijheid.

Het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsidee ziet het individuele domein daarnaast ook een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem. Zij dienen hem bepaalde middelen ter beschikking te stellen indien hij daar zelf niet over beschikt, opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Dit zijn de sociale grondrechten die positieve vrijheid scheppen.

Positieve vrijheid kan niet zonder meer gezien worden als een aanvulling op negatieve vrijheid, maar kan ermee in strijd zijn. Liberalen verschillen van mening over de vraag of en in hoeverre een dergelijke inbreuk op de negatieve vrijheid van het individu acceptabel is.

Het liberalisme met het ontplooiingsmodel gaat daarin verder dan het utilitaristische liberalisme, omdat de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker evenwichtspunt, in deze visie, meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid.

Volgens het utilitaristische liberalisme kan men niet spreken van een *trade-off* tussen negatieve en positieve vrijheid. Het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid leidt in deze visie niet tot een grotere vrijheid, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid van het individu.

De vraag is nu van welke definitie men uit moet gaan. In hoeverre gaan sociale grondrechten boven klassieke grondrechten en gaat positieve vrijheid boven negatieve vrijheid?

Waarschijnlijk kan op deze vraag geen voor alle tijden en plaatsen geldend antwoord worden geformuleerd. Zij behoort naar onze mening tot de categorie vragen waar elke generatie liberalen, of zij wil of niet, opnieuw mee zal moeten worstelen, omdat elke beslissing, vooral in de politiek, een antwoord op bovengestelde vraag veronderstelt. Een en ander impliceert dat een antwoord voor het hier en nu een noodzakelijkheid is, ook al kan men er geen eeuwigheidswaarde aan hechten.

Naar mening van de werkgroep dient ten principale gekozen te worden voor de visie dat de klassieke grondrechten belangrijker zijn dan de sociale grondrechten. Van een *trade-off* is op een beperkte schaal sprake, maar men kan snel te ver gaan en dan leidt een verdere toename van de sociale rechten niet alleen tot een vermindering van klassieke rechten, maar ook tot een uiteindelijke vermindering van de sociale rechten zelf. Wat men wil bereiken met de erkenning van sociale rechten kan slechts worden bereikt als men de klassieke rechten in aanzienlijke mate ongeschonden laat.

Dit neemt niet weg dat de staat naar onze mening een aantal sociale grondrechten moet garanderen. Het gebrek aan flexibiliteit en de geestelijke dan wel lichamelijke beperkingen van hun persoonlijkheid kunnen naar onze mening, bij vele mensen soms en bij sommige mensen altijd, zo groot zijn dat zij niet zelfstandig in voldoende mate de middelen kunnen vergaren die de mens nodig heeft om vrij te zijn. Wij denken hierbij bijvoorbeeld aan zieken, geestelijk en lichamelijk gehandicapten, immigranten, werklozen, bejaarden en kinderen. Met het oog op de positieve vrijheid van deze individuen is een zekere mate van herverdeling van middelen gewenst. Een minimale bestaanszekerheid voor hen die zich deze niet zelfstandig kunnen verschaffen, moet door de staat worden gegarandeerd.

Het tweede beginsel uit de definitie van het liberalisme was de zelfregulerende orde. De bespreking hiervan hebben we ingebed in de vraag wat volgens het liberalisme ten grondslag ligt aan maatschappelijke orde überhaupt.

Er bestaan volgens het liberalisme drie verschillende wijzen waarop maatschappelijke orde tot stand komt: in de eerste plaats het specifieke erfgoed van waarden en normen -morele tradities- dat elke samenleving heeft, in de tweede plaats de bewuste regelgeving en in de derde plaats de zelfregulerende processen die overal optreden als gevolg van schaarste.

Een begerenswaardige orde is voor liberalen een orde waarin zelfregulerende processen van arbeidsverdeling en ruil over het algemeen niet worden belemmerd, omdat een dergelijke orde de vrijheid van het individu maximaliseert zijn eigen doeleinden na te streven.

Dat wil echter niet zeggen dat de morele traditie en de regelgeving van secundair belang zijn. De zelfregulerende ordening is alleen begerenswaardig als zij gepaard gaat met bepaalde morele tradities en bepaalde regelgeving.

In het huidige tijdsgewricht is echter vooral het inzicht van belang dat de zelfregulerende processen in de samenleving niet teveel mogen worden belemmerd. Dit is naar onze mening immers wel het geval, hetgeen ten koste gaat van een ieder. Het liberalisme dient zich naar onze mening de komende jaren derhalve voornamelijk op dit aspect van deze problematiek te richten.

Het liberalisme wordt vaak verweten dat het met deze analyse weliswaar het individu in een samenleving situeert, maar onvoldoende oog heeft voor de rol die groepen spelen in de samenleving, terwijl deze juist tot de belangrijkste maatschappelijke actoren behoren. Dit is ongerechtvaardigde kritiek.

Kort samengevat hebben de twee varianten van het liberalisme de volgende visie op de verhouding tussen het individu en de groep. Het utilitaristische liberalisme meent dat de groep het individu weinig kwaad kan doen en de belangen van het individu juist vaak bevordert. Het liberalisme met het ont-

plooiingsperspectief daarentegen stelt dat de macht en de invloed van de groep een zodanige gestalte kunnen aannemen dat het individu wordt geschaad.

Om deze analyse verder te kunnen uitdiepen, hebben we een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de problematiek betreffende de verhouding tussen de groep en het individu in de groep en anderzijds de problematiek betreffende de verhouding tussen de groep en het individu buiten de groep cq. de verhouding van de groep tot de rest van de samenleving.

Wat betreft de verhouding tussen de groep en het individu in de groep wordt in het utilitaristische liberalisme steeds benadrukt dat mensen iets van zichzelf in anderen moeten herkennen en een zekere geestelijke verwantschap met elkaar moeten voelen. Met andere woorden: de verschillen tussen mensen, de ontwikkeling van de individualiteit, de excentriciteit, kan te ver gaan zodat communicatie onmogelijk wordt en het wederzijdse begrip verdwijnt, waarmee de grond onder de twee belangrijkste psychologische pijlers van de tolerantie is weggeslagen. Van daaruit is de stap naar gewelddadigheden nog maar klein. De door de groep uitgeoefende druk op het individu om zich aan de groepsregels te conformeren, is in deze visie de voornaamste factor bij de schepping en de instandhouding van een zekere mate van ideële consensus en enigheid, die noodzakelijk zijn om samenleven mogelijk te doen zijn.

Het liberalisme met het ontplooiingsperspectief heeft een andere visie op de groep. Weliswaar beschouwt ook deze tweede variant van het liberalisme de groep als een bindende kracht en de sociale cohesie die ervan uitgaat als een noodzakelijke voorwaarde waaraan voldaan dient te zijn om vreedzaam te kunnen samenleven, maar de nadruk ligt in deze variant op het feit dat de druk die door de groep op het individu wordt uitgeoefend gemakkelijk te groot kan worden.

Een zekere eenheid is ook in deze optiek noodzakelijk, maar een te sterke druk van de groep leidt ertoe dat individuen ontstaan die als 'voetjes van Chinese dames' zijn: identiek maar kreupel.

Wanneer wij de twee varianten van het liberalisme met betrekking tot hun visie op de verhouding tussen de groep en de rest van de samenleving, de mensen buiten de groep, vergelijken dan kunnen wij constateren dat op dit punt een analoog verschil van mening bestaat tussen hen.

Volgens het utilitaristische liberalisme heeft de samenleving veelal direct baat bij het bestaan van de groepen, omdat zij het individu socialiseren, waardoor de samenleving überhaupt pas mogelijk wordt. Bovendien zou de samenleving anders genoeg moeten nemen met minder en ook minder goede goederen en diensten. De groep moet zich rekenschap geven van het oordeel

van de samenleving, omdat de macht van een groep over de samenleving volgens het utilitaristische liberalisme normaal gesproken steeds beperkt is.

De tweede variant van het liberalisme ontkent geenszins dat de samenleving vaak baat heeft bij groepsvorming, maar stelt daar tegenover dat de samenleving even vaak nadeel ondervindt van groepsvorming. In de eerste plaats kan groepsvorming er toe leiden dat individuen zich uitsluitend identificeren met de groep of de groepen waar zij deel van uitmaken en geen enkele band voelen met mensen buiten de groep, waardoor de samenleving uit elkaar kan vallen, hetgeen de meeste individuen op den duur ernstig zou benadelen. In de tweede plaats komt groepsvorming soms beter van de grond dan anders, waardoor machtsvorming van sommigen over anderen mogelijk is. Een derde overweging is dat groepen veelal niet productief zijn, maar herverdelend en slechts maatschappelijke kosten scheppen.

Beide varianten van het liberalisme beschouwen de zelfregulerende processen die zich steeds en overal in de maatschappij voordoen als de voornaamste preventie tegen cq. remedie voor een te kleine of te grote invloed van de groep op het individu. Groepen ontstaan vanzelf als individuen er voordeel in zien zich aan te sluiten bij een bepaalde groep of een bepaalde groep tot stand te brengen. Groepen vergaan ook vanzelf als ze de individuen in de groep niet meer van voordeel zijn.

De meeste liberalen leiden hieruit echter niet af dat bijsturing van deze spontane processen in het geheel niet nodig zou zijn. De wal keert weliswaar op den duur altijd het schip, maar soms gaat daar zo veel tijd overheen en ontstaan in de tussentijd zulke ongewenste omstandigheden dat ingrijpen nodig wordt geacht om het keren van het schip te bevorderen.

Zowel het utilitaristische liberalisme als het liberalisme dat uitgaat van het ontplooiingsperspectief zijn echter de mening toegedaan dat de staat de processen van groepsvorming in de samenleving slechts beperkt kan beïnvloeden en niet moet proberen tot omvattende sturing te komen. Dat is tot mislukken gedoemd of het leidt van de wal in de sloot.

Toch bestaat er ook op dit punt een verschil tussen de twee varianten van het liberalisme. Voor het utilitaristische liberalisme weegt het scepticisme ten aanzien van staatsingrijpen namelijk zwaarder dan voor het liberalisme met het ontplooiingsmodel.

Men zou zelfs kunnen stellen dat hier sprake is van een tegenstelling in het liberalisme. Aan de ene kant het liberalisme met het ontplooiingsperspectief dat de staat beschouwt als bescherming van het individu tegen de groep. Aan de andere kant het utilitaristische liberalisme dat de groep beschouwt als bescherming van het individu tegen de staat. De visie van het utilitaristi-

sche liberalisme zou men de buffertheorie kunnen noemen.

De werkgroep is van mening dat de stellingname van het utilitaristische liberalisme met betrekking tot de verhouding tussen het individu, de groep en de staat over het algemeen de meest realistische visie is, al dient men niet blind te zijn voor de mogelijke negatieve invloed van de groep op het individu. Het grootste gevaar voor het individu ontstaat ons inziens echter als de staat groepen inkapselt of groepen de staat inkapselen, waardoor het individu bij geen van beiden meer bescherming kan zoeken en hij zowel aan de staat als aan de groepen is overgeleverd, zonder een alternatief te hebben. Er dient naar te worden gestreefd dit in ieder geval te voorkomen.

Tot zover onze uiteenzetting over het theoretische uitgangspunt van het liberalisme: de ultieme waarde van het individu en de onschendbaarheid van zijn eigen domein. De onschendbaarheid van het individuele domein is volgens het liberalisme geen vanzelfsprekendheid. Er bestaan tal van bedreigingen die het individuele domein feitelijk kunnen elimineren. Het is daarom noodzakelijk dat het individuele domein wordt beschermd tegen de bedreigingen waaraan het blootstaat. *De vraag hoe dit moet geschieden, was daarmee aan de orde.*

Het liberalisme legt de verantwoordelijkheid voor de bescherming van het individuele domein eerst en vooral bij de staat. De vraag welke staatstaken hieruit kunnen worden afgeleid, hebben wij in voor het laatst bewaard. Eerst hebben wij de problematiek aan de orde gesteld die voortvloeit uit het feit dat de staat, juist omdat hij de voornaamste beschermer is van het individuele domein, ook de formidabelste bedreiging ervan het kan worden. Hoe kan worden voorkomen dat dat gebeurt?

De waarborg waar we het vooral over hebben gehad is het zogenoemde constitutionalisme. Dit is de bepaling van de organisatie van de staat op een zodanige wijze dat de kans op ontaarding van de staat wordt geminimaliseerd.

Het constitutionalisme omvat in beginsel een drietal institutionele waarborgen tegen de ontaarding van de staat die in acht moeten worden genomen,

- (1) de representatieve democratie;
- (2) de rule of law;
- (3) de countervailing powers.

Te zamen vormen deze beginselen de institutionele kern van de democratische rechtsstaat.

Wat betreft het eerste beginsel hebben we gezegd dat de democratie eerst en vooral een kenmerk van de staat is en niet van de samenleving.

De democratie hanteert om praktische redenen de meerderheidsregel in plaats van de consensusregel bij de te nemen beslissingen, waarbij moet worden aangetekend dat de meerderheid hiervan geen misbruik mag maken. Daarom mag een beslissing over het algemeen niet worden genomen op basis van een krappe meerderheid. Het is beter dat door geven en nemen tot een besluit wordt gekomen waar het overgrote deel van de bevolking achter kan staan, al is het schoorvoetend.

De tweede indicatie voor het naar behoren functioneren van de democratie is het feit dat er geen vaste meerderheid tegenover een vaste minderheid staat, maar dat het individu soms tot de meerderheid en soms tot de minderheid behoort. Er dient, anders gezegd, sprake te zijn van wisselende meerderheden.

Het liberalisme prefereert op grond van tenminste vier argumenten representatieve democratie boven directe democratie, waaronder het argument van de arbeidsverdeling en het argument dat het de kans vermindert op de tirannie van de meerderheid, omdat de vertegenwoordigers van de meerderheid beter afstand kunnen nemen van het eigenbelang van de meerderheid dan de meerderheid zelf.

Als tweede beginsel van de democratische rechtsstaat hebben wij de rule of law genoemd. De belangrijkste normen die de rule of law stelt met betrekking tot de beslissingen van de staat zijn: legaliteit, rechtszekerheid, rechtsgelijkheid, due process of law, weinig ambtelijke beleidsvrijheid en de mogelijkheid van beroep tegen ambtelijke beslissingen.

Het derde en laatste principe van de democratische rechtsstaat was het principe van de countervailing powers. De kern van dit principe is het plaatsen van een bevoegdheid tegenover een bevoegdheid in de staat, in de hoop dat hierdoor macht tegenover macht komt te staan. De ratio van het plaatsen van macht tegenover macht is dat de machthebbers er belang bij hebben elkaars macht te scherp in de gaten te houden, te controleren en te beperken, zodat de kans wordt gemaximaliseerd dat geen van hen het individuele domein kan aantasten.

Gewoonlijk worden twee manieren onderscheiden waarop countervailing powers tot stand kunnen worden gebracht: door checks en balances en door machtenscheiding. Checks en balances bestaan wanneer voor een beslissing van de staat vereist is dat tenminste twee van elkaar onafhankelijke personen of groepen van personen hun fiat geven. Machtenscheiding bestaat wanneer sommige personen of groepen van personen slechts over bepaalde staatszaken beslissingen mogen nemen en andere, van hen onafhankelijke personen of groepen van personen beslissingsbevoegdheid hebben over andere zaken.

De ervaring heeft volgens het liberalisme aangetoond dat slechts een combinatie van checks en balances en machtenscheiding een evenwicht tussen de verschillende machten tot stand brengt. Welke combinatie tot de beste resultaten leidt, is echter in hoge mate afhankelijk van de specifieke kenmerken van elke samenleving.

Aangezien het niet in de bedoeling lag in het kader van dit geschrift hierop uitgebreid in te gaan, hebben wij volstaan met de bespreking van enkele belangrijke vraagstukken betreffende de countervailing powers met een zekere actualiteitswaarde.

In de eerste plaats de rechterlijke toetsing van de wetgeving op haar verenigbaarheid met de rechten van het individu. De meeste liberale denkers die over het constitutionalisme geschreven hebben, zijn de mening toegedaan dat rechterlijke toetsing van de wetten op hun verenigbaarheid met de rechten van het individu ook in een representatieve democratie noodzakelijk is. Ook de werkgroep stelt zich op dat standpunt.

In de tweede plaats hebben we de doelmatigheidscontrole besproken op de uitvoerende macht door de wetgevende macht, in samenhang met het grote aantal checks en balances tussen de uitvoerende macht en de wetgevende macht. Geconstateerd werd daarbij dat op dit punt sprake lijkt te zijn van een vreemde paradox. Hoe groter namelijk het aantal checks en balances is, des te geringer is naar alle waarschijnlijkheid de effectieve controle van de wetgevende op de uitvoerende macht, zodat er, gezien de situatie in Nederland, wat voor te zeggen valt de machtenscheiding tussen de wetgevende macht en de uitvoerende macht aldaar wat te doen vergroten.

In het verlengde hiervan hebben we het gehad over het dualisme binnen de wetgevende macht, wanneer (de top van) de uitvoerende macht tevens medewetgever is. Dualisme is volgens het liberalisme gewenst, omdat het zowel het functioneren van de democratie verbetert als de doelmatigheidscontrole op de uitvoerende macht.

De identificatie van de volksvertegenwoordigers met de volksvertegenwoordiging in plaats van de regering leidt ertoe dat beslissingen over het algemeen niet worden genomen op basis van een krappe meerderheid, maar door geven en nemen tot een besluit wordt gekomen waar het overgrote deel van de bevolking achter kan staan.

Dualisme leidt er bovendien toe dat geen vaste meerderheid tegenover een vaste minderheid staat in de volksvertegenwoordiging, maar de volksvertegenwoordigers soms tot de meerderheid en soms tot de minderheid behoren. Het draagt, anders gezegd, bij tot wisselende meerderheden. Het lijkt de werkgroep daarom goed als het liberalisme er welbewust naar streeft in de komen-

de jaren de dualistische verhouding in de wetgevende macht weer enigzins te herstellen.

In het laatste hoofdstuk van dit geschrift hebben wij de staatstaken behandeld. Wij hebben daarbij een onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire staatstaken. Primaire staatstaken hebben de bescherming van het individuele domein tot doel, secundaire staatstaken betreffen de productie van goederen die nooit door enig individu of groep van individuen winstgevend kunnen worden geproduceerd, maar voor de samenleving de kosten meer dan goed maken en die niets met de bescherming van het individuele domein te maken hebben.

Wat de primaire staatstaken betreft, hebben wij uiteengezet dat met de visie van het utilitaristische liberalisme op het individuele domein, als een stelsel van rechten van het individu op de non-interventie door anderen, de conceptie van een minimale staat met een klein aantal taken correspondeert.

Het karakter van de negatieve vrijheid brengt immers met zich dat de staat slechts reactief hoeft in te grijpen. Pas wanneer iemand het individuele domein van een ander schendt, dient de staat in actie te komen. Zolang dat niet gebeurt, hoeft de staat niets te doen, m&g de staat zelfs niets doen.

De minimale staat heeft weliswaar weinig taken, maar dient de taken die hij heeft met kracht uit te oefenen. Het is een sterke staat op de achtergrond, die kan ingrijpen zodra het nodig is.

Met de visie van het liberalisme met het ontplooiingsmodel op het individuele domein, als een stelsel van rechten van het individu op de bemoeienis van anderen met hem, correspondeert de conceptie van een herverdelende staat.

Positieve vrijheid is immers het recht van het individu om bepaalde middelen verstrekt te krijgen, wanneer hij deze ontbeert, omdat hij pas vrij is zijn eigen doeleinden na te streven als hij over de benodigde middelen beschikt. De verstrekking van deze middelen aan het individu behoort, indien men positieve vrijheid erkent, tot de bescherming van het individuele domein en valt uit dien hoofde onder de verantwoordelijkheid van de staat. De verstrekking van middelen aan het individu geschiedt namelijk niet vanzelf zodat de staat genoodzaakt is hiertoe initierend op te treden.

Een staat die de positieve vrijheid van het individu wil garanderen, verandert van een derde op de achtergrond, die boven de partijen staat, daardoor ten dele in in een actor die zelf partij is en bovendien alom aanwezig.

Dit brengt ons op de secundaire staatstaken. Dit is de productie van goederen die nooit door enig individu of groep van individuen winstgevend kunnen worden geproduceerd, maar die voor de samenleving de kosten meer

dan goed maken en die niets met de bescherming van het individuele domein van doen hebben. Beide varianten van het liberalisme achten de productie van deze goederen gewenst, maar zijn vrij sceptisch over de mogelijkheden van de staat bij de uitvoering van deze taken.

Op grond van de hierboven geschetste argumentatie komen de twee varianten van het liberalisme tot een verschillende staatsconceptie. Volgens de werkgroep dient het liberalisme ten principale te kiezen voor de staatsconceptie van het utilitaristische liberalisme, met dien verstande dat minimale sociale grondrechten moeten worden gegarandeerd. De herverdeling die hierop gericht is, behoort tot de primaire staatstaken. Deze staatsconceptie kan men wellicht het beste omschrijven als de waarborgstaat. Naar onze mening dienen liberalen zo'n staat na te streven.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- Lord Acton, *Essays in the History of Liberty*, Indianapolis 1985, (1877 etc.)
- R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt a.M. 1986 (1985)
- E.A. Alkema, *Een Meerkeuzetoets*, Zwolle 1985
- A. Arblaster, *The Rise and Decline of Liberalism*, Oxford 1985 (1984)
- H. Arendt, *The Human Condition*, Chicago 1958
- W. Bagehot, *The English Constitution*, Oxford 1974 (1867)
- I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford 1979 (1969)
- C. Cipolla, *Before the Industrial Revolution, European society and economy 1000-1700*, Londen 1980 (1976)
- B. Constant, *De l'Esprit de Conquête et de l'Usurpation*, Parijs 1979 (1814)
- R.A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago 1956
- A.V. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Londen 1985 (1885)
- A.V. Dicey, *Lectures on the Relationship between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, New Jersey 1981 (1905)
- A.M. Donner, 'Het beleid van de rechter ten aanzien van grond- en mensenrechten', in: A.K. Koekoek e.a.(red.), *Grondrechten*, Nijmegen 1982
- F. van Dun, *Het Fundamenteel Rechtsbeginsel*, Antwerpen 1983
- W. Galston, 'Defending Liberalism' in: *The American Political Science Review*, LXXVI nr.3, sept. 1982, pp.621-629
- K. Groenveld en A.A.M. Kinneging, *Liberalisme en Politieke Economie*, *Tel-dergeschrift* 54, 's-Gravenhage 1984
- J. Habermas, *Strukturwandel der Oeffentlichkeit*, Darmstadt 1980 (1962)
- E. Halévy, *The Growth of Philosophic Radicalism*, Londen 1972 (1928)
- A. Hamilton, J. Madison en J. Jay, *The Federalist Papers*, New York 1961 (1788)
- F.A. Hayek (red.), *Collective Economic Planning*, Londen 1950 (1935)
- F.A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, Londen 1952 (1949)
- F.A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science, studies on the abuse of reason*, Indianapolis 1979 (1952)
- F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen 1976 (1960)
- F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 3 vols., Londen 1982 (1973,76,79)
- L.T. Hobhouse, *Liberalism*, Londen 1911
- W. von Humboldt, *Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, Leipzig 1985 (1851)
- D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Londen 1977 (1739)
- Juvenalis, *Satiren*

- I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Frankfurt a.M., 1974 (1785)
- H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2e ed. Wenen 1960
- J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge 1983 (1936)
- R. Kirk, *The Portable Conservative Reader*, Harmondsworth 1982
- F.A. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, New York 1964
- L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, 3 vols., Oxford 1982 (1978)
- T. Koopmans, *Vergelijkend Publiekrecht*, Deventer 1978
- T.M. Kpomassie, *Een Afrikaan op Groenland*, Utrecht 1984
- O. Lange en F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis 1952 (1938)
- H.J. Laski, *The Rise of European Liberalism*, Londen 1971 (1936)
- D. Lavoie, *National Economic Planning, what is left?*, Cambridge, Mass. 1985
- J. Locke, *Second Treatise of Government*, Londen 1978 (1690)
- D.J. Manning, *Liberalism*, Londen 1976
- K. Marx, *Zur Judenfrage*, Stuttgart 1953 (1843)
- J.S. Mill, *On Liberty*, Londen 1980 (1859)
- L. von Mises, *Socialism*, Indianapolis 1981 (1922)
- L. von Mises, *Nationalökonomie*, München 1980 (1940)
- L. von Mises, *Bureaucracy*, New Haven 1946 (1944)
- Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, 2 vols., Parijs 1979 (1748)
- B. Moore jr., *Privacy*, Armonk 1984
- J.B. Müller, *Liberalismus und Demokratie*, Stuttgart 1978
- F.L. Neumann, *Die Herrschaft des Gesetzes*, Frankfurt a.M. 1980 (1936)
- R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford 1980 (1974)
- Partij van de Arbeid, *De Weg naar Vrijheid, een socialistisch perspectief*, Amsterdam 1951
- J.M. Polak, 'De adviezen van de Raad van State over wetgeving', in: *Non ex Regula*, Liber Amicorum J. van der Hoeven, Deventer 1985, pp.111-121
- C.W. van der Pot en A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, elfde druk, Zwolle 1983
- Pré-advies 1983* van de Nederlandse juristenvereniging, Zwolle 1983
- J. Rawls, *A theory of Justice*, Oxford 1980 (1971)
- L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Londen 1952 (1932)
- M.N. Rothbard, *Man, Economy and State*, Los Angeles 1970 (1962)
- M.N. Rothbard, *For a New Liberty*, New York 1978 (1973)
- G. de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, Gloucester Mass. 1981 (1927)

- G. Sabine, 'The Two Democratic Traditions', in: *The Philosophical Review*, Vol.LXI, 1952
- J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1976 (1942)
- R. Schnur (red.), *Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte*, Darmstadt 1964
- H. Schoeck, *Der Neid, die Urgeschichte des Bösen*, München 1980
- A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, 1982 (1759)
- A. Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York 1937 (1776)
- Th. Sowell, *Knowledge and Decisions*, New York 1980
- A.A.H. Struyken, *Het Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden*, Arnhem 1928 (1915)
- J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Harmondsworth 1986 (1952)
- A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, 2 vols., Parijs 1986 (1835, 1840)
- B. Tromp e.a., *Beginnelsen ter Sprake*, Staatkundige notities nr.3 van de Wiardi Beckmanstichting, Amsterdam 1985
- W. Verkade, *Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, Arnhem 1935
- M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford 1967
- Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1980 (1922)
- E.G. West, *Adam Smith, the man and his works*, Indianapolis 1976
- H. van Wijk en W. Konijnenbelt, *Hoofdstukken van Administratief Recht*, s'Gravenhage 1979
- G. Williams (red.), *J.S. Mill on Politics and Society*, 1985 (1976)
- S. Wolin, *Politics and Vision*, London 1960

Publicatielijst

De Prof Mr B M Teldersstichting heeft o a de volgende geschriften gepubliceerd

	Prijs (incl portu)
26 Milieu, Groei en Schaarste, 1975	f 20,-
27 Vermogensaanwasdeling, 1975	f 5,-
28 Sociale Zekerheid Nu en Morgen, 1976	uitverkocht
29 Nederland en de Derde Wereld, 1976	f 15,-
30 Over de Economische Orde in Nederland, 1977	uitverkocht
31 Arbeid, een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij van morgen, 1977	f 15,-
32 Liberalisme in de Jaren Tachtig, 1978	f 10,-
33 Arbeidstijdverkorting op Afbetaling, 1978	f 5,-
34 Een Liberale Visie op de Verdeling van Inkomen en Vermogen, 1979	uitverkocht
35 Energie tot 2000, 1979	f 17,50
36 Internationale Ontwikkelingen en Buitenlands Beleid, 1980	f 22,50
37 Namibie, een Testcase voor Zuid-Afrika, 1980	f 15,50
38 De Raad van Commissarissen in de Onderneming van Morgen, 1981	f 15,50
39 De Liberalen Schets van een Politieke Strooming, 1981	f 12,50
40 Rechtsbescherming tegen de Overheid, 1981	f 7,-
41 Beheersing van de Overheidsuitgaven, 1981	f 15,-
42 De NCO en haar pupillen, 1982	f 19,50
43 De Sovjetunie en West-Europa, 1982	uitverkocht
44 Hard-Drugsbeleid, 1982	f 12,50-
45 Energiebeleid voor de Toekomst, 1983	f 8,-
46 Duurzame Energiebronnen, 1983	f 7,-
47 De Kerncentrales van Dodewaard en Borssele, 1983	f 9,-
48 Naar Maatschappelijke Zelfredzaamheid, een liberale visie op emancipatie, 1983	f 15,-
49 West-Europa en de Verenigde Staten, 1983	f 10,-
50 De Europese Integratie Onderweg, enkele liberale bouwstenen, 1984	f 8,-
51 Jongeren tussen Vraag en Aanbod, 1984	f 12,50
52 Grenzen aan de Sociale Zekerheid, 1984	f 17,50
53 Deregulering, een liberale visie, 1984	f 8,50
54 Liberalisme en Politieke Economie, 1985	f 20,-
55 Gemeenten tussen Rijk en Markt, 1985	f 20,-
56. De Rechtspositie van de Ambtenaar, 1985	f 12,50
57 Symposiumbundel "Met Markt en Macht", 1985	uitverkocht
58 Het Proces van Wetgeving, tussen politieke wens en juridische techniek, 1986	f 8,50
59 Liberalisme, Kunst, Politiek, 1986 (tezamen met de Boekmanstichting)	uitverkocht
60 Collectieve Actie onder de Rechter, 1986	f 10,-
61 Een Concurrerend Recept voor de Nederlandse Gezondheidszorg, 1986	f 20,-
62 De Noodzaak van Normen, een beschouwing over begrotingsbeleid, 1987	f 15,-
63 Informatisering en Samenleving, beschouwingen over technische vooruitgang en overheidsbeleid, 1987	f 20,-
64 Democratie, Scheiding der Machten, 1987 (tezamen met de Haya van Somerenstichting)	f 25,-
65 Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen, 1988	f 25,-

Voorts werd nog afzonderlijk uitgegeven de *Levensbeschrijving van Prof. Mr B.M. Telders*, 's-Gravenhage 1972, waarin een vijftal schrijvers de verschillende facetten van het leven en werken van de naamgever van de Stichting belicht, f 30,-, incl portu

Geschriften zijn verkrijgbaar door overmaking van het verschuldigde bedrag op postrekening 3349769 t n v de Prof Mr B M Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE 's-Gravenhage, onder vermelding van het nummer van het (de) gewenste geschrift(en)